

Искендеров Абдулагъ

И 86 Самур 3-кѡаб. Цѡийи уьмуьр (Роман). Махачкала. Даг. кн. изд-во,
1976.

188 с. С (Лезг.) *

Лигкишом Идат 1976

70101

Гъамиша деветлуяр патал элкъвезвай тарихдйн чарх гила зегъметчи халкъдин хийирдиз элкъве-на. Дагъустанда революция гъалиб хъана. Виш йисаралди зулумдик, зиллетдик квай эл азад хъана. Гъу-куматдин иесияр хъайи халкъди чпиз цИний уьмуьр, абад бахтавар яшайиш туькIуьриз эгечIна. Гила абурун яшайиш акваз-акваз хъсан жезвай. Революциядин сифте кыляй арадиз атанвай ревкомрии чкадал гила Советар хкягъиз башламишна.

Округдин меркездай хтай Пенжалидив цИийи хабар гвай. Кимел ацукъна ада кефи къумбар яз суьгъбег-завай.

— Меркезда авайла накъ зун чи Мегъамедан патав фена. И мукъвара хуьрера гъукуматдин цИийи идараяр хкяйдайвал я лугъуз ада ихтилатна, — хабар гана Пенжалиди.

— Яраб абур вуч цИийи идараяр ятIа? — **суал гана** Гъашима.

— Абур гила авай ревкомрин чкадал жезвайбур я. Чпиз Советар лугъуда. Яни чи чкайра хуьруьн Советар жеда, — жаваб гана Пенжалиди.

— А Советриз вужар хкягъдалда? жузуна кимел ацукъпавай са лежберди. Пенжали вичин яру вилер экъисна тажубвилелди адаз килигна.

— ГъикI вужар хкягъда. Гъелбетда аниз чи кесибри- кай хкягъда.

— И кар Мегъамедрасулриз хуш жедани? Якъин хъи абур и кар чIуриз алахъда, — алава хъууна сифте суал гайи лежберди.

— Чна абуруз чпин чIуру къастар кылиз акъуддай мумкинвал гана кIандач, — лагъана Гъашима.

— Гъелбетда гъаки авуна кIанда. Чна абур гъич Со-

ветдин патаривни тадач, ихтилатдик экечІа кьвед ла-гъай лежбер.

— Лап дуъз гаф я. Абуру чун чпин патаривни турди тушир. Вучиз абур чи крарик акахъда, — лагъана кІва- дахдилай цІийиз хтанвай Лалама.

— И мукъвара Мегъамед вич хуъруъз хуъкведайвал я. И кардин патахъай вуч авуна кІандатІа ада чун хъсандиз гъавурда твада, — лагъана Пенжалиди.

КІвалахрилай хтай лежберар Пенжалидин кьилел кІватІ хъана. И цІийи хабардин винел рахунар кьизмиш хъана. Советар хкягъунии хабарди абур шад авуна.

Мегъамедрасулан кІвалер дегъ. заманайрин кьеледин къайдада эцигнавайбур тир. Ихътин кьве мертебадин кІвалериз хуърунбуру карвансараяр лугъудай. Элкъвена кІвалер, юкъвани гъаят авай. Гъаятдиз кІвалин кІаникай галай варар ахъагъайла гъахъиз жеда. Маса рехъ авай-ди туш. Ам халис кьеле хътин чка я. Анжах кьибле патахъай авай тавдин виликай айван чІугуна. ТІвар-ван авай чІехи ксар мугъман хъайила ара-бир гададини бу-ба Гъажиди хъиз абуруз тІуън-хъун гъа и айвандик гута. Тавдиз лежберивай ва кІвалин кьуллугъчийривай кьез жедайди туш. И кІвалин чилик чичІедин гамар, цларани багъа пердеяр ава. Тавдин кІвале ацукъун па-тал махпурдин хуъуцуганар вигъена, цларин кьанІарад-ни кьилляй-кьилди чинидин кьапар эцигнава. Къулан кьилел кьарпуз алай лампа эцигнавай мац ала, вични нехишралди безетмишна. Къав\зни, садан кІвалени ава-чир, кхъенвай къул яна. КІвалин кьибле патахъ багъа пердеяр куърсарнавай кьве пенжерни ава. Мегъамедрасулан тав туькІуъруникай хуърунбуру жуъреба-жуърв', ажайиб ихтилатарни чуькІурна. Ада гзаф важиблу кІва-лахар хъайила ара-бир иниз хуърунбурукаи вичиз герек нтимризни эверда. Къенп ада вичин гъилибанар тир фе-къи Гъасанзни Манкъулидиз вичин тавдиз эвернава. Эвернавай ксар кьвсдалди пенжердив агатна, Шагъ дагълариз килигиз акъвазна Мегъамедрасул дерин хиял-риз фена. Округда тІвар-ван авай бубадин хва кье гън йикъа гъатнаватІа аку. Гъар кткай гада-гуъдуъдиз, гар-дан кІир авуниз мажбур хъана. Иллаки Суваракай хуъ-руъч чІехиди хъунухъ адаз виридалайни дерт хъана. Чара авачир. Табий хъана кІанзавай. Девирар дегиш хъана, вавар а. Гагпа Мад ахай агъавилин вахтар амач. Внпслан таппп я; кьал\рзаватІа, кьеие патан эхирдал къван вич советрин душман яз амукъда на адахъ галаз дяве тухуда лагъана фикирзавай. И дяве тухунин планар туькІуърунин дерин хиялриз фенвай Мегъамедрасулаз атайбуру гайи саламдин ванни хъанач. Са арадилай абу-рухъ элкъвена:

— Куьп атанани, ацукъ! — лагъана ада теклифна. Мугъманри яргъалди чеб гуъзетиз тунач. Абур тадиз хуъуцуганрин виликай чичІедин гамунал ацукъна. Ме гъамедрасулан чІехи папа шакъин ван ацалтнавай само вар гъана. Фекъи Гъасан акурла кІвализ гъахъай папан чин чІур хъана. Адаз и паж «фекъи» ақунани кІандачир. Гъуъл чІуру рекъера твазвайди, ам рекъяй акъудзавайди фекъи Гъасан я лугъуз фикирзавай. Тавда фекъи Гъасан акур папа: «Фассаадиз мад фенд кьурмишпа нин кІвал чІуриз кІанзаватІа», хиялна терс-терс адаз килигна кІвалаяй вич экъечІна. Манкъулиди самовардин кІане ацукъпа чаяр цана виридан вилик эцигна. Мегъамедра- сул фикирлу тир. Ам явашдиз вич-вичнк рахазвай:

— Я раби ваз шуькуър хъуй, чи тахсир вуч тир хьи, чаз ихътин йикъар кьалуриз. Къвердавай инсанар дар- да гъатзава. Вуч ийидатІа чизмач. Гъар какатай гада-гуъдуъ, кесиб-куъсуьб вилик акахънава. Абуруз чпизии вуч ийидатІа чизвач. Гъар юкъуз ва къуъруьк, са угон арадиз акъудиз элдин кьил какадарна ийир-тийир ийиз- ва. Халкъди вуч авурай. Адан язух хъанва.

— Мад вуч хъанва, Расул дадах! ЦІийи хабар затІ апани? — жузуна фекъи Гъасана.

— Ахътин хъайи кар авач, амма фад хъунухъ мум- кин я, — манали гъалда хуъурена. И хуъруъни вичини шадвал ваъ, архайинсузвал кьалурзавайди тир.

— Ам вуч кар я, мус хъунухъ мумкин я? — фекъи Гъасан гъавурда гъатнач. Мегъамедрасул мад пенжердал фена куькІушар живеди кьунвай Шагъ дагълариз тама-шиз фикирди тухвана. Хейлин вахт фена. Сад лагъана ам кІвалевайбурухъ элкъвена.

— Тахъана кьез вуч ава, аи аллагъднн бендеяр! Къи- лихъ фите галай иблисди мад чаз фенд кьурмишзава. И йикъара меркездай сев Мегъамедни хтанва. Абур хуъ- руън Советдиз чинеба сечкияр тухуз гъазур жезва. Со- ветда чи ялни таз кІанзавач. Са тике недай фу авайбур буьнжуькьриз гъазур жезва. Абуруз чун советдин пата ривни таз кІанзавач. Чна абурун планар чІурна кІанда. ТахъайтІа и кьекъверагри чаз вил гана, ишигъ гудач.

рани бес я, — лагъана лавгъавилелчи \\\си, л модан чнниз килигна.

— Я залум «Фекъи» де гъа тиара киванин фад лагъІ — Мегъамедрасулак теспача акагпа. Фекъи Гъаса- иазни кІанзавайди гъа им тир.

— Садра Расул дадах лагъ, кІвалах чна ваз кІан дайвал туькІуърайтІа, азни Манкъулидиз вуна вуч гу да? — фекъи Гъасана лутувилелди зарафаша. Мал Ме гъамедрасула вучдай къван. Хиве къуна кІанзавай.

— Аи иблис «Фекъи»! — лагъана ада тІуб юзурна за- рафатдин гъелегъ къуна.

— За кьез гъардаз къах ийидай са гъер гуда. Им сифтегъан сивер ширинарун жеда. Аман Ыахъ-гъи^аб кар заз кІандайвал хъайила хъижен хъийида.

— Аллагъди вун чи кьилелай гъич эксик тавурай. Амин! — лагъана Фекъи Гъасана уьгъуъ яна туьд ачу- харна.

— Расул дадах, ваз кичІе жемир. Абурувай чуй алцу- риз жедач, чна абурун

кІаникай яд ракъурда, — лагъа на вичин план ачухарна. Эхирдай: «Эгер фите галай са- дап гъилияни ажуз хъайитІа, чал алайди бармак тахъу- рай! — лагъана бармак хутІунна гадарна. Манкъулиди вичип хъамани тадиз хутІунна гадарна.

— АкІ хъайила чна бармак алуқІна къекъвена вуч- да! — ам вилери лупІ-лупІ ийиз агъадиз килигиз акъ- вапа. х\Ъ {^A¹”

— Инанмиш туширтІа, за квез эвердачир. Кар чине- ба твах ва чаз а крарикай хабар 'авачирди хъиз хъурай. Герек атайтІа, лазим ксариз тІуьн\хъун, шей-'мейни гу- нуг рикІелай ракъурмир, — лагъана'махпурдин хъуьцъу- гандал ацукъиа вичиз цанвай чай къве гъиливни къуна хъваз эгечІна. Ада и хийирлу кардин сагълугъдай чІехи папаз эверна.

— Кч^ари, алад чаз чаяр ширинардай шекерни ниси ва фу гъваш,— лагъана адаз буйругъна. Папа синида аваз цІвегъ квай ниси, шекер ва фу гъана мугъмаприн вилик эцигиа вич экъечІна. Мегъамедрасула вичи мугъ- манрин истиканриз шекер вегъена ширинарна. Вилик хъана пудайи хъеан иштягъдалди, сиверинни перни вап ацалтна ширин чайдихъ галаз писини хъипн цуьк хътин сарубугъдадин таб галай тІанурдин фу нез башламиш- на. Мегъамедрасулан ихътин мердвал акур Манкъули адап метлебдин тамамвилелди гила гъавурда гъатна.

Хуьруьп фекъи малла Вели яшар хъунивай мадни шкъакъ хъана. Гъахъ гудай вахтар мукъва жедайла агъ-зур жуьре багъна акъудиз кІвалел къунвай леж'берар гъахъ тагуз чукурдай... Эхирдай адан кІвалел касни акъ-ваз хъуванач. Гила фекъиди цІийи рекъер жагъурна. Шариатди ихтияр ганвай къадар папар гъиз абурув кІвалах ийиз таз хъана. Аранда адет яз папарив чуьлда кІвалахар ийиз тадайди тушир. Папари анжах кІвалин кІвалахар ийидай. Малла Велиди им куьгъне герек ава-чир адет я лугъуз папарив давамна гъам кІвалин, гъам-ни чуьлдин кІвалахар ийиз таз хъана. Къуьл гуз мухан фу недай, гъамни тухдалди гудачир. Адан маларни кваз хуьруьн маларикай хкатна аквадай. «Чан рухваяр, ма-лар яхун тахъанамаз жув куьк жедач!» — лугъуз ада фад-фад тикрардай. Малла Велиди чІехи хцикай вичин чкадал хуьруьн фекъи авуна. ГъвечІи хва Исамуддина-кай адаз алверчи ийиз кІанзавай. Амма гъвечІи хва Иса-муддин бубадиз кІандай хътин хва хъанач. Гъуьжреда амаз ам чІуру крарии иеси хъана. Лавгъавал, надижвал ва рушарин гуьгъуьна гъатун адан пеше хъана. ГъакІ хъайила фекъидиз вичел чан аламаз Исамуддиназ свае гъиз кІан хъана. Ада хциз къунши хуьряй девлетлу кас- дин руш гъана. Свае иерди туширтІани, гзаф жегъизар гвайди тир. Исамуддиназ ам эсиллагъ бегенмиш хъанач-гІани,бубадиз свае гзаф кІандай. Свае са гъвечІи санал акъваздайди тушир. КІвалахин чан тир. Буба амазни Исамуддин са шумудра свае рахкуруиз гъазур хъаиа. \Чан хва, вахъ вуч хъанва. КІвалел алай чан гъаданди ч!» — буба рази хъаначир. Фекъи кечмиш хъайидалай къулухъ гададин къилелай залпанд алатна. Ада садазни яб гун хъуванач. Мегъамедрасулан таъсирдик акатна, <Ідан меслятрал амал ийиз хъана. Мегъамедрасула ам мадни чІуру рекъера туна. Адав уртах яз алишвериш ийиз туна. И рекъе къведани вири хуьре амалар ишле-мишун абуруз адет хъана. Нафт яд ягъиз гун, чпи къа-чурдан гъахъ вахкудайла зирбадин къене артухан къул Іваз, чпи техил, къачудайла авайдан чкадал къелечІ къул тваз, халкъар алцураризуяъана, Йикъан гзаф вахта р алуқІна дамахарна кимерал ва дишегълийри яд ту-чузвай булахрин къилерал акъудиз хъана. Мегъамедра-сулалай ам гзаф гъвечІи тир. ГъакІ ятІани ам Мегъамедрасулар сирдар хъана. Ада вуч лагъайтІанш Исамуд-диназ хъсан акваз,гъакІ ийизвай. И йисар гзаф дар вах-гар тир. Халкъдиз алуқІдайдакай гзаф дарвал авай. Исамуддин дамахдив алуқІна виридакай хкатна аква-дай. Идани адан лавгъавал мадии артухарна. Къилел къармуьк бармак, кетендин лащу перем, юкъвапи тапан-чияр куьрсарнавай мецер галай къахмадин чІул, вичел-ни чІулав галифе шалвар, кІвачелни чІулав чекмеяр алаз мет-метІел вегъена ацукън'а кимелай физвай са ди-шегълини гаф лугъун тавуна ахъайдачир. Са бубатбур вичиз бегенмишни жезвачир. КІвалин ва чуьлдин кІва-лахар вири папан хивез вегъена. Гъа икІ ятІани свасаз ада эсиллагъ югъ гузвачир. Свасан ийир-гийир хъана. Ам катдай чкадал гъана. Магъамедрасулан меслятдалди ам свае рахкуруиз гъазур хъана.

— Я Исамуддин, эгер ваз зун акъван дақІан ятІа акъудна рахкурна тур, — лагъана сваса нянихъ хъвана тІамадаваз хтай гъуьлуьз. Исамуддин гадар хъана, хъел атана, свае ягъиз гъазур хъана. Сад лагъана свае ягъиз хкажай гъил агъузна.

— АкІ хъайила ваз зун кІанзавач ман! — тегънедин къайдада ада лагъана.

— Аллагъди яргъазрай Исамуддин! Заз вун дақІан туш,— жаваб гана рангар гайи сваса.

— Бес вуна вучиз рахкурна тур лугъузва?

— Ваз дақІан хъайила бес за вучин.

— За вун рахкуруиз гъанвайди туш.

— Зи язух ша, вуна вучиз заз югъ гузвач?

— Къенлай къулухъ гъични гун хъийидач!

— Зун катуниз мажбурмир.

— Вун гъиниз катайтІани жагъур хъувуна гъаикІва- лиз за хкин хъийида.

— Цаварал аллагъ, чилерал вун. Нагъахъ заз гуж ийимир. Ваз кІанзавачтІа рахкура. Мад дақІан паб вучиз кІвале хуьда.

Исамуддин фикирди тухвана. Папа дуьз лугъузвай. Акунани дақІан папакай хвена вучзавай. Бес гъакъван жегъизар гъикІ жедай? Исамуддина вичин цІалцІам ту-шир, векъи къумрал чин свасахъ элкъуьрна.

— ЛГ"сваС|вун гьахъ я. Ша чна меслят ийин. Ваз за тЛалакьар гаитЛа вуна вуч ийида?

— ЭкъечІна хьфида ман,— шадвал акатна сваса жаваб гана.

- АкІ ваь, гьайи жегьызар гьикІ хьурай? Свае ак'ь-ваз хьана. Гьайи кьван шейэр гьикІ туна хьфида. Ада лугьудайвал тавуртЛа, а залумди тЛалакьар гудайди туш. Я рабби, за вучин?

— Ваз за шейэриз вуч авуна кІанзава? — кичІевал кваз сваса жузуна.

— Эгер гьайи шейэр вири хутахиз хьайитЛа за вун рахкурдач, ван кьвезвани, рахкурдач,— лагьана свасаз ам атІумна килигиз акьвазна. Свасан чара атІана,

— Мад вун акьван инсафсуз хьайила, за вучин! Са пай шейэр за ваз тада, — рази хьана свае. Исамуддин хейлин гагда кисна. Ахпа кьве гьилни галифе шалвар- дин жибинра туна кІвалин пипІяй-пипІиз фена заланз рахаз башламишна.

— Заз ви язух кьвезва, ашкьи авачиз санал яша- миш хьунухъ гзаф четин я. Гьаниз килигна зун рази я. Пака шагьидар алай чкадал за ви тЛалакьар гана вун са пай шеирни гваз хутахна ви бубадин кІвале эхцигиз тада, — лагьана кьве падни рази хьана.

Свае рахкурайдалай кьулухъ Исамуддин булахрин кьилелай кими хьанач. Анжах фурсунин гьилляй вичиз тангьах авайди сакІани жагьуриз жезвачир. Яргьалди цийи ярдин гьесрет чІугваз амукьна. Гзаф юкІвар-чи-пІер ягьайдалай кьулухъ чавушдип руш адаз бегенмиш хьана. Гьайиф хьи, ам бубани кьена етим яз яшар бе-гьемди тушир. Ва садни хьи ам Исамуддиназ тангьах авайди туш. Мад гзаф йикьара булахдин кьилел фена. Амма абур вири файдасуз хьхьана. Чавушдин руш ри-кІи чІугур гададиз садни бегенмиш хьанач. Чавушдин рушаз кІвале амайди кьари диде тир. Са стха Жалгьан-дин дявейра пуч хьана, муькуь стхани Бакуда фялевал ийиз хуьруьзни хуькведайди туш. Рушан тІвар Дилбер я. Гьикьван кесиб тиртІани гуьзелвилел гьалтайла вичиз тай авачир. Гада рушал кІевелай бенд хьана. Мад вуч-дай, вахтар жедалди гуьзетиз акьвазна кІанзавай. Ме-гьамедрасулан меслятриз килигна рушан диде кьари-дихъ галаз дуствал ийиз эгечІна. Дарда авай кьаридиз гадади куьмекар гуз абурун гьил кьаз хьана. Исамуддин багьнаяр жагьуриз кьаридин кІвализни кьвезвай. Гьар сеферда са бахшишни гваз гагь ширинар, гагь маса затлар гьиз садрани гьил ичІиз кьведачир. Дилбер кьвердавай гуьрчег жез хьана. Вири вичел желбзавай руш акун гададин мурад хьанвай. Адаз руш йикьа са шумудра акваз хьанатІани вичин рик! сескин жезвачир. Исамуддиназ и кІвале жезвай ширин вахтар лап фад акьатзавай хьиз тир. Дилбер Исамуддиназ дах лугьуз, гзаф гьуьрметар ийиз, адан кьилел чепелукъ хьиз элкь-вез хьана. Рушаз Исамуддинан кудай ашкьидикай, адан вилери вич тІуьникай хабар хьанач. «Исамуддин дах икІ хьанай, акІ хьанай. ГьакІ тушни чан Исамуддин дах!»—лугьуз жедай. Винелай кьал>рзавачиртІани руша гьар дах лагьай кьван адан гуьпчъл хана кефи чІур жезвай. Мад вучдай кьван, эхна кІанда.

— Аи Расул дадах, ваз куькай хабар ава! — хьуь- руьн кьуна акьвазариз тежезвай «фекьи» Гьасан тади кваз кІвалин юкьвал акьатна. Мегьамедрасул тажуб хьана.

— Вуч хьанва. Вун квел акьвап шадзава? — ам «фе- кьидин» хьуьруьш чІагурнавай сифетдиз килигна.

— Хийир хабарар ваз, Расул дадах, муштулук заз. Ваз мад вуч кІанда, балшавникрин эхир жезва, —хабар гана. Гила чин ваь, адан жендекни хьуьруьни кьуна. «Фекьи» атайла чІур хьайи чин ачух хьхьай Мегьамед- расула тади кьачуна.

— Мад вуч лугьуз акьвазна вун. Де фад вуч хьанва- тІа ахьагьа кван! — ам гуьзетиз акьвазна.

«Фекьиди» хинеда тунвай вичин чуредин кьери чІа-рар гьилелай авуна салават гьана.

— Дуньядин эхир мукьва хьанва. Улус магьалда эхир заманадип пайгьамбар «Мегьти» загьир хьаналда. Халкьар сел хьиз ахмиш хьана эхир заманадин пайгьамбардин зияратдиз физвалда, — теспягьар акьудна абу- рув шакьин ван кутуна.

Мегьамедрасул пагь атІайди хьиз амукьна. Сифте и сефигь ихтилатдал хьуьрезни кІан хьана. Ахпа адан рикІяй — «им вуч гаф я, эхир замандин пайгьамбар- гьинай, Улус магьал гьинай» — хиял фена.— «Мегьти» загьир хьана лугьуналди куьтягь хьана физвайди яни. Квелди ам хьун субутзава?»

— Анкай, Расул дадах, гьич шакни ийимир. Ваз гунагь жеда Адахъ вичин аламатар, мужизаярни ава. Ам аялдин шикилда аваз Загьир хьаналда. Аял акурбуру адан Аилерай женнет аквазвалда. Адан кьилляй кьуд па-тахъ нур чикІиз мичІи кІвалер шемер куькІуьрайди хьиз экуь ийизвалда, — жаваб гана фекьи Гьасана.

— Аял вучтинди я, эхир заманадин пайгьамбар вуч- тинди я? — шаклу яз мад суал гана Мегьамедрасула.

— Астагьфируллагь, я аллагь! Вуна ви бендеяр асл хьуникай \\ьх! Шак мийир, Расул дадах. Эхир замапа мукьвал хьайила гьар жуьре шикилра ва яшара аваз «Мегьти»

загъир жедайди ялда. Улус магъалда хъайитІа, ам аялдин шикилда аваз загъир хъанва. Диде бубайриз эвелдай и кар чир хъанач. Аял ятІани, амалар ажайиб-бур хъана. Адай мужизаяр акваз башламишна. Мужи-заяр акурла ахпа вири алемин ам «Мегъти» хъунал инап-миш хъана.

— Идан чаз гъихътин хийир ава?

Мири хъвер сивикай хкат тийизвай «фекъи» Гъасан? худда теспягъар чІугвазвай.

— И агъвалат лап вахтунда хъана. Къилихъ фите галай иблисдиз динсуз балшавникриз чпин эхир жезвай- ди субут жеда. Абурувай сечкийрани са гъунарни ийиз жедач. Жемятди абурухъ чин элкъуърдач. Чнани чаз кІандайвал ийида. Чиа абур жемятдин вилай вегъеда. Им аллагътала азимушанди чи, мумин бендейрин, пата-хъай ракъурнавайди я, — манали гъалда Расулаз килиг на давам хъувуна, — садра фена кардин гъакъикъат гъикІ ятІа чирна хкъвен. Ахпа чна чинеба ваъ, эквеба ка-фирриз акси женг тухуда. Ида чаз жемят балшавникриз акси акъвазарна чи патаз гъидай мумкинвал гуда. Агъ къилихъ фите галай фасикъ. ахпа чна квез вучдатІа аку! — ачух суфатдалди уъзуагъ яз Мегъамедрасулаз килигна.

— Чух сагъул «фекъи» Гъасан, дугъриданни вун га-фар чидай, крар алакъдай нисан я къван. Эгер гъа къай-дада чавай кІвалах тухуз хъайитІа, шак алачиз а ка-фиррин диб хкудиз жеда. Вуиа лугъудайват хъайитІа, а хиве къурбурулай гъейри зи рамагдик квай Гъажии-сакъан балкІанрин жинсиникай тир са яргъа тай гут,а. «Фекъидин» кефияр гила лап къ^мбар хъана.

— Чандик стІал иви кум аи къван зун ви къуллугъ- дал гъазур я, амин! — латъана къибледихъ элкъвена дуъа авуна.

— Манкъулидннай Къара къегъер балкІан къачуна пака югъ ахъа жезмазни Улус магъалдиз эхир замана-дин пайгъам'бардин зияратдиз алад. Герек шейэрни ада вав вугуда. Геж тавуна гъакъикъат жаваб гъаз хъша. Ваз шукур хъуй я худа, вун чи далудихъ галаз хъуй. А къзцІай акъатнавай луътриз чпин чкаяр чна чир хъи-йида. Пакамахъ за ви рекъе кванариз хвенвай гъерни тІанур фу пІирел садакъа гуда, амин! — гъилер цавуз хкажна дуъа кІелна. Мегъамедрасул акваз-акваз гъатна-вай четин гъалдай акъатна мад эвелан агъавилин девир-диз хкведайдахъ инанмиш хъижез башламишна.

* *

Къенин жуъмядин югъ гзаф гурди хъана. Округдин меркезда фин-хтун гзаф ава. Идалай велик гъич садра-ни такур инсанар гзаф къвез хъфизва. Хуърерин велик-къилик квайбур, фекъяр бармакрилай сирих янавайбур кІватІ хъана. Юкъва гапурар, къуъне тфенгар авай бар-макар вилера тунвайбур хуъруън чІехи майдандилай ви-нелди тади кваз физва. Хуъруън чІехи мискІинда жемят гъакънач. Чка-чкадал кІватІ хъапа шаддиз ихтилатза-вайбур идарайриз физвай ревкомдин членар акурла чинар масанрихъ элкъуърна абуруз хъел кваз килигна. Тарикъули, Абдусемед, АгъмедваМегъамедабур майдан-дал агакъайла гъич садни абуруз килигнач. Абуру куш-куш авуна чинар чІурна. Къвалал маузер, юкъвани га-нур кутІунна спелриз звер ганвай кас: «Гъа ихътин дин-сузрихъ галаз амансуз дяве тухун патал гъазават авун чарасуз я! — лагъана хъилелди абуруз килигна. Фекъиди мискІиндин минарадиз хкаж хъана жуъмядин салат га-на. Дамахарна алуКІнавай хуъруън Имам тадиз мискІин-диз гъахъна. Жуъмядин капІ ийидалди имамди вяз ийиз башламишна:

— Аи аллагъдин муъмин бендеяр! Чи мукъадас ктаб-ра кхъенва: са вахтар къведа хъи, а чІавуз инсанар аси жеда, диндай акъатна кафирар жеда. ЧІехи-гъвечІиди чиз амукъдач. Им дуъньядин зхир мукъва жезвай вахт я. А чІавуз инсанар гъахъ рекъиз хкун паталди эхир зама-надин пайгъамбар «Мегъти» загъир жеда. Гъа девир атанва. Улус магъалда аялдин шикилдаваз «Мегъти» загъир хъанва, — вири салават гъана гъарайдин ван ацалг-на шехъиз башламишна. Имамди вичин вяз давам хъу-вуна,н- аи аллагъдин аси бендеяр! Туба ая, аллагъдин гъахъ\ рекъиз хъша. Аллагъ таала азимушан гзаф мер-гъаме(глуди я. Туба авур вичин аси хъанвай бендейри-лай гъил къачуда... Яргъалди рахана. Имамди вяз авун-вай жемят ван къачуна шехъзавай. Тубадин, ялварднн ванерй мискІиндин къав хкажзава.

— И кардиз къана килигна виже къведач. Тадиз се- ренжемар къабулун чарасуз я. Чи душманар ксанвач. Абуру халкъдин къил акадеарзава, — лагъана Агъмеда. Округдин ревкомдин председателди фикирна. Къалин рцІамар акъажна.

— Бес чна вуч авун лазим я? — жузуна ада.

— Тадиз Улус магъалдиз ревкомдин членрикай кар- дин гъакъикъат чирун патал ракъурун лазим я, — ихти- латдик акахъна Мурсалов.

— Гъел'бетда гъакІ авуна кІанда. Гъардан сиви са ван ийизва. Месэладин гъакъикъат хъсан чир тавунмаз а кардихъ галаз дяве тухуз четин жеда. Гъич шак алач им чи душманрин къундармаяр я. И яракъ чна абуруи гъилий вахчун чарасуз я, — алава авуна Тарикъулиди. Ревкомдин член къецІи кІвач квайди туънт хъана.

— Абурухъ галаз вуч яргъияр герек я. Ихътин сефигъ ихтилатар чукІурзавайбур вири къуна дустагъ авун ла зим я. Улус магъалдизни зун ракъура. За гъа аялни адан буба диде кутІуна паядин хурук кутуна хкида. ГъикІ му- жизаяр къалурдатІа за абуруз къамчидин хурук кутуна чирда! — лагъана токлифна ада.

— АкІ виже къведач, дайи! Ина гужуналди кІвалах- на жедач. Абурун и фенд вич дуъдал акъудна гъарам- задавилер халкъдиз чирун герек я. Гъарай-вургъай ква- чиз, мукъаятдиз кІвалах тухвана кІанда, — мерлятна Агъмеда. Мегъамед чал снелрин кІаникай хъуьрена.

— Агъмедан меслят дуъз я. Гуж къалурнайІа, яз пис тушир. Анжах икІ авуна виже къведач. Чи душман- ри куькай менфят къачуз алахънаватІа куьне фикир це. Абуруз чпизни эхир заман хъана кІанзавайди туш, — лагъана Мегъамеда. Ревкомдин къве член Улус магъалдиз ракъурунии меслят хъана. Чпслни мукъаятвилелди гьерекатуп тапшурмиша. Фейбуроз эхир заманадин пайгъам'бар «Мегъти» гъич къалурни авунач. Абур эл-къвена хтана. ЗатІни акъатнач. «Мегъти» загъир хъунухъ халкъди тестикъариз, вири гъади зияратдиз физ башла-мишна. Энгелна жезвачир. Лап фадвилелди чара ркуна кІанзавай. Ихътиы вахтунда жемятдин арада гъу'ърмет авай ревкомни вичихъ ипанмиш кас герек къвезвай. Ахъ-гтнн кас къепІирви Бакудин машгъур фялейрикаи сад хъана. Ревкомди эверна вуч авуна кІандатІа тапшур-мишна кас ракъ>рна.

Къе ревком кІватІ хъана. Улус магъалдиз ракъурна-вай къепІирви хтана. Адав хъсан хабарар гвачир. Ада вичиз акур гъалдикай ихтилат башламишна.

— Гуьърметлу дустар! За квез вуч ахъайин? Хийир- дин хабарар зав гвач. Гъал пис я. Улус магъал зиярат- дин макандиз элкъвена, вични чаз акси тир. Зияратдиз фейибуруни сад аваз хъайитІа къад авачирбур чпини кутуна артухарна халкъдии арада чукІурзава. Завай квез таб ийиз жедач. Гъа лугъузвайвал аялдин къиляй цІаяр акъатиз мичІи кІвал нурарив ацІурна экуь ийиз- ва. И сиринай завай къил акъудиз хъанач. Къалдики амай рахунар, вилерай женнет а кун ва маса крар вири таб я. Аял халис аял я. Ам са куьнални амай аялрилай тафаватлу туш. Заз адан вилерай женнет анихъ амукъ- рай гъич жегъеннемни акунач. КІвале авайбур вирида са сивий чпиз женнет аквазва ва маса аламатар аквазва лугъуз тестикъариз алахъна хъана. Чебни вирида аялдиз сажда ийиз ван ацалтна шехъиз хъана... — къепІирвиди куьтягъна. Агъмедан кІуфук айгъамдин хъвер акатна. Къарагъна фена пейжеррин къулар акъална. КІвал ми- чІи хъана. Ада вичел алай сун перем са шумуд сеферда /хтІуниз алукІ хъувуна. Сун перем къилин чІарарихъ га-\ чукайла цІун цІверекІар акъатиз къуд патахъ чикІиз кІвал экуь ийиз хъана.

— ГъикІ я, ухшар яни? — лагъана Агъмеда къепІир- видивай жузуна пенжеррин къулар ахъай хъувуна. Та- жуб хъайи къепІирвидай «Заз акурдини гъа икІ тир!» — лагъана гъарай акъатиа. Ргвкомдин къецІи кІвач квай член къудгъун хъана.

— Агъ алчахар! За квез гъикІ лагъанай! Гъаниз зун фенайтІа, а хаинар кутІунна паядин хурук кутуна иниз гваз хуькведай. Аламатар къалурун за абуруз хъсан чирдай,+хъел кваз ада лагъана вич гъаниз ракъурун тІалабна.

—І Душманди амалралди, жемятдин къил мужизаяр къалуриз акадарзавайла чун къилинж шуьткъунна экъе-чІунЪуъз туш. Чнани абур гъа чпин яракъралди дуъдал акъудна русвагъун лазим я, — лагъана ревкомдин чІехи-да. Гаф Мегъамеда къачуна.

— Вуна дуъз фикирзава. Зур къалурун герек къвез- вач. І'ъуй Агъмеда и аламат ачух авурай. Ахпа чун хуь- рериз фена жемятриз чи душманри гъихътин гъарамза- давилелди кІвалах тухузватІа гъавурда туна душман русвагъна абурун чІуру гьерекатар дуъдал акъудун паядин хурук кутунилай гужлу жеда, — лагъана ада. Агъмеда и кардин гъакъиндай малумат гана:

— Юлдашар! Ина ахътин ажайиб кІвалах авач. Им физикадин къанун я. Сун парча къилин векъи чІарари- вай гуьцІ хъайила акъатай электрикдин цІверекІар тир. Куь виридан къилерайни гъа икІ цІверекІар акъатда. Ина гъич са аламатдин карни авайди туш.

Агъмед рахайдалай гуьгъуьниз мад са юлдашдин къиляй цІверекІар акъатуниз тамашна. КъепІирвидиз и кардай вичин къил акъатнач лагъана фикир хъана.

— Ваз фикир жемир, халу! Зазни физикадин, химия- дин ихътин законар, къанунар дустагъда авайла урус юлдашди чирайди я, — лагъана Агъмеда къепІирвидин гуьгъуьлар къуна. Ревкомди и кар дуъдал акъудна, абур русвагъна, жемят гъавурдик кутун патал вичин членар хуьрериз ракъурун къарардиз къачуна.

Октя'брдин вадран рагъ авай гуьлуьшап югъ тир. Ра-къини вичин шафа гузвай ишигъ къуд патахъ чукурза-вай. КукІушар живеди къунвай дагъларилай къарагъай къезил шагъварди емишри заланарнавай тарарин хилер юзуриз майвайрив гъар жуьредин нур гуз тазвай. Хуь-руьн чІехи майдандал давамна далдамдин ван ала. Са десте жегъилар худда къуьлериз майдандал кІватІ хъана. Къе хуьруьн цІйи Совет хкъазвай. И сечкийриз къве падни хъсан гъазур хъана. Округдин ревкомди Мегъа-•медни хуьруьз сечкияр тухунин векил яз рахкурна. Су-вар, Зуьгъре ва Али къе секин тушир. Абуру теспача къачунвай. Абуруз Мегъамедрасула кар чІуриз, шулугъ акъудиз кичІезвай.

— Квез кичІе жемир, чна абурун къуьруькар, фендер вири дуъдал акъудна абур жемятдин вилик русвагъда,

— лагъана Мегъамеда. Сувар ва адан юлдашар секи-нарна. Мегъамедрасулан итимри «фекъи» Гъасан къиле-ваз, жемятдин арада акъваз тавуна кІвалах тухвана. Чпини и йикъара гзаф дамах къачунвай. Мегъамед векил яз хуьруьз хтун Мегъамедрасулаз эсиллагъ хуш хъанач. Иикъан чІехи част хъайила майдан инсанрай сиве-Бивди ацІана.

Сечкияр башламишдалди Суvara ревкомдин векил Мегьамедан лекциядихъ яб акалун теклифна. >Сиве-сивди ацІанвай майдандиз вил вегьей Мегьамед сифте-дай секинсуз ва кьвердавай инанмишвилелди рахаз башламишна. «Фекьи» Гьасан ва амай гьилибанар гьа-рай-вургьай тваз алахъна. Майданди ван кьачуна лепе гузвай.

— Чун инанмиш туш, ада тапарарзава!

— Эгер ада дуьз лугьузватІа субут авурай.

— Вучиз ада эхир заманадин пайгьамбар зарафатда твазва!

— Чи вилералди пайгьамбардин мужизаяр чаз акуна!..

Шулугъ акъудиз кІанзавайбуру секинарун лазим атана.

— Жемьят, секин хьухъ, ада дуьз лугьузвайди рахунар куьтягьайла субутда, яб це! — лагьана Суvara гьарайна. Майдан секин хьхьайла Мегьамеда давам хьувуна: «Гьуьрметлу жемьятар, исятда куьн абуру гьикІ алцуарар- натІа за субутда. Гьич са эхир заманадин пайгьамбарни загьир хьанвайди туш ва гьакІни гьич са мужизани авайди туш,—лагьана рахунар куьтягьна. Суvara чІехи итимриз Исамуддинанбурун кьурук кІватІ хьун теклиф на. Амайбуру гьвечИи герен майдандал акъвазарун ла зим атана. Абуру хуьруьн кьене лап чІехи кьур тир Иса муддинанбурун кьурук фена. ДакІарар ва варар акъа- лайла кьур лап мичИи хьана. Мегьамеда дуьз лугьузвайди хуьруьн яшлу итимри хтана жемьятдиз хабар гана. Жемьят яд иличайди хьиз секин хьана. Мегьамедрасулан итимриз фир-тефир чка дар хьана. Иллаки Мегьамед-расулни «фекьи» Гьасан.

— Жемьятар, кuez акунани! Чун дакІанбуру авам халкьар гьикІ алцуарарзаватІа. ЦІийи гьукьумат куьди я, кесибринди я. Ам вилей вегьена, куьне адахъай чин эл-кьуьрун патал «Мегьти» загьир хьана лагьана тапарар туькІуьрайди я. Са мужиза затІни авачирди вилералди кuez акунна. Мад ахьтинбурув куьн ал'цуарариз тамир. Советдцз кесибрикай, куь хинирдал алай михьИи инсанар хьагьа! — лагьана сечкияр башламишун теклифна. «Мегьти» загьир хьун таб хьанатІани Мегьамедрасулан итимпи сечкияр дуьз тахьун патал кІвалах давам хьуву-на. Дмма гила жемьятдин чІехи пай абурукай чин эл-кьуьрна, абурун гуьгьуьниз фин хьувунач. Са гуж бала-дивди советдик Исамуддинни мад сад абурун гьилибанар-рикай кутаз хьана. ЦІийи Советдин председателвиле Сувар, секретарвилени Исамуддин хьана.

Хуьруьн цІийи Советди кІелиз-кхьиз течирвилехъ га-лаз хци женг башламишна. Йифен курсар ахъайна гьа-низ дишегьлиярни желбна. Сифте вахтара ахъагьай курсара дишегьлияр авайди тушир. Гилан курсариз же-гьил рушарни атана. Исамуддина йифен курсариз Дил-берни гьана. И курсуна таре гун вичи хиве кьуна. Исамуддин нянихъ виридалайни вилик курсариз кьез са тарсни ахъайзавачир: «Чун амайбуруз чешне хьун лазим я» — лугьуз кІвалахдани зирингвал ийизвай.

Дилбер гила агакънавай гуьрчег руш хьанвай. Исамуддина курсарани кваз адалай вил алудзавачир. Дос-кадал Дилбер акъуддай, кІелиз адав тадай, курсунин староставилени гьам хьана. И крари Дилберак гьалаба кутуна. Гьикьван руша «Исамуддин дах» лугьузвайтІани курсунавайбуру и кар кьатІана. «Яр»б вуж алцуарариз кІанзаватІа?» лугьуз Дилбера амаларзавайди фикирза-вай. Жуьреба-жуьре багьнайралди Исамуддина руш кьилди таз суьгьбетар ийиз рекьив гьиз алахъна. Сифте вахтара рушан кьил акъатзавачиртІани кьвердавай ам гьавурда гьатна, жезмай кьван ихьтин гуьруьшмиш хьунрикай кьил кьакъудиз алахъна. Исамуддин ихьтин вахтара абурун кІвалеризни кьез-хьфиз хьана. Хуьре гьар жуьредин хабарарни чикІиз башламишна. Са се-ферда ихтилатрин арада Исамуддина ашкьидикаи рахунар вегьена.

Гадади «Зун вал ашукъ я, вун зи яр хьухъ?» — лагьай гафарин ван хъайи рушай гьарай акъатна.

— Вув, я Исамуддин дах, абуру вуч гафар я! — лагьана тажуб хъайи руша.

Исамуддина ибуру ван тахъайди хьиз кьуна. Дилбераз авай вичин кудай ашкьидикаи рахунар давамна. Руша ибуру гьич гьендевривни гутунач. Исамуддин вичиз гьа-миша дах яз амуькьдайди лагьана. Рушан акъалтІай жа-вабри гададин рикІ атІана. Гзаф йисара вил алаз акъвазия гьасрет чІугунар Ібада ракъуриз жедайин Ашкьидин кьизгьин ялавра кана кабаб жезвай ИНСЕ(нди-вай идаз таб гуз жедайни мегер! Рушан /афари ам ви-чин кьапарай акъудна зурзурна. ЦІалцІам тушир чйнин тІурар мадни экьисна. Адаз кьадардилай артуххъел атана. Ам вич хуьз алахъна. йифен курсара вич дуьз тухун тавуртІа, ам жемьятдин арада русвагь жедай. Ру-шавай жигерна ихьтин атІай жавабар гуз жеч лагьана ада фикирнай. Кар терсина элкьвена,

Дилберани Исамуддинан вичихъ галаз авай алакьаяр дегис хьунухъ фадлай кьатІанвай. Амма икьван фад кар гьа инал кьвеч, акьван чІавалди са кар арадиз кьве-да, белки ам вич-вичелай куьтягъ хьана фида лагьана фикирнай. Исамуддинан саядик акатнавай рушавай и месэла санихъни гьализ хьаначир. Ам чайгьунди гуьлел кьугьурзавай гими хьиз адан саядик акатна чабалами-шиз амай. Эхир Исамуддина вич гьйлиз кьачуна.

— Ви кефияр авай хьтинди туш. Къайгьу авач, зи цуьк, гила жув ахлад, маса сеферда зун куь кІвале вахъ галаз рахада. Акван вав ихьтин рахунар гумукьдатІа, — лагьана ада руш рахкурна. Шерзум хьанвай рушан ри-кІелай: «Реже хийир!» — лугьунни алатна.

Буьр, ацукъа! — теклифна Мегьамеда атанвай- буруз.

— Чун, хуьруьнви, важиблу са кІвалахдин патахъай атанвайбуру я, — башламишна Мегьамедрасула Гьажи-рамазанан гададизни вил яна.

— Буьр, вуч кІвалах я? — хабар кьуна Мегьамеда. §22 Са гьвечИи акъваз хьана

Мегъамедрасула фикирна.

— Мад ваз чизва хьи, хуьруьнви, чун шура гьуку- матдин даях я. Чаз шура тьукумат гзаф кIанда. Ам чи, халкъдин гьукумат я. Чи халкъ гзаф къулухъ гадам а. Ам вилик тухун, медени авун чи буржи я. Шура гьуку- матдиз хуьрер авадан авуна кIанзава, анра жуьреба- жуьре карханаяр эцигуи, алишвериш худда хутун тIа- лабзава. Чун ви патав меслятдиз атанвайди я. Чаз хуь- ре емишар къурурдай завод эцигиз кIанзава. Гудай чка авачиз жемятдин емишар пуч хъана физва. Шегьерризни аб\рувап тучуз жезвач. Бес кесибри чпип емишриз н \ч ав)рай. Мад "гадариз жеч хьи, гьакI хъанила и кардин пагахъай вахъ галаз меслят ийиз атана. Къуй жуван хуьр абад хъурай, кесибарни агъваллуди. Вуна и кар гьикI гьисабзава? И завод чаз хуьруьн патав гвай вакъ-фадин чилел эцигиз кIанзава. И чка завод эцигун патал лап сент я. Дуьз я и чил чи бубайри вакъфадиз вегьейди я. Гьикъван хъайитIани чилернн чIехиди куьн я, — лагъана Мегъамедрасула. Гъажирамазанан гададини кьил юзурна гьакI тирди тестиьбарна. Мегъамеда дикъетдив-дижб гана. Ам абурун гъавурда гьасятда гьатна. Чпиз авай къван чилерни бес тахъана вакъфадии чилерал вил вегьезва.

— Гьукуматди ихтияр гузвай кардиз мад зунни рази я. Гафар краралди субутун лазим я. За квез сифтезамаз хабар гун, хъеан гафар гана пис крар авуртIа, законар чIурпа, фялейар алцуариз хъайитIа гъа куьн «даях» тир шура гьукуматди квез инсаф ийидач. Эгер квез гьакъван дарвал аватIа чилин месэла чкадал гьчл ая, — жаваб гана Мегъамеда.

— Вун чахъ инанмиш хьухъ, хуьруьнви. Чаз шура гьукумат гзаф кIанда. Чаз залум пачагъди югъ гайиди туш. Чи миллет гила азад хъанвайди я. Чун миллетпересар я. Чаз ам вилик тухуз, медени ийиз кIанзава, — их- тилатдик акахъна Гъажирамазанан гада.

— Гьелбетда, гьелбетда. МасакIани хьун мумкин туш, — алава хъувуна Мегъамедрасула.

— Куь гаф гьикъван сагъди ятIа чун килигда, — зур айгъамдин къайдада лагъана Мегъамеда. Атайбур сагъ- рай лагъана хуьруьз хъфена. Хуьруьз хтай гъажийри рухваря тадиз кIвалахдив эгечIна. Абуру къазидихъ га- лазни меслятна. Суварай патав атана. «Хуьруьн хур» лугъудай чкадал алай вакъфадии ник емишар къурурдай завод патал хъеан сент чка тир. Сувара эцигай шартIа- рал рази хъана, абуру завод эцигиз башламишна. За- воддин чIехиди «фекьи» Гъасан эцигна. Гъасана югъ- йиф лугъун тавуна завод сезон агакъдалди гъазуриз тади къачуна. Пичер эцигзавай чкаяр кирпичикай, амай- бурни аахтуналди яз тIваларикай авуна сувагъна. Еми шар къурурдай пуд пич эцигна. Сезон башламиш хъан- мазни емишар къабулиз згечIна*. Къунши хуьрерайни пIинияр, машмашар, хутар къвез башламишна. СикIреI амалардай «фекьи» акваз-акваз дегиш хъана. Адахъ галаз рахун мумкин тушир, бегъем жавабарни Iаг^з \ал-къар нарази авуна. — Я Гъасан стха, зазни гъадаз сад хъиз машмашар авай. Вучиз адаз залай гзаф пул хъана, арза гана нехирбандин папа Исамуддипан диде къалур-на. Фекьидин чин чIур хъана.

— Я вах, ваз гьич рвгъуь къванни ийидачни? Адан машмашар хъсанбур тир! — хъел кваз жаваб гана ада.

— Къайсиярни зибур хъайила аданбур гьикI хъсан бур хъанай? — нехирбандин папа гьил къачунач. «Фекьидин» чене зурзуна, цIар^ вилерал кIвепкIвер хъана.

— Квахъ инлай черпел! — гъарайна ам масадан еми- шар къабулиз эгечIна. «Фекьиди» дуьз алцумнач. Иеси- ди кичIез-кичIез лагъана:

— Я чан Гъасан халу, вуна гзаф заланарзава эхир!

— Астагъфируллагъ, я мусурман, ша жув килиг! — лагъана къапандин хилел кIвач эцигна. Иесиди вуч хъа- натIа къатIидалди «фекьиди» къапанар агал хъувуна. Иесидивай мад чуькъни ийиз хъхъанач. «Фекьи» Гъасаи патан хуьруьнбур атайла лап шулуьгзавай. Тимил нара- зивал авурвални: «Къачудач. Куь емишар хутах!» — лу- гъуз акваз-акваз абур алцуариз хъана. Мад чIур жез эгечIнавай емишар хутахиз жедайди тушир. ГьакI хъайи ла «фекьиди» бабли къачуна.

Артухлама патанбурув вичиз минетизни тазвай. Емишар къурурзавайбурни нарази тир. Авансар гуда лугъуз Тимил гуз мажибар гудайла гзаф къазвай. КIвалахдин тайин вахтарни авачир. Им сезондин вахтар я лугъуз йифизни кIвалахиз тазвай. Садагни сят гвайди тушир, ам тек са «фекьидив» гвай. Адани гьикI вичиз кIан хъа-йитIа гьакI туькIуьрдай. СакIани шумуд сятда кIвалах-натIа тайинариз жедачир. Арзаяр гзаф хъайиди Сувара Мегъамедрасулазни Гъажирамазанан хъиз эверна.

— Фекьи Гъасаналай гзаф арзаяр ава. Куьн адан кIвалахдиз вучиз килигзавач. Советрин законар чIурдай ихтияр квез ни ганва? — Сувара атIугъна суал гана.

— Гьич са чIавузни чна шура гьукуматдин къанунар чIурзавайди туш. Гзаф'буру гъахъсуз шикаятарзава, Гъа- сана чIуру крар авурла чна адаз туьмбуьуззавайди я, — жаваб гана Мегъамедрасула.

— Куьне гьакI кIв^лахзавайбурни инжиклу ийизва, абур алцуарзава. Абурув гзаф кIвалах ийиз таз тIимил гъахъ гузва Ихътин кIвалахарни квез ихтияр авай- ди туш.

— Чаи чIехиди, чун ахътин чIуру рекъе авайди туш. Чаз ахътин патент ганва хьи, гьукуматдиз налог гайила са затIни амуькъзавач. Ишинайдалай кIвахайди гзаф жезва. ГьакI хъайила фялейриз кIандай къван гъахъ ча- вай гуз жезвач. Абурни арзайра гьатзава. Чун мад ки лиг хъийида. Мумкин хъайи къадар гъахъ чна артухар- да, — лагъана Гъажирамазанан гадади.

— Гьукуматдиз гайи налог фялейрин кІвачяй туь- кІуьриз кІанзавани? Зегьметдин гьакьиндай авай зако нар чІурайла куьне суддин вилик жаваб гуда.

— АкІ хьайила гьукуматди карханаяр ахьайдай их тияр вучиз ганвайди я? — Мегьамедрасул рази хьанач.

— Ихтияр гана лугьуз гьич садавни советрин зако нар чІуриз тадайди туш. Зиди квез кичІерар гун туш. Эгер куь карханада и гьал давам хьувуртІа чІехи чкай- риз хабар гуниз зун маж>бур жеда. Хьсанди вядедамаз и чІуру крарин вилик над кьун я, — векьи атІай жаваб гана Суvara.

Жезмай кьван вич хьсан тухуз алахьнавай Мегьамедрасул садлагьана гадар хьана. Суvараз атІудай жаваб гуз гьазур хьана. Хьанач. Гьажирамазанан гадади тадиз адан вилик пад кьуна.

— Чан гьаким, ваз акьван хьел кьемир. Сабур ая. Чун туькІуьр хьийиз алахьда. Чунни шура гьукуматдин итимар тушни. А кьанунар чнани чІурдач, кьилиз акьу- диз алахьда, — хьуьтуьлвилелди жаваб гана ада.

— Заз хьел кьезвач. Зи буржи квез авайвал лугьун я. Яб тагайтІа чІехибуруз хабарни гуда, — милайим жа ваб гана Суvара. Эвернавайбур хьфена. Сувар кІвала- хар Исамуддинал тапшурмишна партячейкадиз Алидихь галаз меслятиз фена.

•— Я руш Дилбер, вун вучиз шехьда. Эгер ваз кІан-завачтІа гафунал кІевиз акьвазна фидач лагь. Адавай мад вун гужуналди тухуз жедач хьи!

— Я чан Зуьгьре хала, гьакІ фидач лагьаналди кьилиз фидани? Зи кьулухь вуж гала, за нихь далу акалда. Ам инсафсуз кас я, адакай хуьре низ кичІедач. Исамуд-дии гьар юкьуз чи кІвализ кьезвез зазни дидедиз гьараяр ийиз тади гуз хьфизва. Кье ам мад чи кІвализ этана. Адав гвайди масад тир. Вилер ивиламиш хьаиа са кье йикьалди вичиз эхиримжи жаваб це лагьаиа кьурхуяр гана хьфенва. Эгер вичиз атунал зун рази тахьайтІа, вичиз чидайвал ийида лагьана кІевелай гьелегь кьуйва. Завай вуч ийиз жеда. За вучин? — вилерай авахьзавай накьвари кьекьифнавай хьуькьвер кьезжирзавай. Адаз вуч ийидатІа чизвачир. Вичивай вич гьилиз кьачуз те-жезвай Дилбераз шехьунилай гьейри маса чара амачир. — Шехьмир. Ада ваз куьмекдач. ДакІандаз фидач лать, куьтягь хьана фена. Жуваз икІ кьаст авунин вуч метлеб ава, — • Зуьгьредиз рушан гьал лап хьсан чизвай. Бушвал авуникайни метлеб авачир. Адан рикІ кІеви авуна кІанзавай.

— ГьакІ куьтягь хьана физвач. Зуьгьре хала, ваз ам чи кІвализ атайла акунач. Пехьиди хьиз жезва. Внчи чавай лап пис кьисас вахчудалда. Гьар гьикІ хьайитІапи вичи зун тухудалда. Зун тухудай маса хва дидеди хан- вач лугьуда. Гьич са жуьрени рази ийиз мумкин кас туш. Минетунивай мадни пис жезва, — рикІи-рикІ незван ру ша жаваб гана.

•— Бес куь дидеди вуч лугьузва?

— Дидедиз адакай кичІезва. Мад адавай вуч ийиз жеда. «Чан бала, ам инсаф атІай кас я. Ада ви кьилсл писликвал гьидалди рази хьайитІа хьсан я. Якьин ал- лагьди халкьдайла ви пеле гьа икІ хьунухь кьхьенвайди я жеди. Мад вучда кьван кьисметдикай катиз жеч хьи, рази хьухь, чан бала! — лугьуз адазни зун фена кІан- зава.

— Диде гьавурда авач, гужуналди руш дакІандаз гудай а вахтар амач. Гила закон ви патал ала. Садавай- ни вун гужуналди гьуьлуьз гуз жедач. Чна исятда фена советдиз ва парт ячейкадиз хабар гуда. Абуру Исамуд- диназ чпин чка чирда.

— Ваь, чан Зуьгьре хала. АкІ зун рази туш. Советни адан гьиле авайди я. Эгер чун арзадиз фейиди чир хьа йитІа, ада зи кьилел писликвал гьида, — лагьана Дил- бера келегьадин кьерехар гьиле кьуна шуьткьуьриз эгечІна. Ам дерин хажалатдик кваз дерт чІугвазвайди пашман вилери, зурзун акатнавай беденди кьалурзавай. Ада келегьадин пипІев вилин накьвар миьхьзавай.

— АкІ хьайила исятда чун Суvаран кІвализ фида, Вун рази яни?

— Эхь. Сувар бахдин кІпализ кьведа.

Абур варарив агакьайла, аялриз тІуьн гана Сувар хуьруьн советдиз хьфиз экьечІнавай. Мугьманар гьаят-диз гьахьайла Сувар тажуб хьана: «Куьн гьинай, и чкаяр гьинай, буюр кІвализ ша!—Атайбур кьенез ху-тахна. Куьрелди адетдин жузун- качузун авуна.

~ Ваз чун Сувар, вучиз атайди ятІа чидани? — лагьана Зуьгьреди ихтилат башламишна. Зуьгьреди агьва-лат ахьагьунивай Суvаран гьал дегиш жез эгечІна. Ат,а гьуьрслу яз яб акалзавай.

— Исамуддина гьамиша квез куьмекар гузвайди, куь кьайгьуда вич авайди ихтилатдай. Кар ихьтинди хьайи ла бес гилалди вучиз чуькьнач? — жузуна ада.

— Абурувай гададикай кичІела чуькьиз хьанач, — жаваб гана Зуьгьреди.

— Я руш Дилбер, ваз Исамуддиназ физ кІанза- вачни?

— Ваь, чан Сувар бах, зунни ам таяр яни кьван. Заз ам кІандач. Икьван чІавалдини за адаз «дах» лугьуз гьуьрмет авурди я.

— Вуна дах лагьайла ада чуькьдачирни? — руш акь- ваз хьана, кьекьифна.

— Сифте вахтара ваь, ахпа эхь. Кьайгьу авач зи цуьк, са вахт кьведа дахдикай ваз кІани яр жеда лугьудай.

— Мад куь арада маса рахунар хьаначирни?— Руш жаваб тагана фикрариз акьвазна. Суvара жаваб гуьз- лемишзавайди акурла ам рахуниз мажбур хьана.

-г Садра булушкадиы чка гваз атайла дидени кIвале авачир. Ада булушка алукайла гьикI аквадатIа кили-гиз зал парча арушна зун кyuна темен гана. Зун шехьна. Гзаф йикъара зун адахъ галаз хъел хъана. Мад садрани адав зи патав агатиз тунач. Гьар зи патав агатиз кIан хъайила адан рангар дегиш хъана, бедендик зурзун акатзавайди заз аквазвай. За кар икъван чкадал къве-дайди фикирначир.

— Аквадай гьаларай ам къве чин алай, гьейратсуз писан я. Чаз вич хъсан кьалуриз, ажурриз кIеквал ийиз алахънава. Вун ахлад, кичIе жемир, чун адан кьайгьуда жеда, — Сувар атайбур рахкурна вич Алидин патав фе на. Алидиз ада Дилберан агьвалат ахъайна.

— Агь алчах, гьа и кьилихралди тирни вичи партия- диз гьахъ>нин патахъай арза ганвайди!—гьарай акъатна кIвачел къарагъна ахцукъ хъувуна. Ахпа кисе акъудна къве тупIув ам кyuна, къара чипер кван тенбек акъудна, яргъи тум галай кьалиян ацIуроа. Чахмахар акъудна, къав атIана цIай яна хуш ни къезвай къав кьали-яндал эцигна чIугваз башламышна. Кьалиян чIугваз ам и мукъвара вердиш хъанвайди тир. Са шумуд сеферда туп-туп гум акъудна спелдин хел сарак чуькъвена гьуьрслу яз: «Эхъ гьакI я, халкъди ивиар экъична гьукумат вичин гьилиз кьачурди мад Исамуддинар хъшнбуру чпиз бас-хас авунин патахъай тир жеди ман!» — лагъана кьалиян гьалчна ичIи авуна ам жибин-да хутуна. Гьамиша секин ва залап кьилихдин и кьуьзек гила гзаф секинсуз хъана. Адан и гьал акур Сувар та-жуб хъана. Кьуьзекан хъел мус алатдатIа акваз акъ-вазна.

— Ви фикир вуча, вуна гьикI авун меслят кьалурза- ва, — лагъана Али Сувараз килигна.

— Исамуддиназ эверна адан кIунар тIарамарна кIанда. Советрин азад дишегълияр вичиз кIандайвал кьугъурзавай кукляяр туширди адаз чирун лазим я, — жаваб гана Сувара.

— Ам бегъем итим туш. КъантIар мукъвал алай, вич- вичиз гзаф бегенмиш кас я. ГьакI хъайила заз адахъ га- лаз рахазни кIанзавач. Лап хъсапди ам милициядин гьиле тун я. Эгер ваз сифте чун адахъ галаз рахана кIанзаватIа зверда ман. Белки ада чаз яб гуи, — рази хъана Али.

Нянихъ абур Исамуддиназ партиякедин кабинет-диз эверна. Ина Суварни аваз акурди адак чашмиш хъана гьалаба акатна. Али Исамуддиназ агьвалатдикай хабар гана насигъатариз эгечIна. Сифтедай вич хуьз ала-хъай Исамуддин ахпа хъел винел акъалтна кьапарай акъатна «белерам-кесерам» лугъуз акъвазна. Алиди вичин гьал дегишнач, секин ва залан гьалда давам хъуву-V на, — Исамуддин вун жегъил кьуллугъчи я, чIехи инсан-рин патав жув гьикI тухвана кIандатIа чира. ЧIехибуру гузвай меслятрикай хъел татана абур кyun лазим я, — тапшурмишна ада.

— Вуна Али халу, зун квяй квазва. Зазни законар хъсан чизва. Вучиз куьн зи кьилдин уьмуьрдин кIвалах- рик, хзандин месэлайрик акахъзавайди я, — ам Алидиз вилин тумунай килигиз акъвазна. Икъван гагда чин чIурна киснавай Суваравай мад давам гуз кьхъанач.

— Я Исамуддин, ахътин рахунар ваз кутугнавач. Гьич садазни законар чIурдай ихтияр авайди туш. Пар тия чи кьилди уьмуьрдикни, хзандин месэлайрикни .ака- хъуниз мажбур я. Ада чаз дуьз рехъ кьалурзавайди я. Ваз вучиз хъел къезва. Али дайиди лап дуьз меслят гузва, — лагъана Сувара.

— Абурни гьакI хъуй, вун хъсан гъавурда ава жеди. Амма зун са кардин гъавурда гьатзавач. Рушаз вун да- кIанз-дакIанз ваз ам вучиз кIанзавайди я? КIанивал къве патайни хъун лазим я. Ам гужуналди жедай кар туш хьи! — алава хъувуна Алиди. Исамуддин рази хъанач.

— Абур вири зун дакIанбурун фитнеяр я. Рушаз зун кIанзавайди я. Эгер дакIан тиртIа бес вучиз гьамиша за тухвай бахшишар ада кьачуна. Ида рушаз зун кIанза вайди кьалурзавачни? Нагъакъ ерда квез завай вуч кIан- зава?—лагъана ада.

— Ваъ. АкI туш. Ина са фитнени авач. Вуна Иса муддин, абурун четин гьалдикай менфят кьачуна. Бах шишар вуна гана. Дарда авай инсанри абур кьабулна ваз жезмай къван гьуьрметарни авуна. Ви кьмекун ми- хьи рикIелди хъанач. Ваз аял руш алцурариз кIан хъа на. И кардин гъавурда гьатайла руша ваз кIандач ла гьана малумарна. Вучиз ваз руш гужуналди кьачуз кIанзава. Идаз чна рехъ гудач, — вичин фикир малу марна Сувара.

— За руш мажбурзавайди туш. Руш дидеди заз гуз алахъайла кьачузвайди я.

— Вуна абурок кичIерар кутаз югъ гузвач. Мад ди деди вуч авурай? Чара атIайла рази жезвайди я. Вуна абуроз эхиримжи гаф чирунин патахъай вахтни ганвач- ни? — лагъана Алиди.

Исамуддинак гьуьрс какатна лугъудай гаф жагъун хъувунач. Ада къарагъна бармак вилерай акъудна кьва-лалай куьрсарнавай тапанчияр дуьзар хъувуна.

— АкI хъайила вуна зун итимдай кьазвач ман? Зун вуч хъуй! — гьарайна ада.

Алиди кьуьнер чуькъвена, Сувар кисна.

— Ваз хъсандиз чир хъухъ: руш гужуналди тухуз та- дайди туш. Гъаваянда жуван кьил шулугъда твамир! — Алиди кьетIен фикир малумарна.

— Квез заз лугъун хъийидай. гаф-зат! амани? — жу- зуна Исамуддина. Алиди кьил юзурна амач лагъана.

Исамуддин чин гзаф чIуру яз сагъ хъуйпи лугъун тавуна экъечIна хъфена. И кардин гьакъиндай кьетIен серен- жемар кьабулун патал комсомоларни желбна. Кохмсо-

молрин секретарь Пенжалидин гада Аюб атана. Ам юкь-ван буй дин, ацгай беден авай жегьил тир. Бубадин вилер хьиз ири чулавбур тир. Дм.ма ^ДУ^УР ту^мр Абуру "санал меслятна и кар гьик! кьиле тухудатга гегьенш план туькгуьрна.

Вацран мичлер тир. Дилберни диде квале ацукнава. Абур цацараллайбур хьиз секинсуз яз гзаф сефил тир. Хуьрени гьар жуьре рахунар чкланва. Бязибуру руш ху-шуналди тефейтга Исамуддина ам зуруналди тухудайди лугьзува. Са бязи мез хуьз тежербуру руш рази тахьай-тга ам гваз катна, кьилел писликвилер гьана вичиз ату-низ мажбурдайди я лугьуз рахунарни чукгурзавай. Эхи-римжи сеферда Исамуддина атана «Са кьве югь за квез муьгьлет гузва. Эгер и вахтунин кьене куьне фикир аву-на заз кландайвал жаваб тагайтга, ахпа заз чидайвал ийида!» — лагьана хьфейдалай кьулухь шумуд йиф тир хьи ам мад атана акьатнавачир. Дидени руш рикли-рикл нез «Яраб мад вуч хьанватга. Гуж хьайи касдин рикле мад вуч чуру кьаст аватга?—лугьуз йифера секин ксанвайбур тушир. Дидени руш гзаф пай кисна, чеб-чпихь галаз геж-геж, вични ишарайралди рахазвай. Ди-деди ухьт аладарна: «Яраб гьикл хьанатга?» лагьайла руша... «Лагьай вахтуилай са шумуд йифни алатнава, акьатнавач», — умудсузвилелди жаваб гана мад яргал-ди кисна. Хейлин вахтар фейила сада рак гатана и се-кинвал чурна. Квалевайбуруи рангар атлапа абурук зурзун акатна. Чеб-чпиз килигьа, садани чукьнач, кисна. Мад рак гатун хьувуна. Эхир диде кьарагьна ракла-рал фена: «Вужа?» — жузуна. «Ам з>н я. Рак ахьа-гьа!» — кьецихьай Исамуддина жаваб гана. Ракарай чукьни тавуна кьенез гьахьай Исамуддинакаи эрекьдин ни кьезва.

— Гьан, гила лагь кван куь эхиримжи гаф вуч ятга?—динма-диндирма гьарайна ада. Адан чин гзаф чуру тир, хьел квай. Ам дидедизни рушаз вични яру хьанвай вилерал клвенквер авуна килигна тапанчияр мадни вилик гьана бармак лап вилера туна сабурсузви-ледди жаваб гуьзетиз акьвазна. Исамуддина рекьин парталар алай. Гьамиша кланикай галай тапанчиярни кье винелай юкьва кутлунна гьилени кьамчи кьунвай. Дидедизни рушаз гьикл жаваб гудатга чизвачир. Садлагьана авайвал жаваб гайитга ада писвал авуникай ки-члезвай, жаваб геж хьунивай Исамуддин гагь садаз^ гагь муькуьдаз нез кландай гьалда килигиз сас регьвез-вай. Ам чуру кьастуналди атанвайди дидедизни рушаз чир хьана. Квале ахьтин залан секинвал гьатнавай хьи, мад давамиз хьун хьувун мумкин тушир. И залан секинвал яргалди фин мадни хаталу тир. Дидеди эхир шел акахьна туьд бамишзавай вичин хьел акьвазарна яваш ва хьуьтуьл ванцелди кичлез-кичлез жузуна: «Я чан хва Исамуддин, вак вучиз акьван тади ква. Тимил кьван мад сабур хьувуртга жечни?» — Ваь! Бесрай, мад вуна зун абуралди тухарайди. Заз гила абур кламач. Заз вуна куьрелди лагь^руш заз гуз кланзавани кланзавач!—гьарайна ада. Диде кьай хьана жаваб гуз тежез гьакл амукьна. Дидедин и гьал акур руш жаваб гуз кланз вилик хьана. Вилербурна та- диз дидеди руш акьвазарна.

— Я чан хва, вун заз хва кьван кландайдан члалахь ягьугь. Эвленмиш хьунухь лап члехи месэла я. Ам хьсан юквар-чипер яна, фагьумдалди авуна кландай квалах я. Вични кьведаяни кланз хьайитга хьана кланда. Зи ру ша вун вичин стха., — лагьаначир хьи, Исамуддина гьа райна адан гаф атлана вичи башламишна.

— Заз ви и яргийрихь яб акалдай вахт авач, — гьа- рагьиз гьарагьиз вичин метлеб ачухариз эгечна. Ада рушан дидедив сив ахьайиз тазвачир. Исамуддин геж хьайила, балкланрал тунвай адан юлдаш, балкланар жу- гьунал кутлунна пенжердихь атана. Адаз пенжердихьай яргьаз жезвай квачерин ван атана. Белки кицл я жеди лагьана ада и кардиз фикир ганач. Дидедихь галаз гьа- рай-вургьайдикай метлеб хкат тавуна геж жез акур га да ам туна рушахь элкьвена.

— Я руш Дилбер! Вун аял туш. Ваз и кардин эхир квел куьтягь жедатга хьсан чизва. Де лагь кван вун заз кьведани?—гьарай ацалтна руш вилерив нез акьвазна. Исамуддин атайдалай кьулухь Дилбера квалин пиле акьвазна адан рахунрихь яб акалзавай. Ам гьуьрслу язидан эхир гьикл жедатга акваз акьвазна. Адавай Исамуддинан эдебсуз гьерекатриз таб гуз жезвачир. Хьиле адак фул кутунвай. Са шумуд сеферда гададиз атгай жаваб гуз кланз ам гьазур хьана. Гьар сеферда дидея руш вилербуриз акьвазарна. Гила хьайитга, вири ибур куьтягь хьана садлагьана гадади вичивай эхиримжи жаваб гун тлалабуни руш чашмишарна. Вуч лугьудатга чиз амукьнач. Ахпа адаз жавабдин чкадал экуьгьиз клан хьана. Кьил хкажна Исамуддиназ килигай рушавай ви-чивай-вич квахьна. Адал суфат аламачир. Гада рангар атлана цал хьиз лацу яз зурзазвай. Ивиламиш хьанвай адан вилериз затлни аквазмачир. Исаятда адай вири жуь-ре чуру крар акьатун мумкин тир. Дилбера вич гьилиз кьачуна.

— Я Исамуддин стха! Хуш авачиз хьайила ашкьи зуруналди масадан хиве тваз жедай кар туш зхир. За вучин. Заз вун стха хьиз клан я, — явашдиз жаваб гана. И ван хьайи гададивай вич хуьз хьхьанач. Хьел кваз фена рушан гьил кьуна вичелди чугуна.

— Акл хьайила ваз зун кландачни, вун заз кьведач- ни? — лагьана гьарайна. Дилбера кевиз кьунвай вичин гьил хьуткьунарна гададин гьилий акьудна.

— Ваь! Заз вун кландач. Гьич са члавузни зун ваз кьведач! — рушани гьарайна. Икьван гагда хвенавай хьел адавай мад хуьз хьхьанач, дуьздал акьатна. Адаз гила мад кичлезмачир. Хьилен гьуьрсуйнив ацанвай ру шан вилер еке хьанвай.

Исамуддина рушавай ихьтин жаваб гуз хьун фикир-навачир. Атгай жавабдин ван хьайи гададиз са вуч ятга-ни лугьуз клан хьана сив ахьайна. Амма гьуьрсуйнин гужлувилай затлни лугьуз тахьана ван акьатнач. Эхир гьарайна, гьилевай кьамчидив

руш яна. Рушайни диде-дай акъатай цIугъдизни яб тагана руш къужахда къуна къецихъ экъечIна «балкIанар» лагъана вичин юлдашдиз гъарайна. Пенжердихъай хкечIна зверай юлдашдиз ку-тIуннавай чкадилай балкIанар жагъун хъувунач. Исамуддина мад фад гваз хъша лагъана гъарайна. Юлдашдиз вучдатIа чиз амукънач. Эхирдай ада терсина кIуртар алукинавайбуру балкIанар вичивай къакъудна гваз кат-на лагъана тапарарна. И ван хъайи Исамуддин делида хъиз гъарайна юлдашдизни экъуьгъна руш къужахдаваз катиз башламишна. Дилбера гзаф чабалмишиа тIем агакъ тавурди адан Гъилер сарарив кIасна. Исамуддинай гъарай акъатна Гъилер ахъа хъана руш къужахдай аватна. Рушаз къарагъна катиз кIан хъайила Исамуддинан къуьл акъуна вич-вичелай фена ярх хъана. Исамуд-диназ вучдатIа чиз амукънач. Ам дели жедай чкадал атанвай. Тадиз къвалал гъил вигъена тапанчияр акъудиз кIан хъана. Тапанчийрал вегъей гъил са къуватлу гъиле-ри къуна акъвазарна.

— Гила вун чи гъилий мад санизни фндач! — лагъа на комсомол ячейкадин секретарь Аюба гъарайна Иса муддин элкъвена гъил къунвайдаз къалигна Вужар ятIа чир хъайи Исамуддинан рангар атIана. Адаз комсомол-рихъ галаз къал-макъал акъудиз кIан хъана. Абуру Исамуддин юкъва туна санихъни юзурнач. Къведа адан гъилер къулухъ ялна мерездалди кIевиз кутIунна тапан- чиярни вахчуна. Исамуддинан юлдаш ада вичиз экъуь- гъайди ва иниз гзаф инсанар атайди: «Нагъахъ еридик ажеб за къил кутуначни?»—лагъана фикирна атайбуруз вич чир жедалди къил баштанна катна. Гъарайзавай^ диде вични рушан гуьгъуьниз экъечIна. Руш Исмуд^щба яна ярх хъайила дидеди зверна вич-вичелай фенвай ру шан къилихъ ацукъна чIарар чухваз, йикъ-шуван ийиз башламишна. Космомолри Исамуддин кутIунайла; «Чан рухваярВ/Аллагъди квез нуьсрет гурай, куьн бахтлу авурай!^ лугъуз диде шадвиляй шехъна. Гъа и арада Суварни Али атана агакъна. Хъуьруьнни шел акахъна- вай дидеди абуруз разивилериз башламишна.

— Куьн гзаф сагърай. Аллагъди куь балаяр бахтлу авурай. Эгер куьн вяеда агакъначиртIа, а залумди зи < баладин къилел са писликвал гъидай, — лагъана ада.

— Руш зуруналди гваз катун адаз гила чна чирда! Ам советрин законрин лап хъсан гъавурда твада. Мад квез кичIе хъижемир! — лагъана Суvara руш кIвализ хутахун жегъилрал тапшурмишма. Дилбера вилер ахъай-на яваш ванцелди лагъана: «Куьн гзаф сагърай. Зегъмет чIугвамир, завай хъфиз жеда», — къарагъна явашдиз кIвализ хъфиз башламишна. КIвачел къарагъай руш къил гиж хъана ярх жезвай. Дидеди тадиз ам къуна чи-лел ацукъарна рушан къил вичин метIел эцигна. Рушан пелекай курум-курум къайи гъекъ авахъзавай.

— Чан руш! Мад ваз куькай кичIезма. Сувар бахди^, Али дахди ва и къегъал жегъилри садаври вак къягъиз' тан хъийидач! — лагъана диде руш секинариз алахъна,

дах, вун мад хъфин хъийидайди яни? — жузу- на къужахда ацукънавай гъвечи руша.
— Эхъ чан руш! Са къве йикъалай дах хъфиз-вайди я, лагъана хъуьрезвай Агъмеда
рушаз темен га-на. Руша вичин пѳуз куьрсарна, ам мад хъуьруьн хъуьунач.

— Аялри вуч авурай, аѳбур къурхутмиш хъанва. Дах- дин рехъ гъикъван абуру
вилив хуьрай.— чаяр цазвай чкадилай пашман хъ*йи руш акурла Сувара лагъана.

-- Чи аялрини гъамиша чпин дах мад хъфимир, акъ-ваза лугъуз хурук кутуна жеда,
— Гуьзелагъа ихтилат-дик акахъна.

— Дугъриданни чи хзанар лап тѳимил вахтара санал жезва. Чун округдин меркезда
къуллугъдал алаз геж- геж аялрин патав хъквезва. Са кѳвал жагъурна заз аялар
меркездиз тухуз кѳанзава, — чал спелрин кѳаникай хъуь- рена Мегъамед.

— Чаз гъа мумкинвални авач. Сувараз хуьруьн Со- ветдин кѳвалах туна меркездиз
къвез кѳанзавач, — ла гъана Агъмеда.

— Советдин кѳвалахар гила са гъал гуьнгуьна гъат-зава. Абур туна зун гъикѳ
меркездиз къведа, — лагъана Сувара. Адан кѳвалахар гила мадни гзаф хъанва. Сифте
вичин диде, ахпани аран диде кечмиш хъана, кѳвалин кѳвалахарни вири адан хиве гъатна.
Советдин кѳвалахри адан чѳехи пай вахт къакъудзава. Кѳвалахриняцѳа гъаг-навай
Сувараз гена Зуьгъреди куьмекар гузва. Къени избачдин кѳвалахдилай къулухъ Зуьгъре
Сувараз куьмек гуз атанва. Къулан вилик акъвазна хуьрек гъазурзавай-ди Зуьгъре я.
Кѳвале Дербентда кѳелзавай Мусани ава. Мусади худда гъатна чпин партшколадикай
ихтилатзава.

Ихгилагрнп ара и Мусадипедтехпикумдилай. алава яз Дербентда мад са школа, кызед тагъай дсрежадин школа ахъа жезвайди \абар гана:

— Дербентда ахъа жезвай и цийи школада тIуьн- хьун, алукуп вири гьукуматди гузва. И школада аялар вири патарихъай таъмин ийизва. Лугьунриз килигайла и кьвед лагъай дережадин школа гзаф хьсанди жеда. И школадиз Азадни Курум кIелнз ракъурайтIа лап хьсан жедай, — Мусадипед меслят къалурна Азадани К\ рума хуьруьн школадин къуд лагъай классда лап хьсан кьиметар аваз кIелзава. Чпелайни муаллимар вирн рази я.

— Дуьз меслят я. Мад абуру хуьруьн школани куь- тягъзава. Ахпа абур кIелиз шегьерриз ракъурна кIанза- вайди я. Чаз окружкомдизни Дербентда кьвед лагъай дережадин школа ахъа жезвайди кхьенва. Гъа и цийиз ахъа жезвай школадиз аялар ракъурун тIалабнава, — Агьмед Мусадин фикирдихъ галаз рази хъана. Пнал Азад ва Курумни алай. Абурузни шад хъана.

Абур и рахунрик кумаз Зуьгьреди хуьрекни гьазурна вилик гъана. Вирида Зуьгьреди гьазурнавай дадлу хуьрек чIехи иштягъдалди нез эгечIна.

Дербентда цийи школа ахъа хьунин ва Азадни Курум гъаниз кIелиз физвайвилини хабар хуьруьз чкIапа. Гзаф аялари чебни Дербентдиз кIелиз фида лугьуз гъа-зурвилер акваз эгечIна.

Августдин вацра са десте аялар Азадни Курум галаз Дербентдиз фена. Сифте яз хуьрйй шегьердиз феийи аял-риз Дербент женнет хьиз акуна. Туьквенрай ацIанвай ва гьар жуьре шейэр бул тир Тахта базар акурла аялар гьейран хъана амукьна.

Кьвед лагъай дережадин школадиз къабулун патал имтигъанар башламишна. Хьсан кьиметар аваз имти-гъанар вахкай Азадни Курум школадиз къабулна.

Школада кIелзавай вахтунда Курум Саламахъ галаз гуьруьшмиш хъхъана. Амни икI хъайи кар тир. Са сеферда Ахцегъай атай гадайри чпин хуьрйй акъатай революционеррикай гьим сад лагъай чIехи революционер я лугьуз гуььжетариз башламишна. Садбуру Къазиме-гъамед, муькуьбуру Мукьтадир, са бязибуруни Алимирзе Османов ва масабур хьунухъ успатиз алахъна. Абурун и гуььжетрик акахъ тавуна чIулав вилерин яхун гада акъвазнавай. Ам кисна яб гуз рахунрик акахъзавачир.

3 Зак.

Гъужетар къверчавай яцІа гъатиз башламишна. Я б гуз-вай ях\ (І гада швам мад акъвазиз хъхъанач.

•— Къазимегъамед дайи фад фад чи кІвализ къведай, Чи дахди адаз чІехи гъурмегдай. Адан меслятрал гъа-эдиша амал ийиз хъайиди я. Адаз тек са чи дахди ваъ, вирида гъурмет ийндайди тир. Чи дахди Къазимегъамед дань кирп Іалайпи гъавур и авайди я лугъуз ихтилат-дан, — ла) ь. І ной а ы

— Д\ І ьридсши чиа пагъахъ вучиз гъужетзавайдн я. Саламаз абур иш хъсан чизвайбур я, — лагъана гъуь- жетзавай аялар секии хъана.

А яхун гададин рахунрихъ Курума дикъетдалди яб акална. Курума шакпа. А рахай гада адаз чидай хътин-ди тир. Ам в уж я, гъина акурди ятІа гъикъван фикир авунатІани адавай рикІел хкиз хъанач. Эхир ада патав гвай ахцегъвидивай жузуна.

— Дуст, кас, а гъужетар акъвазрай яхун гада вуж я, гъинай я?

— Ам чи хуьруыши, машгъур революционер, Мукъ- тадиран гада Салам я, — жаваб гана ада.

Курумаз гъасятда чир хъхъана. Амма Бакуда авайла Салам икъван яхун аял тушир. Вичизни Абдусалам лу-гъудай. Адалай къулухъ гзаф йисар алатна. Яхунни хъун хъувурла Курумаз ам чир хъхъаиачир. Курум Азадни галаз Саламан патав фена. Чеб вужар ятІа адаз таниш-вал гана. Салам гзаф шад хъана. Курум адан рикІелни хтана. ЦІийиз таниш хъхъайбуруп арада худда ихтила-тар башламишна. Салама буба муссаватчийри яна къе-йидалай къулухъ чпин къилел атай къваи крар ахъайна, чеб гъикІ яшамиш хъанатІа яргъалди суьгъбет авуна.

— И гъал яргъат фепач. Муссаватчи жаллатІрин чпин эхирни хъана.

Азер'байжанда Советрин власть теш- кил хъана. Идалай гуьгъуышз чи гъал лап хъсан хъун хъувуна Чи дах къейибур, зунни алай чкадал, гъа чи дах хъиз телефна, — лагъана Салама вичин суьгъбет куь- тягъна. Пхтилатдин сифте къилляй рангар атІана, зурзун акатна, вилерай цІай къвезвай Саламан гъал эхирдай дегиш хъхъана шадвилехъ элкъвена. И карди адан цІийи дустарни шадарна. Идалай къулухъ абур пудни къакъат тийир кІеви дустар хъана. Вирн патарикъай хъсан таъ- мин хъапвай аялри хъсан кІелни ийизвай

Гатун "муьгьлетриз шегьерра келзавай хуьруьн аялар вири хтана. Са юкьуз хуьруьн комсомолрин ячсйкадин секретарь Аюба абур вири кIватIна. Эверайбур вири атана школадин чIехи классда кIватI хьана.

— Гадаяр! — лагьана Аюба ихтилат башламишна.

— Чаз гила шегьерра келзавай жегьилар гзаф ава. И чIехи кьуват галаз чавай вуч авургIапи жада. За Су- варахь ва Али дайидихь галазпи меглят авIнва. Заз квехь галаз хуьруьнбуруз теаграр гуп тешкилиз кIанза- ва. И кар са бязи хуьрера тухузва. Вучиз чуй абурулай гуьгьуьна акъвазда. Ша чнанн н кIвалах гьплс кьаи. Куьне жегьнл дустар. и кIвалах гьикI гьисабзава?— жIзунз а ы.

— Хьоап кIвачах я. Чавай и кар кьнлнз акъудиз же да, — лагьана Азада.

~ Чна вррида жсмягдш Iачашадр кьатурушш карда иштиракда,— нхгилатдкк акахьна Курум. Азадни Курум Дербснтда школадин драм кружокдип актив член-рикай тир. И тешки лзавай кружокдип кIвалахда абуру чпи вири жуьре кхьмекар гуч хиве кьуиа. Лэзги чIалал кхьснвай гьич са пьсапи авачир. Тамаша азербайжан чIалалди кьалурдайвал хьана. «Мешеди ибад» тамаша кьалурун меслятна. Са кьве Гшкьалай гадаяр мад кIватI хьхьана. %Аюба» «Мешеди ибад» пьсадин ктабни гьана. «Мешеди ибад» тамаша кьIгьвазвай артистрин ролар паюнив эгечIна. Дишегьлийри роларни гадайрив пугун лазим тир. Гьелелиг рушарикай роль кьадай кас авачир. Я исятда рушарп тамаша кьалуруин карда иш-Иракни ийидачир. Гьелелиг фад тир. Гьич Ахцсгьа ва Кьасумхуьрелни рушари ишгиракзавачир. Дишегьлий-рин ролар гадайрин арада пайдайла тIимил кьван нара-Ивал гьатна. Аюбаз вуч инидатIа чизвачир.

— Куьн акьван кIевс гьатмнр, Дншегьлинрин ролар Iани Курума кьада! — лагьана Азада ^иве кьуиа. Аюб ба амайбур и карди шад авуна. Гуьчачан роль Азада, Селеман ролни Курума кьуна. Суфлервал авун Алидин гьвечIи гададал тапшурмишна. Тамаша гун патал одузы- кани герек тир. И месэла четин акъвазна. Хуьрера му- Iька ягьиз чидайбур лап гIимил авай. Эхир абуру му- (ька ягьун Алидарални Лаламал тапшурмишна. Алидч-

ра кфил ва балабан ядай, Лаламани чуьнгуьр. Абуруз кьведазни эверна и кардин патахъай меслятна.

— Чун кьез куьмек гуз гьазур я, — рази хъана абур. Гадаяр шад хъана. Абуру балабанни чуьнгуьр гьун па тахъай тадиз гадайрикай сад ракъуриз гьазур хъана.

— Гадаяр! Акъван тади къачумир. А куьне гьазурза- вай тамашадик квай макъамар гьич садни чаз чидаибур туш. Абур ядай чка къванни акурди туш,— лагъана Али- дара. Шад хъайи гадаяр пашман хъана. «Тахъайт!а я чин тийидай я ван тахъай макъамар абуру ,гьик! ярай»— мягьтел яз хиялри абур тухвана.

— Кар гьак! яз хъайила бес чна вучин? Аюб фикир- дик акатиа. Вири кисна. Секинвал ч!урай Курума ихти- лат башламишна:

— А макъамрикай т!иьил-шимил чазни чида. Им !бес туш. Театрда дуьзвилелди абур ягъун патахъай макъа мар хъсан ягъиз чидайди герек я, — лагъана пелел т!уб эцигна, — акъваз садра! Зи рик!ел аял вахтар хуьквезва. А ч!авуз чи 'бахди заз ширин ванцелди эданияр ядай. Ибур чебни азербайжан ч!алалди тир. Якъин а маний- рин макъамар чи бахдин рик!ел гилани алама жеди. Ша чна и кардин патахъай ихтилат ийин!— ам хъуьруьн кваз гадайриз килигна. К!ват! хъанвайбурун чинар ачух хъана.

— Бес идан патахъай Сувар бахдин къвалав вуж ра- къурин, — лагъана Аюба.

— Чун вири адан патав фида, — теклифна Азада. Абур вири санлай Советдин идарадиз фена. Са десте комсомолар, секретарни къилсваз Советдиз атайла Су вар тажуб хъана.

--- Хийир хъуй жегьплар! — Куьп вири санлай акъат-на хьи, — лагъана салам къур Сувара.

— Чун, Сувар бах, ви патав гзаф важиблу кардин патахъай атанвайбур я, — жаваб гпна Аюба.

— Буч кар ят!а буюр лагъ кван!—теклифна ада. Аюба месэла ачухарна. К!уфук мили хъвер кваз Сувара адаз яб гана.

— Фендигарар, заз азербайжандин манияр чидайди кьез гьинай чир хъана? — жузуна ада. Гадаяр Курумаз килигна. Курум яру хъана. Сувара ачух сифетдалди хциз в!г яп!.

Мал к>-нс !гил къач\згач къван, зун рази я. За к\ь м>зыкаптриз герек манпяр ягъиз члрда, — хиве къу-

па ада. Суvara абурувай гыи пьеса эцигзаватIа ва ролра нужар кьугьвзаватIа хабар кьуна.

— Кьайгьу авач, дишегьлийрин ролар кьадай ру-шарни чахь жеда. Куьне театр кьалурунин кар гьиле кьуна хьсан кIвалахна. Чи жемятриз культурадин ре-кьый кьуллугь авун им куь жегьилрин кьилин винизвал я, — алава авуна Суvara. Тимил вахтни фенач Алида-разни Лаламаз «Мешеди Ибад» тамашадиз герек манияр вири ягьиз чир хьана. Идалай гуьгьуьниз комсо-молри театр гьазурунин кар лап рикIиваи гьиле кьуна. Фад-фад кIватI жез гьазурвилериз эгечIна.

Комсомолри «Мешеди Ибад» тамаша гьазурзавайди хуьруьз чкIана. Кимерал кIватI хьайи чкайрал жуьреба-жуьре рахунар башламишна.

— Гадайри гзаф хуьруьнар галай театр гьазурза- валда, — суььбет башламишна чIулав валчагь алай же- Ыил лежберди.

— Яраб театр ам вуч затI ятIа, аил в\чар кьалурза- натIа?— жагьунив гвай кIарасдал ацукьнавай, хунин перем алай лежберди тажубдалди суал гана.

— Ваз за вуч лугьун. Театрда инсанри ийизвай пис, хьсан крар кьалурзавайди я. Са гафуналди инсанар гьихьтин кьилихриибур ятIа лап ачухарна кьалурда. Пис крарал хуьруьрда, хьсан амалри чаз тербет гу да, — ихтилатдик акахьна Бакуда гзаф йисара фялевал- на гила лежбервалзавай яшлу касди. ИналадЦаруни алай. Адаз и рахунар хуш хьанач. Ам фяледиз са*вилин тумунай килигна.

— Астагьфируллагь, туба ая я стхаяр! Куьн гьар пин хьайитIани чIалахь ягьамир. Абуру дуьз лугьузвач. Накь Гьажидин хцин кIвале чIехибур, фекьияр кIватI хьанвай. Гьанал театрдин патахьайни рахунар аватна. Театрар шейтIанрин крар я. Абур аллагь таалади негь авунвай, кафиррин амалар я. Мусурманриз ахьтип чкай- риз финиф, шейтIанрин чIуру амалриз тамашун гунагь я лугьуз, абур рахана.

— АкI хьайила Бакуда, Ахцегьа ва Кьасумхуьрел алайбур мусурманвал гадарна кафирар хьанвани. Ву- чиз гьанра театрар кьалурзавайди я?—фяледи Ца- рудиз жаваб гана.

— Гьанрани театрди физвайди сад-кьвед рекьый акьатнавай кафирар ялда, — Царуди хьилелди жаваб гана.

— Я хуьруьнви, вуна гьахьсуз вучиз гьуьжетда. Фи-цакьра кIвалах аваз зун округдин меркездиз фенвай. Гьа юкьуз меркезда театр гузвай. — Геж хьайила чпиз клубда чка гьатзавач лугьуз халкьар югь аламаз театр-диз физ гьазур жезвайди заз зи вилералди акуна, — па-тав ацукьнавай эгъли итимди лагьана. ЦIару мад рахун хьувунач, кис хьана.

Суварни Али Советдин кабинетда ацукьнавай. Вилик акьвазнавай кIвалахрин патахьай рахунарзавайла хуьре цIийи школа эцигунин месэлни аватна.

— Хуьруьн аялар школадиз вири желб авунин месэ-ла исятда чи вилик акьвазнава. Амма гьуьжредикай туькIуьр хьувунвай и бегьемсуз чкада авай школада абур гьатни ийидач, я ана кIелиз тунни мумкин туш. Чун хьтин йикьа авай гзаф хуьрера цIийи школаяр эцигиз бапIламишнава. Ша чнани цIийи школа эцигунин кар гьиле кьан, — лагьана Сувара.

— Гьелбетда и кар чарасуз чнани гьиле кьуна кIан- зава. Идан патахьай округдин чIехибурун вилик месэла эцигун лазим я. ГьакI хьайила Сувар, жув меркездиз алад. Месэла чIехибурухь галаз гьал ая. Амай кIвалах рин патахьай чун ахпа рахада, — меслят кьалурна Алиди.

— За и мукьвара округдин меркездиз фена и месэла абурун вилик эцигда, — Сувар рази хьана.

Сувар округдин меркездай хтана. Округдин чIехибу-ру цIийи школа эцигун меслят кьалурна. Гьукуматдин патай вири жуьре кумьекар гунуг хиве кьуна. Абуру гьакIни жемьятдивайни цIийи школа эцигунин карда иш-тирак авун кIанарна. Школадин фундаментар, цлар эцигун ва гьа идаз герек кьван, керпич ва кIарасар жемьят-дин патай жен. Амай крар вири рак-дакIар, кьавуз-чи-лиз тахта ягьун, кьавуз ракъ ягьун ва амай тадаракла-мишун гьукуматдин патай ийида. Округдин меркездай хтайла Сувара хуьруьн актив кIватIна цIийи школа эцигунин месэла ва авуна кIанзавай кIвалахрин патахьай абурухь галаз меслятна. Школа эцигун патал жемьятди вирида иштирак ийида. Амма фундаментар, цлар эциг-

дай устларриз ва маса гъахъ гана ийиз тадай кІвалахриз пулни гъазурун лазим къвезва. Пул жемятдивай кІва-тІиз жедач. Ам чна кресткомдал тапшурмишда. Крест-комдин чІехиди тир Гъашима бес къадар пул жагъуррай. Кресткомдиз пул жагъурдай рекъер ава. Гъашима вичел тапшурмишай кІвала-х тамамарун хиве къуна.

Тамаша школадин гъаятда гудайвал хъана. Сегъне школадин балхундин вилик туькІурна. Чиле гъачаяр акІурна абуроз сумагар яна. Сегънедин чилел партаяр эцигна абурал къулар вегъеиа полни туькІурна. Артист-рин атун хъфин гъа балхундикай жеда. Жемят сегънедин вилик вегъенвай кІарасрал ацукъарда.

«Мешеди Ибад» тамаша къалурзавай юкъуз тек са и хуьруьн жемят ваъ, къунши хуьрерайни гъафбур атана. Школадин гъаят сиве-сивди халкъдай ацІана.

Артистри парталар алукина чеб туькІурдалди Суvara: «Советрин гъукуматди чи халкъар гъикІ вилик тух-вана культурни ийизватІа» — темадай куьруь доклад авуна. «Мешеди Ибад» тамаша музыка ягъуналди баш-ламишна. Вири артистар сегънедиз экъечІна пердедин вилик акъвазна «Эбес суьздир бу Эфсана» музыкадихъ галаз хордалди яна. Мани куьтягъна тамаша башламиш-на. Гъич садрани ихътин театрар такур хуьруьн жемятди чІехи гъевесдалди гъейран яз тамашна. Театр куьтягъ хъана перде агална. Лал къенвай школадин гъаят сад-лагъана гурлу капар ягъунин ванци ацІурна. Артистар вири мад сегънедиз экъечІ хъувуна. Абур жемятди гурлу капар яна чІехи шадвилелди къаршиламишна. Жемят-диз азербайжандин машгъур композитор Гъажибекван «Мешеди Ибад» комедия гъаф бегенмиш хъана. Са шу-муд юкъуз кимерал ва кІватІ хъайи чкайрал физвай их-тилатар гъа и тамашадикай хъана. Суvarан меслятдалди жегъилри «Мешеди Ибад» тамаша къунши хуьрерани къалурна. Фейи вири хуьрера артистриз чІехи гъуьрме-тар авуна абур шадвилелди къабулна. Гъа инрани тамаша башламишдалди Суvara гъа чпин хуьре хътин докла-дар авуна. Гъаф хуьрерай артистриз театр гъаз чпин чкайризни атун теклифна.

Тимил йикъарилай кІулни экъисна Гъашим ячейка-дин секретарь Алидии кабинетдиз гъахъна. Ада вичин юкъ дуьзарна. Мили хъверна.

— Чна къе кресткомдал хуьре цІийи школа эцигун патал пул гъазурунин месэла гъялиа. Са бязи хуьрера

цИийи школаяр эцигун патал мискИирай аргух аваз вах-чунвай сумагар тана хъайи пул харжзава. Чи комитет-дини гъа икI авун меслятна. Чна и мукъва йикъара же-мят кIватIна и месэла абурун вилик эцигдайвал хъана. И кардин гъакъиндай куьне гъикI фикирзава? — Алиди-вай ада жузуна. Алнди садлагъана жаваб ганач.

— За гъикI меслят кIалурун? Им агъалийрин кьилди чпин кIвалах я. Эгер жемятдиз кIан хъайитIа ийиз жеда, Къилиз фейитIа пис кIвалах туш, — жаваб гана ада.

— Заз чиз жемят рази жеда. Мад школа эцигуннлай важиблу вуч кIвалах ава? Чун авамар хъайиди бесрай. Къуй чи балаяр къвапни кIелна гъавурда авай, дуьнья- дикай хабардар инсанар хъуй. Чпин балайрин бахтлу хъун такIанбур жедайди туш, — лагъана ада.

Хуьре собрание хъайи йикъара Гъажифенди кIевиз азарлу тир. Сумагар гана цИийи школа эцигуниз ихтияр ганвайди адаз хабар гана. И кIвалах Гъажифендидиз гзаф такIан хъана. Адан азар мадни гужлу хъхъана. Хъиле бамишзавай а мейитдин ни къвезвай кас, же-мятдип кар чIурунии планар туйкIуьриз эгечIна. Ада Мегъамедрасулазни Гъажирамазанан гададиз ва фекъи Гъасаназ вичии патав эвериз туна. Эвернавай мугъманар атана. Чухурда гъатна цIранвай вилер ахъайна ам атан-вайбуруз килигна.

— Ацукъ чан рухваяр, — заландиз нефес къачузвай Гъажифендиди лагъана. Атанвайбур адан кьилихъ ацукъна.

— Аллагъ таала эзимушандиз зуи вичин патав хута- хиз кIанзава. Дуьньядихъ мад зи вил галамач. Зун ха- ликьдин патав вуч хабарар гваз хъфин. ГъакI хъайила, чан рухваяр, заз дуьньядин гъаларикай хабар хъана кIанзава. И йифера заз гзаф чIуру ахварарпи аквазва. Яраб гъихътин чIуру крар чи хуьре жезватIа. Чуьнуьх- мир чан рухваяр, заз вири ахъагъа, — ам килигиз акъ- вазна. Вири киспа. Эхир Мегъамедрасула вилик хъана гъил адан пелел эцигна.

— Жанаби гъахъди пелел кхъенвайдакай садавайни кьил къакъудиз жедач. Чуй ажуз бендеяр адан эмирар кьилиз акъудиз гъамиша гъазур я. Мад чна вакай вуч чуьнуьхда, хъсан хабарар авач. КIулац Гъашима и йикъара жемят кIватIна, аллагъдин кIвал тир мискIин- дай тавун комитетди вахчунвай сумагар тулкIна хъайи пул цИийи школа эцигуниз харж авун меслят авуна. Су-

Тагар тулкІна гана хъайи пулунихъ цІийи школа эцигунІ
І ослят авунва. Жемятри и кардиз разивал ганва, — ла-
Іана Мегъамедрасула. Адан гаф сиве амаз месел алай-
ш гадар хъана, адай гъарай акъатна. — Аи фассад, вич
и Иржегъеннемда курай! — лагъана Гъажифенди зурзиз
мечІна. Ахпа салават гъана вичин зурзизвай гъилер чи-
мивай гуьцІна. И гъал яргъал чІугунач. ТІимил вахтун-
илай ам секин хъхъана. — Бес куьн гъина авай. Вучиз
І рекъай акъатнавай кафирдив сумагар мискІиндив вах-
\нин чкадал ахътин чІуру къарар акъудиз туна! — мад
І ъажифендидай цІугъ акъат хъувуна. Вири кисна. Мат,
Івале секинвал гъат хъувуна. Азарлудан четинвилелди
юфес къачузвай хурун ван кІвале гъатна, гила фекъи
І І>асан гъилер хурал чапрас яна адан вилик атана.

— Гъурметлу Гъажифенди! А мелгъундиз вуч ийиз ІапзаватІа вилик кумаз чаз чир
хъанач. Ада чакай чи-

меба вичин итимар гъазурна. И кар чаз собрание эверай-ІИ ахпа чир хъана. И кар
чІурун патахъай чун гзаф иахъна. Чна жемятдик вири жуьре кичІерар кутуна,
І.ихътин фалакатар, мусибатар абурун кьилел къведа- [І а лагъана. Жемят абурун
гуьгъуьниз фена. Чаз яб га-Іач. Чи алахъунар гъакІ фена, — лагъана фекъи Гъаса-па
чеб гъахъарна.

Гъажифенди хейлин вахтунда кисна. Адан чене зур-'.13 цІранвай вилерини нур
гузвай. Ам хъиле бамишза-ай. Ам вич са гъал гъилиз къачуз алахъна.

— Заз и йифера гъавая ахварар аквазвайди тушир ъван. Заз мискІинди цІай
къуна кузвайди акуна. Ваъ, аъ акІ туна виже къведач. Мегер мискІиндин шейэр
ІулкІна гуз таз жедани? Им зхиз жедай кар туш. Вири рокъер ишлемишна и кардин
вилик пад къун чарасуза, — Ілгъана ада.

— Бес идан вилик пад къун патахъай чна гъихътин лраяр акван. Къе-пака абуру
мискІиндин шейэр тул-

кІун мумкин я, — алава авуна Мегъамедрасула. Гъажифенди салаваг гъана вилер акъална
зайиф ванцелди вич-ничик рахаз башламишна.

— Аллагътаала эзимушанди зал тапшурмишна хъи, І ъар гъикІ кІантІани ая
мискІинрик кягъиз тамир, абур \уьх. МискІинра авай шейэр гана вара-зара ийиз
тамир. Килиг, чан рухваяр, им зи эхиримжи веси я. Куьне ам | ъикІ хъайитІани
къилиз акъудна кІанда, — тапшурмиш- н<1 вилер ахъайна кІвалевайбуруз килигна.

—Бес чна вучин, гьихьтин чараяр акван,—Мегъа- медрасул фекъи Гьасаныхъ элкъвена. Фекъи Гьасан адан гъавурда гъатна.

— Ваз акъван фикир жемир Расул дадах! — Ахьтин кІвалахар дуьзарун, фендер къурмишун зи гъиле къен- вай крар я, — уьзуьагъвилелди ам гъам Гъажифендидиз, гъамин Мегъамедрасулаз килигна.

— Вуна и кар гьикІ кьилиз акъудда? — суал гана шад хъайи Мегъамедрасула. Фекъи Гьасана теспягъар акъудна абурук ван кутуна яваш-яваш вичи гьикІ и кар кьиле тухудатІа ахъайна.

Фекъи Гьасанан яргъал чІугур рахунрихъ Гъажифен-диди сив ахъа хъана яб акална. Адан ивидин бензе ку-мачир сифет ачух хъана.

— Аферин, ваз, чан хва. ГъакІ ая!—гъарайна цІран- вай вилер дуьздак акъална, эхиримжи сеферда экв гана гъамишалугъ акъална.

Гъажифендидихъ яс чІугун са акъван яргъал фенач. Мегъамедрасула къенвайдан гъуьрмет хуьн адан весияр кьилиз акъудун яз гьисаІбна вичин итимрик гъа кар кьиле тухуз таз тади кутуна. Фекъи Гьасана вичи хиве къур кІвалах бегъемардайди успагъиз алахъна. Ам са хейлин йикъара хуьре акваз амукънач. Я хуьруьн киме-рални Манкъулидинни Царудин ва маса гъилибанрин чІуру рахунрин ванер хтанач. Хуьр секин тир.

Алидин кабинетдиз юкъ ганвай Гъашим гъахъна. Ди-къетдалди адаз килигай Алиди жузуна:—хийир хъуй Гъашим! Заз къе вуи шад яз аквазва хъи. Хуьре вуч цийи хийир хабарар ава?

Гъашиман сивик мили хъвер ква.

— Вили аба галайди къейидалай къулухъ Мегъамед- расул ва адан гъилибанар секин хъана аквазва. Фекъи Гьасан вични са шумуд гагъ я квахъна хуьрени ама- чиз, — лагъана ада.

— Ваз чиз ам гъиниз фена? — жузуна Алиди.

— Чпин тІем къвен тийиз акурди хуьряйни катна кьил къакъуднава жеди.

— Гъашим, вун гъелени абурун хъсан гъавурда гъат- навач хъи. Вун акІ ягъалмиш ж«мир. А фекъи Гьасан хътин алчахрай акъат тийидай са чІуру амални авайди туш. Низ чида, гьихьтин фендер къурмишиз хуьряй экъечІна фенвайди ятІа, — лагъана Алиди.

— А фасикъдин рикІе гьихьтин чІулав къастар ава-

|1а низ чида къван, — лагъана Гъашима вичин къуьнер чуькъвена.

— Килиг Гъашим! Мукъаят акъваза, душманрин гъар жуьре къуьруькрал вил алаз хъухъ. Адаз чIуру кIва- лахар кыле тухудай мумкинвал гумир! — Алиди адал кIевелай тапшурмишна.

— Гьелбетда вуна дуьз фикирзава. Гъамиша чун абу- рал вил алаз жеда. Чна абуруз чпин чIулав къастар къи ле тухудай мумкинвал гудач, — лагъана Гъашим хъфена.

КIвализ хъфей Гъашима фикирар авуна. Алиди дуьз лугъузвайди ада къатIана. Фекъийрихъни девлетлуйрихъ, абур динж ацукъда лагъана инанмишвал ийиз жедани. Абур вииелай чеб къени инсанар хъиз къалуриз фирсет акатдамазни туьд атIуз гъазур'бур я. Ваъ, икI акъвазна виже къведач. Абурув фирсет вугудач. Вил алаз хъун чарасуз я. Кимерал фена вуч хабарар аватIа чирна кIан-да. Ам фад-фад куьчейриз экъечIиз рахунрихъ яб ака-лиз, къуд пад гуьзетиз хъана. Мад са юкъуз Гъашим куь-чедиз экъечIна. Гзафбур хуьруьн чIехи майдан галай патахъди физ акуна. Гъашимни абур физвай чIехи майдан галай патахъ фена. ЧIехи майдандал акъатай Гъа-шимаз анин юкъвал фалужди яна агаж хъанвай ажуз са инсандин шел-хвалдин ван хъана. И набуд касди вич ву-чиз и йикъа гъатнавайди ятIа ихтилатзавай: мискIиндай вахчунвай сумагар гана гъа пулунихъ чпин хуьруьнбуруз цIийи школа эцигиз кIан хъаналда. Абурни тулкI авун вичел тапшурмишналда. Вичини абур акъудна тулкI ийидайла гъикI хъанатIани чир хъанач. Вич фалужди яна гъа и йикъа гъатна, — шез-шез вилин накъвадивди хъана ахъайзавай. Фалужди яна ажуз хъанвай зурзаз-вай кас акурла жемятдиз вуч ийидатIа чиз амуькнач. Рангар гана кичI акатнавайбуру: «Туба астагъфирул-лагъ, туба астагъфируллагъ! — дуьаяр кIелиз аллагъдиз ялвар ийиз эгечIна. Жемятдин и гъал акур Гъашимаз вучдатIа чизмачир. «Гила за вучин, икIани кар чIур жедани?» лугъуз фикирдик акатна. Фалужди янавай касди лап худда гъатна суьгъбетзавай вахтунда чIехи майдандал Алидар атана акъатна. Ихтилат ахъайзавай фалужди агажарнавай набуд инсандиз ам лап дикъетдалди килигна. Фалужди янавай касдизни Алидар акуна. Рангар гана адан мезни пелтек хъана. Алидар чумахъни .гъиле-ваз фалужди янавайдан лап вилик фена. Ам къуна зур-зурна хкажна кIвачел акъвазарна.

— Вуч гъарамзадавилер я! Вуп Калунхуьре авай Къайсар тушни?—лагъана гъарайна. Жемятдихъ элкъ- вена ада давам хъвуна.— Жемятар! И алчах заз лап хъсаи чидай кас я. Тимил йикъар идалай вилик зун кІвалах аваз и кас яшамиш жезвай къакъан дагъдин Ка- лунхуьруьз фенвай. Гъа чІавуз и кас лап сагъ инсан тир. Абурун хуьре мискІинда авай шейэрик къагъай касни авайди туш. Я абур тулкІни авунвач. Абурун хуьре гъе- лелиг цІийи школани эцигзавач. Адан гафар вири таб я. Адан чІалахъ акъунни герек авач. Ада квез тапарарза- вайди исятда за и чумахъдалди субутда! — лагъана Али- дар а фалужди янавай касдал тепилмиш хъана. Пагъли- вандип къамат авай Алидар вичел къвез акурди тадиз ада митІерал акъвазна минетиз эгечІна.

— Зун пулуни алцурарна, багъишламиша. Зун сагъ инсан я! — ада хиве къуна. Алидараз гзаф хъел аТанвай. Адаз лап рикІивай и гъарамзададиз гъич садрани рикІе- лай тефидай таре гуз кІанзавай. Кар чІур хъана чумахъ вичив мукъва жез акур а фалужди янавай касди къуд- гъунна къулухъ вил ягъиз майдандилаи къил баштан авуна. Жемят тажуб хъана. Мегъамедрасулан итимрин витІкъи къурана. Ам къуьнерикай къуна майдандал гъа- йиди фекъи Гъасан вич тир.

Жемятдин къулухъ атана акъвазнавай Алидизни майдандал физвай агъвалат лап хъеан акуна. Фалужди янавай кас катайдалай гуьгъуьниз Али майдандин юкъ-вал экъечІна.

— Жемятар! Гила куьне хъеандиз фикир ая. Чи душ- мапри гъихътин гъарамзадавилер, гъилекар, фендер къурмишиз, куьн алцурриз алахънаватІа аку! Эгер гъве- чІи герен чи Алидар э-глеш хъана акъатначиртІа, куьн вири а гъара-мзададин чІалахъ ягдадай. Абуру жемятдин арада чукІурзавай вири амай ихтилатарни гъа ихътин гъарамзадавилерин гафар я. РикІел алама жеди, са шу- муд йис идалай вилик Улус магъалдай акъатай Мегъти загъир хъунухъни гъа ихътин таб туширни? Ахътин ви- жесуз инсанрин чукІурзавай гафарихъ куьн гъич садра ни ягъамир. Абуруз вилик фена гъавурда авай уях инса- нар хъана кІанзавайди туш. Чун культурни хъуникай абуруз кичІезва. Гъамиша мичІивиле, авамвиле тупа ви лик вахтара авурвал, абуруз чун малар хъиз ишлемишиз кІанзавайди я. Хуьрера чукІурзавай къван чІуру раху- нар, гафар вири халкъ такІан чи душманри чукІурзавай-

пур я, — лагъана Алиди. Майдандал хъайи вакъиаяр чпин вилералди акур ва Алидихъ яб акалай жемят ахъ-ІІІШ алчахриз тфу гана лянет ийиз-ийиз, чкІана хъфена. МискІиндай вахчунвай сумагар тулкІ ийизва лагъана чуъруъз ван чкІана. ТулкІ хуъруън чІехи майдандал теш-килна. Майдандал гзаф халкъ кІватІ хъана. ТулкІунай \жужу сумагар къачун патал гзаф муъштериярни атана \Іегъамедрасул ва Гъажирамазанан гада чеб тулкІ ийиз пай чкадиз атанач, Аллагъдин кІвале авай шейэрик ки Іъиз жедайди туш, абурун килел фалакатар къведа, шлад-бевлад терг жеда лугъузвай мусурманрин и мягъ-кем дестекри че,б къерехда акъвазна сумагар къачун па-:ал чпин гъилибанар гъаниз ракъурна. ТулкІ киле ту-чузвайди Гъашим тир. ТулкІ башламишна. Мегъамедрасулан итимри тулкІ дуъз финифиз манийвализ эгечІна. Абур сифтедай къиметар агъуз вигъез алахъна. Муъште-рияр гзаф акъатайди къиметар хкажна багъа ийиз хъана. Гъашима пуд сеферда эхиримжи ганвай къимет тик-рардалди кисна акъвазна ахпа сад лагъана ганвай къи-метдила са тІимил къван виниз лугъуз тулкІ гъам яргъал ракъуриз ва гъамни ана къайдасузвал тваз алахъна. Маса муъштерийрин килер акадарна тулкІ авунвай шейэрин чІехи пай абуру къачуна. Хъайи пул вири Гъашима цІийи школа эцигун патал ахъайна.

Хуъре авай вакъадин чилер ва иесияр амачир мул-кар вири Гъашима кресткомдиз вахчуна. Налогар ви-гъейла хуъревай девлетлуйри чпи арза гана регъвер ва дингер кресткомдив вахкана. Гъажирамазанан гададини виридахъ галаз вичин регъверни вахкана. Ахпа Мегъамедрасулан футфадалди пашман хъана лагъана вахчун хъувуна. Гъажирамазанан гада регъвер хкІанз атайла Гъамиша адаз лагъана:

— Хуъруънви, вуна хъеан кІвалахзавач. Ахпа вун пашман жеда, —
Гъажирамазанап гада вичин гафунал акъвазна.

— Низ чида къван, я хуъруънви, а чІавалди я деве рекъида я девечи, — лагъана.
Яб ганач. Вахчуна. ТІимил вахтарни феначир хъи, Гъажирамазанан гада цІвел

чухваз, сикІрен амалариз мад Гъашиман патав хтана. Ам, къвен тийизвай хуьруьнар гъиз минетиз эгечІна.

— Чан хуьруьнви, зал гзаф иалогар атанва, жечни вуна а регъвер за фадлай кресткомдиз вахканвайди я лагъана са тІуб чар гайитІа, — лагъана зарулвилелди.

— Ваъ, хуьруьнви, жедач. Вун регъвер вахчун хъи-йиз атайла за ваз меслят къалурайди тушир, и югъ къве-дайдини за вал вилик кумаз хабар гайиди туширни? А чІа*б>з вуиа *лил* но ыначир Ви рикІел аламани, а чІа-вуз вуна герексуз мисални гъанай. Вуч фад ибур ви ри-кІелай алатна, — лагъана тІимил къван фикириз акъ-вазна. Ахпа давам хъувуна, — мад вучин, ша абур гила хъайитІани лап рикІивай вахце! Ви хатурдай за абур кресткомдиз къабул хъйида, — тек-лифна Гъашима.

Гъажирамазанан гада фикирлу хъана.

— Я хуьруьнви, бес а атанвай налогар гъикІ хъу-рай? — жузуна ада.

— Атанвай налогар са рахунни алачиз вуна гана кІанда. За а регъвер вавай вахкузвайди мад вал ахътин налогар хъивегъ тавун патахъай я, — атІай жаваб гана Гъашима.

ГъвечІи геренда фикирди тухвана акъваз хъайи Гъажирамазанан гадади: «За вучин, гила къванни регъвер вахчур чар вавай гуз жедани? — лагъана минетна.

— АкІ ваъ, хуьруьнви. Сифте налогар це, ахпани регъвер кресткомдив вахкузвай арза кхъена зи патав гъваш. Идалай къулухъ ваз кІанзавай справка за гу да, — жаваб гана кІуфук айгъамдин хъвер квай Гъа шима.

Гъажирамазанан гададин чара атІана.

— Хъуй ман, хуьруьнви, гъа вуна лагъайвал за ийида. Ахпа арзани кхъена гъида, — ажузвилелди лагъана экъечІна хъфена.

Округдип меркездай хтай Гъашим хуьруьн Советдин идарадиз атана. Ина Алини авай.

Гъашима вичин юкъ дуьзарна спелриз звер гана.

— Меркездиз фейила зун округдип кресткомдиз фена. Са 'бязи хуьрера барамаяр къадай папарин артелар

юшкил авунвайди ада заз хабар гана. И аргелра кIва-лахзавай папариз гзаф пуларни хьаналда. Тум ва герек .Имай шейэр вири чпи гузвайди ялда. Ада чи хуьрени барамаяр кьадай папарин артель тгшкил ав\н меслят кьа-Гурна, — хабар гана Гьашима.

— Хьсан меслят я. Авуна кIандаи кIвалах я Чи хуь- рени гьахьтин артель тукIуьр\н патяхьай сифтони-сиф- Ис Гьашим вуна артелдиз гьахьиз кIанзавай дишегьлнп р[ш кьадар чирун лазим я, — лагьапа Сувара.

— Заз чизни хуьре папарин артель тукIуьрун гер:к я. Амма са кар ава. Бее артолдик акахьай дишегьийри Iьина кIвалахда. Абуру барамаяр гьина кьада. Абурул з са чIехидини хьана кIандачии. Лм вуж хьурай? — лагьа па Алиди.

— ЧIехида заз ихтилат авурвал артелдик акахьнаван папари вирида санал кIвалах ийизвач. Ахьтин чка жедал-

пI гьелелиг кьуд-вад кас санал уртах яз чпин кIвалера парамаяр кьазва. Гьазур барамаярни гьар группади Iьилди-кьилди вахкуз ва кьезвай гьакьи гьа икIа вах- ч>зва. Абуруз чIехидини хкяйнавач. И кIвалахар вахту-палди кресткомди вичи кьиле тухузва. Кутугай кIвалер Iьатдалди чнани гьа икIа тухвайтIа хьсан жеда, — жа-иа'б гана Гьашима.

— АкI хьайила Гьашим вунани артелда гьахьиз кIан- Иствайбурун списокар кьуна группаяр тешкил ая, ахпа округдIгт мгркездиз фена тумар ва герек тадаракар Iьваш, группайрин арада пая. Лап хьсан, чнани маса чIехиди хкядач. Гьелелиг вуна артелдин кIвалахар кьиле твах, — лагьана Сувара.

Гьашима кар яргьал вигьенач. Хуьруьн дишегьлияр кIватIна артель тешкил авунин месэла эцигна. Артелдиз .Ю дишегьли гьахI на. Абуру группайриз пайна. Артелда Гьахьай абуру чпи-чпиз юлдашар кьуна, вири 6 группг хьана. КIвалах башламишна. Сифтени- сифге барамай-риз недай ем герек тир. Имани чIуру тутун пешер тир. Амма дявейрин ва ватанэгьливилнн женгерин девирда барамзчивилин кар гьилий-виляй вигьена. Са касни адал машгьул хьун хьувунач. А вахтара мумкинвални хьаначир. Гьаниз килигна гьа вахтарин чIуру тутун та-рарин багьлар кIечIичIлухри кьуна терг хьанвай. И багьлар хуьруьн кефер пата тамун кьерехда авай. Гьашима и чIуру тутун гарарин багьлар артелдиз .гунин месэла эцигна Багьлар чпиз кьачур Гьашима членрихъ,

галаз михъна, къурай хилер агIапа къайдадик кутун хъувуна. Аниз ятарни гана. И чкада артелдин барамаяр бес къадар емдалди таъмин ийидайвал хъана.

Сувар папари кIвалахзавай чкадал атайла югъ ниси-ни тир. Артелдин членри булахрин къилихъ ацукъна фу незвай. Суваран салам къур папари адаз чпихъ галаз фу нсз теклифна.

— Гзаф сагърай. Зун фу тIуъна атанвайди я, — ла- гъана булахдин къерехдал ацукъна. Капашдалди булах- дин къайи яд хъвана.

Сувар атайла рахупар акъвазарай папари ийизвай ихтилатар давам хъувуна.

— Квез вуч аватIа чидани, чан вахар! Накъ чи хърак Манкъулидин паб этапа. Ада артелда гъахънавай'бур чпин гъуьлерин папар туш лугъуз герексуз ихтилатариз хъана. Зунпи ам 'бегъем къайи рахунриз атана. Абур дуъз дишегълияр хъайила чпин гъуьлерихъ галаз кIвалахал тефена Гъашимахъ галаз фидани. Адан чIала жедани лугъуз гзаф айибар ийизва.

— Гъашим чи бубадин чкадал алай кас я. Вичелай дугъри итим чи хуьрени авач. Ахътин итимдин гъилик кIвалах авурла вуч жеда къван?

— Вуна лап дуъз лагъана. Чна вичи хъиз фена Ме- гъамедрасулаз къаравушвал ийизвай чка авач хъи!

— Зи къужадини кимерал къвез фекъи Гъасананл чпиз туььметар ийизвалда. Шариатда ахътин крар негъ ийизвайди, абур гзаф гунагъ авай кIвалахар тирдини лу гъуз югъ гузвачалда.

Сувара абурун рахуприхъ яб акална.

— Абуру ахътин вижесуз рахунар гъа артель хъана такIанвиляй ийизвайбур я. Гъар гъилледалди абур куь кIвалахриз къзцI гуз алахънавайбур я. Яб гумир, хъсан- диз, къегъалрп хъиз кIвалах ая. Куь артелдин менфятлу- вал акурла гъахъиз кIандайбур гзаф жеда, — Сувар абу- руз сагърай лагъана экъечIна хъфсна.

Артель тешкил хъайи сифте йисуз барамайрин хъсан бегъер вахчуна. Артелдин членрин бегъем пулни хъана. Гъич садрани гъилиз пул атун тавур дишегълийрик шад хъана мадни хъсан кIвалах авунин гъевес кутуна.

Цийи школа вакъфадин чил тир тутун тарар авай оагда эцигдайвал хъана. Пакамахъ меркездай ОНО-и-ш зеведиш эцигунрип инженерии галаз хуьруьз къведаиди хабар гана. Югъ малум жезамазни пакад юкьуз хуьруьн жемят вири сад хъиз чпиз герек алатарни гваз а гана цийи школа эцигдай чил гъазуриз эгечІна. Меркездай ОНО-дин зеведиш инженерии галаз хуьруьз атайла вакъфадин багда авай яцІу тутун тарар атІана школа эцигдай чил гъазурнавай. Инженерди цийи школадин план чІугуна. Школа эцигун патахъай гъихьтин |-л гъикъван материалар герек жедатІа тайинарна. ОНО-иш зеведишди жемятди чпи вуч авуна кІандатІа, гъукуматдин патай гъихьтин куьмекар гудатІа малумарна. Школадин фундамент ва цлар эцигдай материалар гъа-Л'рна абур эцигун ва герек къадар кІарасарни жемятди І базурда. Школадиз герек рак-дакІар, кІавуз ракъягъун, къавуз-чилиз къул ягъун патал бес къадар тахтаяр ва къизил ксрпичрикай пичер эцигун ва и кІвалахар къиле Іухудай устІарар гъукуматдин патай жада.

— Цийи школаяр гзаф чкайра эцигзава. Амма сиф- Іс йикъалай куьн хъиз эгечІна гъил-гъиле къуна кІвалах башламишай са хуьрни заз ақунач. Квез аферин жемя- тар. Къснлай къулухъ школа эцигна куьтягъдалдини гъа икІ чІехи гъевесдалди куьне кІвалах ийидайдахъ зун инанмиш я. За и кар меркездиз хъфена чІехибурузни их-тилат ийида. ГъакІни куьне цлар эцигна куьтягъдалди гъукуматди гудай материалар ва тадаракар вири вах- тунда амаз квехъ агакъардайди за хиве къазва, — лагъа- па ОНО-дин зеведишди.

— Куьн юлдаш зеведиш, чахъ инанмиш хъухъ. Чна сифте къилляй башламишайвал эхирдал къван кІвалах гъа икІа къилиз тухуда. Школа планда къалурнавай вах-тундилай фад куьтягъда, — Сувара гаф гана. Меркездай атайбур хъфена.

Цийи школа эцигунин кІвалах жемятди лап рикІи-вай гъиле къуна. И карда жемятди вирида сад хъиз иш-гиракзавай. Аюб къилеваз жегъилрин бригада тешкилна. Бригада вацІал фена фундаментриз герек къванер кІватІна. Идалай гуьгъуьниз арабаяр авай хуьруьнбуру а>бур жегъилрихъ галаз хкиз эгечІна. Школадин дара-матдиз гзаф къадар ксрпичар герек тир. Ибурни

хуьревай кІвалерал пайна. Тимил вахтни фенач вирер яна керпичар атІуз башламишна, УстІарри фундаментар ацІурна кІарасар ядалди керпичарни гъазур жедай. Школа эцигзавай элдин кІвалах къвердавай къизмиш хъана. «Акван пи фад бегьемардатІа, акван ни фад куь-тягьдатІа!» — лутьуз. гъуьжетра гьатна акъваз тавуна кІвалахиз эгечІна.

Суварни Али даваадна школа эцигунин кІвалахдин гуьгъуьна гьатна. Абур чпин идарайра тимил жезвай. ЦІийи школа эцигиз башламишайдалай къулухъ Агьмсд-ни Мегьамед са шумуд сеферда хуьруьз хтана. Школа-диз герек материалар меркездиз хъфейвални тадиз ага-къариз хъана.

Фуыдаментар эгъуьнна гъазур хъайила устІарри абур ацІурна, кІарасар яна. И кІвалахар бегьем хъайила сиф-те атІай керпичарни къурана. Хкай керпичрикай устІарри цлар эцигиз башламишна. Жегьилрин бригада ара-баяр кутІунна гьукуматди гузвай материалар хкиз Бе-лиждин рекье гьатна. Пеижалини Гьашим школа эцигиз башламишай йикъалай гъана хъана. Абуруз къарай ава-чир. Гьи кІвалах, гьи кар ленг жез хъайитІа абур гьа-сятда гьа чкадал гъазур тир.

Цлар эцигна гъазур жезвайла Алиди Аюбаз эверна. — Вун, Аюб, тадиз Петревускадиз фена кІанзава. Гила тади гьалда чаз рак-дакІар расдай, пичер эцигдай, къавуз ракь ядай устІарар герек жезва. Чкадин устІар-ривай и кІвалахар ийиз жедач. Абур Петревускадай гъун лазим къезва, — тапшурмишна ада.

— Башуьсте, пакамахъ зун гьа Петровскдиз, яни ги-лан Махачкъаладиз фида. Герек устІарарни захъ галаз гьида.— Аюб гъазур хъана. Гьа хиве къурвални авуна, Тимил иикъарилай Аюб устІарарни галаз Махачкъала-дай хтана. УстІарар атайла кІвалах мадни йигин хъана. Атай устІарриз галатун чидайбур тушир. Абуру лампа-дин экуьналди йиферизни кІвалахиз хъана.

Тарсар башламишдалди школа эцигна тадараклами-шун патахъай вирида тади къачуна. Амма вахт лап тІи-мил, авуна кІандай кІвалахар лап гзаф амай. Пичер эци-гун патал къизил керпичар гъиз хъанвачир, я абур эцигдай устІарарни гьатнавачир. Суварак тади акатна. Ам вич Белиждиз фена гъанай керпичар ва Дербентдайни пичер эцигдай устІарар гъана. Гьикъван абуру тади къачуна кІвалах авунатІани, тарсар башламишдалди школа

куьгягыз жезвачир. Цийи школа Чехи Октябрдин су варалди куьтягун патал вири чараяр акуна кIвалах мадни йигинарна.

Муьжуьд лагьай ноябрдин югь тир, Цийи школа ;\|ъайзавай. И югь хуьруьп жемьтдин чехи суварин югь чъана. Югь малум жезамазди пайдахралди безетмиш хъанвай школадин гъаятдай язавай далдамрин ван къуд патахъ чкIиз башламишна. Дамахарнавай аялар, хуь-руьн жемьт ва эвернавай мугьманар цийи школадин гъаятдиз кIватI хъана. И суварик иштирак авун патал округдин меркездайинн векнлар атана. И юкьуз Агьмед ва Мегьамедни хтана.

Школадин къулухъ галай багьда Пенжалидини Гъа-шима и суварин тIуьн-хъун гъазурун патал пул ва техил ахъайна. Накъамаз тIанурдиз фар яна, яцар ярхарна якни гъазурна. Къе экуьнахъ фадтмаз багьда тукIуьр-навай къуларал чехи къажгъанар эцигна, хуьрекар гъа-зуриз башламишна. Хуьрекар гъазурунин кар Зуьгьреди Цуьквер, Дилбер ва мад са шумуд дишегьли галаз къиле тухузвай. Митинг куьтягъ хъайивални жемьтдиз тIуьн-хъун гудайвал тир.

Митинг яргьал фенач. Фад куьтягъ хъана. Ахпа кIватI хъанвайбур вири школадин къулухъ галай багь-диз фена. Хуьрекар туна гъазурдалди жегьилри къуьлер авуна. Суварик ягьун патал далдамарни, ашукьар гъана. Нянихъ школадин гъаятда дем башламишна. Демина Аюб тамадавиле хкъягна. Аюба сифте чIехибурулай башламишдайди хабар гана. Нубат Пенжалидал ага-къайла ам вичин къарини галаз къуьлюьник экечIн, Пен-жали къе гзаф шад тир. Гъамиша яру вилер экъисна, атIугьнавай Пенжали хуьруьни къуна, къари алчуда-риз къив гуз жегьилди хъиз хкадариз худда гъатна. Адан и гьал жегьилри чпини къив гуз капар ягьиз мадни худда туна. Ахпа тамадади: «Юлдашар! Тимил амап и межлисдин къилин тахсир, кар зи рикIелай алатиз. Гена хъсан хъана ам зи рикIел хтана»—лагьана чIехибур ацукьнавай патахъ са вил яна давам хъувуна.— Исят-да вичин къарини галаз «Къерех кесен» макъамдалди чи

Гъашим халуди вижевай са кьюл ийида!—малумарна Аюба. Межлисда аванбуру вирида капар яна. Гъашим кIвачел къарагъна, эвела вичин юкъ дуьзарна, ахпа къаридин патав фена. Гъа физвай арада «Я хтулар, гила завай кьюл жезмайди яни!» — лагъана гъилер хкажна кьюл ийиз-ийиз фена къарини майдандал акъудна. Вич хьюьруьни чIагурнавай Гъашим сифте зарб макъамдал хкадриз эгечIна, УстIарри къарагъна зуьрнеяр цавуз хкажна чпин алатрин ван ,къуд патяхъ чукIурна; Сифте-дай хкадриз башламишна ахпа чка-чкадал акъвазиз ксу-дай къайдада кьюл давамарна. Ахпа сад лагъана ахва-рай аватайди хъиз мад хкадриз зарбуналди кьюл хъи-йиз эгечIна. Эхирдал къван гъа и къайдада давамарна. Майдандал алайбурун хьюьруьнрин ва шадвилин ванер гъар патяхъ чкIана. Кьюл куьтягъна майдандин юкъвал атана вичи къилелай хтIунна къаридивни къил агъузиз туна элдиз икрамна. Къаридин гъил къуна ам вичин чкадал хутахна вични хъфена ацукъ хъууна. Ида меж-лисдавайбуру мадни ашкъиламишна. Идалай кюлухъ амайбурувни кюьлер ийиз туна.

— Гъикъвап масабурув кюьлер ийиз тада. Гила та- ' мадади вичи са кюьл авурай! — Чал спелрин кIаникай

хьюьрезвай Мегъамеда теклифна. КIватI хъанвайбуру вирида: ,«Дуьз я тамададини кюьл авурай!»—лагъана адан гафуниз ,къуват гана. Аюбаз шад хъана: «Яраб захъ галаз вуж кюьлуьгак экечIдатIа?» — фикирна ада кюьл ийиз башламишна. Рушарикай гзафбуру кюьлуь-ник экечIиз гъазур хъана.

— Я руш, Дилбер, вуна вучзавайди я. Тадиз кюь- луьник алад. Ваз масабуру экечIиз гъазур хъанвайди ак- вазвачни! — лагъана Зуььреди ам кюьлуьник ракъурна. Дилбер къвез акур Аюбак лувар акатна. Ашкъида гъат- на ада яргъалди кюьл авуна. Адаз галатун чизвачиртIа- ни Дилбер галатна амандай аватна. Аюба кюьл башла- мишайла жегъилар вири кIвачел къарагъна. Абуру худ- да капар ягъиз гъурра гуз дем мадни къизгъинарна. Яр- ни-лаз акахъна къекъифна мадни иер хъана аквазвай Дилбер хъфена вичин чкадал ацукъ хъууна.

Иифен геждалди хьюьруьн жемятди шадвилерна дем худда туна.

Пакад юкъуз экуьнахъ сувариз хъиз алуькIна дама-харна кIелзавай аялар мад школадин гъятдиз кIватI хъана. Муаллимри кIватI хъанвай аялар класс-класс

Ил-ргейра акъвазарна. Школадин зеведишди абуруз цийи школада тарсар башламишун мубаракна. Аялриз алай келдай йисуз тарсарай чехи агалкунар хун кларна. Ахпа ги классар гина жедатла хабар гана. Сад лагъай классда лап хъсан кьиметар аваз келзавай са рушав сифте зенг ягъиз туна. Аялар гъа акъвазарнавай кьайда жергейраваз, гъар муаллимни вичин классдин кьиле аваз, чпин классриз хъфена тарсар башламишна,

Хуьруьн комсомол организациядин хъсан кваллахри-кай, школа эцигдайла гайи чехи куьмекрикай, куьгъне вахтара ругъанийри ва девлетлуйри жемят гьикл авам-виле, мичивиле таз алахънавайтла Аюба «Дагъустан фукъараси» газетдиз гегъенш макъала кхъена. Им адан сифте яз акъатай еке макъала тир. Аюб гзаф шад хъана. Амма адан и шадвал гъа сифте йикъарилай чурна. Макъала газетдиз акъатайла Мегъамедрасул кьиле аваз хуьруьн девлетлуйриз и кар гзаф даклан хъана.

И макъала чпикай кхъенвайди я лугъуз абур Аюбан гуьгъуьна гъатна. Идални бес тахъай Мегъамедрасула хуьруьн ругъаниярни квачел къарагъарна. Абуруни мусурманрин дин квачерик вегъена ругъанияр русвагъна лугъуз футфа гуз алахъна. Фекъи Гъасанан сивяй каф чиклиз эгечина,

— Им гьихътин кар хуй накъанан неречла чун рус- вагъин, чи мукъаддас мусурман дин къацурин, чи гъур- метлу ругъанияр виляй вигъин. Идаз чавай рехъ гуз же- дач. И кар гьакл туна виже къведач, — лугъуз ам Аюбаз вири акси къарагъариз алахъна. Мегъамедрасулан амай гъилибанарни лап чпин къапарай акъатна сиверай каф чукурриз гъатна.

— Ги хуре авай камсайри чпин фекъияр русвагъна, чи мукъаддас дин зарафатда туна. Садани тийизвай ихъ- гин чуру амалар вучиз а Пенжалидин гадади авуна. Им аллагъ таала эземушандиз акси экъечун тушнйкс? Гьакл хъайила чна адан дуван аквада. Имни аллагъдиз хуш къведай сувабдин кар жеда. — «Гьакл я. Адаз ни^х- тияр гана чун икл русвагдай, чи дин зарафатда твадай!» «Чна ам яд клан жедалди гатада» — лугъуз гъарайзавай

еадбуру, муькуьбуру: к<Ам чна суддиз вугуда»—лугьуз хъана. Гьар сеферда куьчедай Аюб фидайла «Луьт Пен-жалидин гададай мад вуч акъатда!» — лугьуз гьелегьар къаз, зкъуьгъунар ийиз хъана. Аюбаз ибурун ванер къвезвайтани ада вичиз хабар авачирди хьиз къаз абуруз гьич ябни гузвачир. И крарикай Алидиз ва Сувараз-ни ван тахъана амукънач. Абуру и кIвалах гьакI тунач, Я таз хьунни мумкин тушир. Абурай гьа чпи лугьузвай гьалда гьар жуьре алчах амалар акъатунни жедай кар тир. Гьаниз .килигна Мегьамедрасулан итимрикай къуд-вад касдиз Алидини Сувара чпин патав эверна. Абурун чIуру гьерекатрин патахъай рахунар авуна.

— Чун са хуьре яшамеш жезвай инсанар я. ГьакI хъайила сад-садахъ галаз гьуьрметлу хъана кIанда. Са- да-садахъ галаз душманвилер, адаатар авуна виже къведач. Эгер чна икI авуртIа, чавай санал яшамешиз жедач. ГьикI хъайитIаии садбур хуьрай масаниз куьч хъана кIанда. Чаз ван къвезвайвал куьн садазни хийир авачир, герексуз краин гуьгъуьна гьалтнавалда. Куьн хуьруьн активистрин гуьгъуьна гьатна абуруз кичIерар гуз, экъуьгъунариз авалда. Ихътип чIуру амалар, крак квез кутугнавач. Абуру квез багъаз акъвазда, — лагъана Алиди атаибурухъ галаз рахунар башламишна. Масабур юзадалди тадиз фекьи Гьасана жаваб гана.

— Абуру ни лугьузва, фитнеяр я!

— Фитне затI туш, лап рикIивай я. Куьн динж акъ- вазнавач. Чи уьлкведа мухбирриз чIехи ихтияр авайди квез чизвани? Абуруз тек са агалкъунрикай, хъсан кра рикай ваъ, гьакIни кимивилерикай, чIуру крарикайни кхьидай ихтиярни авайди я, — лагъана Алиди.

— Ихтиярар ава лугьуз адаз чун русвагъдай, чи му- къаддас дин кIвачерик кутуна зарафатда твадай вуч ихтияр авайди я? — жузуна фекьи Гьасана.

— Аюбан макъалада авай гафар вири дуьзбур я. Квек хкIадай ва я куьн виляй вигъедай, куь дин кIваче- рик кутуна зарафатра твадай хътин гьич са гафни адан макъалада авач. Ам зани кIелайди я. Кхьенвай гафар вири дуьзбур я. Виликдай девлетлуйри ва ругъанийри кесибар ишлемишиз, авамвиле тваз кIанзавай лагъай га- фарикай квек вучиз хкIада. А чIавуз гьакI туширни? Ги ла хъайитIа, гьахътинбурувай чи вилик пад къаз жез- вач, — лагъана Сувар рахунрик экечIна.

— Чна ахътин нагъакъан гафар кхьиниз рехъ гудач.

Негер чал алайбур бармакар тушни!—Атайбурукай сада Іагыана, «Чи гафарни гьабур я!»— амайбуруни адан гафар тестикьарна.

— За сифтезамаз хабар ганай хьи, чи уьлкведа мух бирриз чҀехи ихтиярар ганвайди я. Абурун гуьгьуьна Іьатна абуруз кичҀерар гудайбуруз, бас-хаз ийидайбуруз оке жазаярни гудайди я. ГьакІ хьайила мад куьне и чҀу- ру амалар акьвазарна кичҀерар гуз экьуьгьунар тавун лазим я. Эгер куьне мад ихьтин чҀуру крар давам хьу- вуртІа, чун квехь галаз закондалди рахуниз мажбур же- да. Чавай куь а чҀуру амалриз мад рехь гуз хьйжедач. И гафар куьне лап кҀевелай рикҀел хуьх! — малумарна

Сувара.

— Квез чир хьун лазим я хьи, советрин законар мух биррин патал ала, куь патал ваь. Эгер куьне а законар чҀурайтІа, куьн мухбиррин геле гьатна абуруз писвилер авуртІа, куьн кҀеве гьатдайди за гиламаз квез хабар гузва, — алава хьувуна Алиди. Фекьи Гьасана гзаф шан- дакьар авуна чабаламишна. Амма адан и алахьунар ише фенач. Адан рахунар вири чҀурубур ва батІул'бур хьунухь Алидини Сувара адаз субутна, мад амайбурувай са чукьни ийиз хьхьанач. Кьилер куьрсна чинра гьзаб аваз эверайбур экьечІна хьфена.

— Абурун сиве авай гафар чпинбур туш. Абур твар-цел туькІуьрна кьундармишнавайбур ава, — лагыана Алиди.

— Гьелбетда ава. Гьич шак алачиз гьабурни Мегьа- медрасулни Гьажирамазанан гада я. Мад абур экьуь гьунариз Аюбан гуьгьуьна гьатайтІа, за абурун жила- пар хьсандиз тІарамарда ва мухбирдин гуьгьуьна гьа- гун гьихьтин кар ятІа, за абуруз кьалурда. Классдин душманриз бушвална виже кьведач. Душманар патал чи классдин яракь гьамиша хциди хьун лазим я, — ала на хьувуна Сувара.

Дилбер Исамуддина гваз катдайла Аю'ба зурба кье-гьалвал авуна. Руш а алчахдин гьилий вахчуна адан гьилерни кутІунна дустагьна. Аюба авур и гьунарлувал/ гьамиша рушан рикҀел аламукьна. Гьа чҀавалай инихл(-

ди Аюбан шумал буй, кьумрал сифет вучиз ятлани ри-клиз чими яз аквазвай. Гьар Аюбал расалмиш хьайи-лахьди риклик гьалаба акатзавай. Амма руша вичин ри-клин и гьал винел акъудна садазни кьалурзавачир. Ру-шаз вичизни и кар рикляй хьайитлани хиве кьаз кланза-вачир. Аюбан вичин гьални хьсанзавачир. Руш адаз аял вахтарилай чизвайди тир. Хуьре рушар гзаф авай, Дил-берни гьабурукай сад тир. А вахтара гадади рушаз ахь-тин кьилди фикир ганачир. Я гунин себебни авачир. Кьилди гьалтна ихтилат-суьгьбетни авурди тушир. Али-дини Суvara тапшурмишайла ам Исамуддинан геле гьатна. Руш гваз катиз клан хьайила кьегьалвална ам кьунни авунай. Хьсан хьана гена Дилбер Суваран сек-ретарвилиз тайинарна. Гила Аюбавай фад-фад советдин идарадиз физ жедай. На вуч лугьуда. Комсомолдин секретарь герек клвалах аваз фейиди я. Мад идалайни хьсан багьна жедайни?

Аюб советдин идарадиз гьахьайла ана рушалай — Дилбералай гьейри маса касни авачир. Ам тек яз стол-дихь ацукьна фикирри тухванвай. Аюба кичлез-регьуз рушан патав мукьва хьана, адаз салам гана. Ада кьил хкажначтлани клуфук мили хьвер кваз гададин салам кьуна. И кар кьатлай Аюбак лувар акатна. Адан рикл клеви хьана. Мад гьа куьгьне рахунар башламиш хьуву-на. Рушан атлугьай кьайивал мад и сеферда амукь хьу-вунач. Хейлин гагда ихтилатар авуна. Гьа икI абур фад-фад гуьруьшмиш жез, сада-садан рехь вилив хуьз, гуьзетиз хьана. Дилберни гададал лап рикливай ашукь хьанвай. Сифте вахтара Суvara и кар кваз кьунач. Ком-сомолрин секретарь герек клвалахар аваз советдин идарадиз атанвайди я лугьуз фикириз хьана. И кар фад-фад тикрар жез акурди ахпа ада кьатлана. Сувар абурун патав атайла гададинни рушан гьалар дегиш хьана, чеб-ни чашмиш жез хьана. Гьар сеферда вич советдиз ату-нин себебар жагьуриз алахьзавай. Сувараз адан багь наяр герек атанач. Ам гьавурда гьатна. Жегьилар чеб чпел ашукь хьанвайди Сувараз чир хьана. Идал гьич шак алачир. Сувар шад хьана. Кьаридин руш дерт члуг-вазвай гьалдай акьатна Аю'б хьтин бегьем жегьилдал гьалтун адаз лап хьсан кар яз акуна. Ада Дшгбераз вичин патав эверна. И кардин гьакьиндай адавай жузуна. Сифтедай тлимил кьван регьуз хьайи Дилбера и кар чьуньхнач. Чеб-чпел ашукь хьанвайди хиве кьуна. Су-

вара Дилберан дидедихъ галазни меслят авуна. Къари руш Аюбаз гунал рази хъана. И кардикай хабар хъайи Пенжалиди эглеш тавуна гададин мехъериз гъазурвилер акваз башламишна.

Мехъер зулуз башламишна. Гзаф хъсан гъаваяр авай гуьлуьшан йикъар хъана. Мехъерин кьил Алиди къуна. Адаз и мехъер -цйийи къайдадалди тухуз кІан хъана. Рушан диде сифте рази тежез алахъна. Хъанач. Алиди аы алакъарна. Дидени рази хъана. Свасан чина дуйгуьр тупая. Я арабадани акъадарнач. Дилберни Аюб къуьн-къуьне туна жегъилрин арада аваз рекъе гъатна. Дилбе-рабурун кІвалер са магъледа, Аюбабурун кІвалер маса магъледа сад-садалай яргъал авайбуур тир. Жегъилри физвай рехъди манияр ягъиз, чка-чкадал акъвазиз къуь-лер ийиз хъана. Свае гваз хуьквезвай жегъилрин шадвч-лерин ванер къуд патахъ чикІизвай. Фекъи Гъасанан дес-теди и кар лап пис, гунагъ авай кар яз гъисабна. Амма адаз яб гудайбуур лап тІимил хъана. Вири куьчейриз экъечІна и цйийи къайдадин мехъериз тамашиз эгечІна. Свае чкадал агакъайла Пенжалидин къаридиз, адан къи-лелай ширинар кІвадариз кІан хъана. Жегъилри тунач. А ширинар къаридин гъиллй вахчуна чпи тІуьна. Чам-ран гъаятдиз свае атайла жедай куьрелди межлис лап гурди хъана. Эхирдай Аюбавни Дилберав къуьл ийиз туна. Гурлу капар ягъизвай, гурра гузвай жегъилрин шад ванерикди абуру яргъалди къуьл авуна. Куьруь межлис куьтягъ хъана. Свае кІвализ хутахна.

Няниз жемят вири дем жезвай майдандал кІватІ хъана. Азадазни Курумаз мехъерик эвер'хъувунвай. Абур нянин деминихъ агакъна. Шегъердай кІелзавайбуур хтай-ла дем мадии къиз'миш хъана. Тамадади хтанвай гадай-риз къуьлуьник эверна. Дем йифен геждалди давамаи. Эхирдай жемятди Пенжалидини адан къариди къуьл авун тІалабпа. Пенжали къарини галаз къуьлуьник экечІна. На лугъумир и кавха гъава и аскІан яцІувал квай Пенжали патал акъудпавайди тир. Майданди ван къачуна. Са герендилаи Пенжали ацукъиз-къарагъиз майдандал фирлатмиш хъана. Галатна амандаи аватна-вай къариди: «Я гуж хъайи кас мад завай юзас хъижез-мач», — лугъуз гужуналди Пенжали хкадарзавай май-чандилаи гваз хъфена.

Округрикай районар тешкил ийидайла Агъмедаз об комдиз эверна. Адаз гъа чкадал жезвай райкомдин сек-ретарвал авун теклифна. Агъмеда сифтедай хиве къунач. Ахпа ам рази хъана. Ада икъван чІавалдини окружком-да жавабдар кІвалахзавай. И кІвалахдал ада вич кар алакьдай, гъавурда авай кас тирди къалурна. Адаз же-май къван кІелиз кІанзавай.

— Зи чирвал тІимил хъуниз кнлигна заз кІелиз фи кІанзава, — лагъана обкомда ада.

— Юлдаш Агъмед, чаз вун хъсан чизвайди я. Вуна тухвай революциядин кІвалах вич мадни хъсан школа тушни, — лагъана обкомдин секретарди.

— Гъикъван хъайитІани институтра кІел тавунмаз бегъем гъавурда авай инсан хъун четин я.

— Зарар авач. Мумкинвал жезамазни чна вун Моск- вадиз кІелиз ракъурда, — адаз гаф гана. Агъмед рази хъана кІвалахал хтана. КІвалахар къайдада туна туь-кІуьрдалди Агъмедаз четинвилерни хъана. Амма и четин-вилериз ада яб ганач. Югъ-йиф лугъун тавуна ада кІва-лахна. Кабинетда тІимил ацукъна. Гзаф пай хуьрера жез хъана. Агъмедаз райондин хуьрера авай итимар, вилик-къилик квайбур вири чидай. И район гзаф девлетлур ва ругъанияр авай чка тир. Абуру чпи-чеб къуна чІуру кІвалахар тухузвай. Гъар са камуна абуру кІвалахриз къецІ гуз, манийвализ алахъна. Аваы халкъар абуру ре-гъятвилелди алцурариз, рекъяй акъудзавай. И\ьтин чІу-ру кІвалахар тухуз алахънавайбур хъуни райкомдик къалабулук кутуна. Класдин душмандип чІуру амалриз рехъ гана виже къвезвачир. Тади гъалда чараяр акуна, душмандин чІуру амалрин вилик пад къуна кІанзавай. Ибур ише физвайдини халкъ авамвиле, мичІивиле амуь-навайвиляй тир. ГъакІ хъайила сифтени-сифте кІелиз-кхъиз течирвилехъ галаз дяве тухвана жемят гъавурдик кутуна кІанзавай. Имни хуьрера гзаф школаяр ахъайна, чІехибурун курсар тешкил авуна абурув кІелиз туналди, избачитальнийрии къадар артухаруналди мумкин тир. Халкъдин культура хкажун, вични лап фадвилелди ла зим къвезвай. Гъа икІ тирвиляй Агъмеда вичин кІвалах гъа инлай башламишна.

Хуьруьн Советдин чІехида чавушдиз эверна.

— Алад фена жемятдиз кулакдин къурук къе нянихъ

собрание жезвайди гъарагъа! Собраниеда райкомдин секретарь юлдаш Агъмед жезвайдини хабара!— буйругъ I ана чIехида.

Агъмед тажуб хъана.

— ГъикI гъарагъа. Гъарайналди жемьтдиз хабар же- Iани? — жузуна ада.

— Чи хуьре собранияр эвердайла чкIанвай къеледии ^ъакъан цлал акъахна гъанай гъарагъуналди хабар гу- Iайди я, — жаваб гана ада. Абур и рахунрик галамаз чавуш цлал акъахна жемьтдиз эвериз башламишна. Агъ мед къарагъна пенжердал фена. Инлай цлал акъахна гъарайзавай чавуш хъсан аквазва. Ада цлалай гъар чагъледихъ элкъвез гъарайна. Дугъриданни ада хуьруьн виринриз ван къведайвал гъарайна.

— Собрание вучиз кулакдин къурук эверзавайди я. «Квез собранияр эвердай чка авачни»,— с\ал гана Агъ меда.

— Юлдаш секретарь, чахъ жемьт гъакъдай чкаяр авач. ТIимилбурухъ галаз собранияр чна гъа и советдин идарада тухузва. Жемьт вири кIватIайла чун гъа къурук тухуниз мажбур жезва. Ахътин чIехи къур чи хуьре мад лвач, — жаваб гана ада.

— Куь избачиталыш гъинватIа къалура! — теклифна Лгъмеда.

— Юлдаш секретарь, чахъ чка авачирвиляй гъелелиг советдин секретарь ацукънавай кIвале ава, — лагъана ада Агъмед гъавиз тухвана. Советдин секретарь авай кIвалин са пипIе столдал ТIимил къвап ктабарни газетар алай. Чебни руквади къуна, мукъва вахтара гъич гъилни къагъай хътинди тушир.

— Ктабар ва газетар кIелиз иниз инсанар къвез- Iюни?

— ТIимил-шимил къвезва. КIвалахрал алай инсанар | ман. Галатна хтанвайбурувай фад-фад къвез жезвач.

— Избачитальнидин зеведиш гъинава, аквазвач ^ъи? — хуьруьн Советдин чIехиди акъваз хъана.

— Юлдаш секретарь, чаз зеведиш авач. А кIвалах)ахтуналди советдин секретардив вуганва.

— Гъа икI тирвиляй избачитальтидиз касни къвез- Iзч. Я и чка избачительниядиз вижени къвезвач. Фадви- Iелди къайгъу авуна ам къилди кIвализ акъуда. ГъакI- |Ц тадиз, жегъил са кас жагъурна гъанал зеведишвилени цига. Амай крарин патахъай чун собраниедал рахан

хыйида, — лагъана Агъмеда. Юкъуз хъсан гъава авай. Югъ няниз мукъва хъунивай гъава чIур хъана. Гар акъат-па. Цав чIулав цифери къуиа. Нянихъ жемят кIватI хъана. Собрание башламишна. Марф къваз эгечIна. Гару са шумудра лампа хкадарна. Къур тIилиди къуна. Собрание куътягъ хъайидалай къулухъ Агъмеда, вичихъ избачи-тельни галай цIийи клуб эцигун чарасуз тирди ва ам тадиз гъиле къун патахъай месэла эцигна. Ихътин че-тин гъалда тахъун патал жемятди Агъмедан теклиф шад-вилелди къабулна. Районди чпиз абур эцигун патал куъ-мекар гун тIалабна. Агъмеда клубдин план чIугун патал хъфизамазни райондин инженер ракъурун ва вири жуъ-ре куъмекар гун хиве къуна.

Райондин яргъа авай хуъруъз фейила Агъмед ячей-кадин секретарни советдин чIехиди галаз школада фена.

— Чна школада фена вучзавайди я. Ам гзаф дарис- къал чкада авайди я,—лагъана советдин чIехида.

— ГъакI хъайила чарасуз яз гъаниз килигна кIан- да,— лагъана Агъмеда. И школа авайди са яргъи кIвални дегълиз тир. ГъвечIи дегълизда школадин зеведишдин идара авай. Яргъи кIвале, ина авай пуд класс- дини санал тарсар кIелзавай. Школада зеведишдини урус чIалан тарсар гузвай учительницади кIвалахзавай. Гзаф дарискъал яз, 3—4 аял са партада ацукъна юзадай мумкинвални авачир.

Учительницади таре гузвай. Ада садбуруз кхьинар, муъкуъбуруз арифметикадай, амайбу- рузни кIелунай таре гана. Аяри чпи-чпиз манийвилер ийизвай. Пуд класеди са кIвале тарсар кIелун гъич хъсан жезвачир. Агъмедаз и гъал такIан хъана.

— Бес куън икъван чIавалди «иена вучиз ацукъна?»— суал гана Агъмеда.

— Чун са шумудра ОНО-дин зеведишдин патав ата- на. Мумкинвал жезамазпи чна квез школа эцигдайвал ийида лагъана гаф гана рахкурна,—жаваб гана совет дин чIехида.

— Бес секретарь вун зи патав ян атанач?..

— Чун ОНО-дин зеведишдихъ инанмиш хъана,— ла гъана -ячейкадин секретарди.

— КIелунин кIвалах виридалайни вилик галай месэ ла я. ИкI къана килигун дуъз туш, — лагъана Агъмеда меркездиз хъфизамазни школа эцигунин кIвалах вичи гъиле къадайди хиве къуна.

Ихътин гьалар масанрани авай.—Агьмеда хуьрера школяяр эцигуниз, избачитальняяр ахьагьуниз, клубар хьуниз гзаф фикир гуз хьана. Халкъдин культура хкаж тавунамаз амай «Кваларни вилик тухуз хьун мумкин туширди Агьмедаз чизвай.

Агьмедан патав гзаф инсанар къвезвай. Квалардин гзаф вахт атайбур къабулиз акъатзава. Атайбурухъ галаз ам секретарь хьиз ваъ, члехи юлдаш ва меслятчи хьиз рахун адаз адет хьанвай кар тир. Гьич са касни адан патавай рази тахьана хьфизвачир. «Къе зун чи Агьмедап патав фенвай», «Чи Агьмеда флан зи квалар фадвилелди туькьурна», «Чи арзайриз килиг тийизвай-буруз, чун кваз такъазвайбуруз къе чи секретарди лап хьсан таре гана» — хьтин рахунрин ванер секретардин патавай хьфизвайбурувай къвез жедай.

Къе Агьмедан патав гзафбур атана. Чилин уьруындин патахъай атанвайбурун месэла виридалайни четинди хьана. И арзачиярни къве къунши хуьруьн векилар тир. Сад-садан гуьгьуналлаз атай и къве патан векилрини уьруьп гьарда чпинди я лугьуз субутиз алахьна къал къачуна. И шулугъ галай месэла жьилди гьалун четин тир. Ихътин месэляяр исполкомдин президиумдал гьал-на кваларвай. Адан патахъай вуч авуна квалардин мес-лятиз Агьмеда исполкомдин председателдиз ва земотдел-шн зеведишдиз вичин патав эверна.

Югъ нисинилай вегьенвай. Къве вацлун дерада экиай хьанвай райондин меркез Кьасумхуьр ракъини ишигъла-иан авунвай. Цава ргазвай ракъини яваш-яваш патав | вай дагъдин куклушрик чуьнуьх жез тади къачуна. Гьа || арада гар акъатна. Чулав цифери вили цап кевиз йашламишна. Сад лагъана хуьр мичли хьана. Гьамиша риклиз чими и гуьзел багъларин къене авай хуьр къана .Къвазна. Яваш-яваш гар гужлу хьана. Цавари гугрума-риз ван къачуна цайлапанар ягъиз башламишна. Цай-лапанрин гужлу эквери хуьр экуь ийизвай. Сифтедай шаш-яваш, ахпани твалар-твалар марф къваз эгечна. Гайкомдин са мертебадин кваларин чутхваррикай ван талгна яд авахъзавай. Гужлу марф селдиз элкьвена са

геренда чил-цав яд хяна. Цайлапанар ягъиз Агъмедан кабинетни экуъ авуна. Агъмед столдихъай къарагъна пенжердив фена. Хуъруьн куъчейрай къубуяр ахъа хъайи хъиз зарбуналди ятар авахъзавай. Куъчейра амай тек-бир инсанарни мукъварив гвай «Ивалерин балхунрик чуъ-нуьх хяна. Къасумхуъруьн дередин къве къерехдайни авахъзавай вацлар ван къачуна каф алахъиз къвезвай селдай ацлана. Сифтедай ван къачунвай вацлар тмимил вахтни хянач, лап къена бамиш яз авахъиз башламиш-на. Хуъруьн агъа къилихъай къве вацлни сад-садак кака-хъайла дере сиве-сивди цъй ацлана. Тмимил вахтни фенач цавар-чилер яд авур гужлу сел садлагъана хкъякъна. Рагъ экъечдаидай патай цаварин гуъзел яргъи руш пайда хяна. Къалин яргъан экянавай хъиз цав къевнавай члу-лав цифер занжурар хъиз къатI-къатI хяна цав чка-чкадал къватI хяна. Ахпа абур тару хурук кутуна яр-гъариз акъудна вили цав мад михъи авуна.

Пенжердай яргъариз килигзавай Агъмедан фикирар-ни яргъариз фена. Ихътин гъава авай гъалара ам дарих-миш жедай ва залай фикирри тухудай. Гъа ихътин вах-тара адан рикел вичин стха Гъажи къведай, ам мадни фикирлу жедай. Къени гъа икI хяна. Гъажи рикел атайла кефи члур хяна, рикI тлар хяна. «Яраб Гъажи гилани гъа куъгъне фикиррал алама жал»,—лагъана ада хиялна. Гъажи меньшевикрин геле гъатна девлетлуй-рин хийирдиз гъерекатуни, ада идалди революциядин кардиз къецI гуни Агъмедан рикI тларна ам гзаф фикирлу авуна. ГъакI хъайила жезмай къван вири алай чка-дал стхадикай ихтилат вигъиз къандачир. Ада фад-геж Гъажини чпин рекъиз, гъахъ рекъиз хкида, гъа члавуз къве стхадини гъил-гъиле къуна революциядин карда са-нал къвалахда лугъуз фикирзавай. Амма адан и ширин хиялар пуч хяна. Девлетлуйрин футфадалди сад ла-гъай дуьньядин дяведиз фена. Виридан вилик хушунал-ди дяведиз фида лагъана ва масабурузни эвер гайи стха акурла Агъмедан къил мадни агъуз хяна. Гзаф вахтар фикирдик акатна. Февралдин революциядила кълухъ фронтдай хтай Гъажи бегъем дегиш хъанваз аквазва Агъмеда мад гила стха дуъз рекъиз хуъкведа лагъана умудна. Фронтра къадарсуз гзаф азабар, гъахъсузвилер акур Гъажидиз гила гъавурда гъатна дустни-душмзи чир хяна. Эвелан крар, гафар адав садни гумачир. Амма гзаф йисарин члур агитациядин зегъерлу турунай та-

мамвилелдн эхкьечІиз хьанвачир. Агьмеда'бур революциядин кІвалах тухуз хуьрериз хуькведайла Гьажиди багънаяр акъудна хутуникай кьил кьакъудна. И карди мад Агьмед шаклу хъувуна. «Белки мад ам чІуру инсан-ри рекъай акъуднатІа?»—лагъана ам секинсуз хъана. Ара-бир хуьквезвай чарарини Гьажидин гилан фикирар гьихътинбур ятІа, ам гьи рекъел алатІа тамамвилелди чирдай мумкинвал гузвачир. Адаз виридалайни гзаф, мад кьил хкажнавай троцкистрин патаз фена ленинизм-диз акси экъечІуникай кичІезвай. Исятда и кьве патан арада хци женгер физвай. Баку лугъун тийин, гъа чи райондани партиядиз акси экъечІзавайбур, троцкистар тІимил авани? И йикъара партиядай акъуднавайбуру чи кьил тІимил денг авунани? Абуруз чун чІурубур я лагъана субутна партиядайни акъудиз кІанзавай. Абур гзаф хаталу инсанар я. Вучиз Троцкий вич гилани партияда аматІа зи кьил акъатзавач. Ада Ленинахъ галазни тІимил дяве тухванайни? Гила хъайитІа, Ленин амачирла чеб гъалиб, партия чІуру рекъе тваз жеда лагъана абуру цІийи цикІелай гъенефар шуткъунна партиядин ЦК-дал гъужумнава. Заз чиз абурун и кьуьруькар гьакІ фида. Партиядин кьиле авайбур чеб гьулдандин мягъкемвал авай ленинчияр я. Абурал тІем гъун и алчакривай жедай кар туш лагъана Агьмеда фикирзавай. Амма Гьажи хътин бегъем чурун тавунвайбур абурувай алцуриз хъун мумкин кар тир. Ада эвернавайбур кьведалди Пенжердив акъвазна гъа ихътин фикирарзавай.

Агьмед вични бегъем дегиш хъанвай. ЦІвелериз рех яна кьилин чІарарни кьери хъана. Вичикни тІимил къван яцІ акатна, жьекъведайлани эвелан зирингвал амачир. Тади квачиз гафар атІуз-атІуз, яб гузвайбур мадия хъсан гъавурда гъатдайвал рахазвай. Кьилел кепка, кІвачелни чекмеяр алай.

Эвернавайбур кьведни санал атана. КІвалахдин вахт куьтягъ хъана вири кьуллугъчияр чкІана хъфена. Куь-чейрани фин-хтунар тІимил хъана. Атайбурукай сад рай-исполкомдин председатель Шихали муькуьдини земот-делдин зеведиш Мегъамед тир. Исполкомдин председатель Шихали Москвада кІелна цІийиз райондиз хтанвай. Ам къиврах, зиринг кьекъведай, шад жегъил итим тир. ада авай гаф чинал лугъудай. ЦІийиз шегъердай хтанвайвилай адан алукІунарни, шегъервийрин хътинди тир. Кьилел кепка, вичелни вили костюмар, туьтуьнани

галстук, гъиликШ сят, кIвачелии хъипи туфлияр алай. Чуру михъивилелди туна гпеларни яна юквал тIимил чIарар тунва.

— Ацукъ дустар! Тадиз гъялна кIапдай месэлаяр ава. Квез гъакI хъайила и арада эвернавайбур я! — лагъана Агъмеда атайбуруз.

— Вуч месэлаяр ятIа лагъ, чун яб анализ гъазур я, — хъуьруьн кваз лагъана Шихалиди.

— Садра вуна юлдаш чкадин гъукумат районда авай гъаларикай, вуч цIийи хабар аватIа ихтилат ая. Ахпа чун гъа месэладивни эгечIда, — теклифна Агъмеда.

Исполкомдин председатель Шихалиди кылин чIара-рилай кве патахъ гъил аладарна, галстукни туькIуьр хъувуна районда авай гъалдикай куьрелди малумат га-на. Районда кIвалахар пис физвачир. Марфни хкякъна, Шихалидини район хъсан патахъай тариф авурди Агъме-дан жефияр лап ачух хъхъана. Месэла башламишдалди ада са кве зарафатни авуна. Ахпа месэладал атана:

— Къе зи патав кве хуьруьн жемятдин векиларни атанвай. — Абуру чеб шумудра гъам исполкомдин ва гъамни земотделдин зеведишдин патавни арзадиз фейи- ди я лугъузва. Вучиз куьне и месэла гъялнач. «Жейран катый» мулк а кве жемятдин арада гъамиша къал-ма- къал ва адават хъуниз себеб жезва. ГъакI хъайила и ме сэла гежел вигъена виже къведач, — хабар гана Агъ меда.

— Дуьз я. Абур чи патавни атана. Месэла гзаф че- тин акъвазнава. А мулк гагъ са хуьруьн, гагъ маса хуь- руьнди жез гъакимри гъи пата гзаф ришвет гайитIа гъа- бурув вахкуз сакIани и месэла эхирдал къван гъял таву- на туна, — лагъана Шихалиди.

— Революциядилай вилик месэла гъа икI тир. Бес гила чна хъайитIани ам акъалтIай къайдада гъялун ла зим я. Зи патав са кас атана. Вичи кIелерни авунвай, тIимил-шимил кхъинарни ийизвайди я. А касди «Жейран катый» мулкунин тарихдикай гзаф къариба са затI кхъенва. Гъа агъвалат ада кIелиз зав вуганва. Зун адахъ галаз таниш хъана. Куьнни таниш хъайитIа пис туш. Касди хъсан «хъенва. И месэладин гъавурда гъатун па- тал жегъин тийидай хътин документ я. Ма юлдаш Ме- гъамед сифте жув таниш хъухъ, ахпа Шихалидини кIел- рай, — лагъапа Мегъамеда араб гъарфаралди кхъенвай дафтар Агъмеда вугана. Мегъамеда а дафтар къачуна

ахъайна акъатпа кѐлиз эгечІна. Дафтардип пипѐл¹ «Им 1916-йисуз хъани кар я», — лагъана кхъенвай.

Чилин циф авай, марІ бузар кІвахъзавай югъ гир. «Жейран катая» мулкуниз яваш-яваш жемят кІватІ жез башламишна. Часпардал алай и гуьзел мулк кьве хуь-руьн жемятдин арада адават хьуниз себеб хъана. Хуьруьн чѐхибуру мулк кьунши хуьруьнди тир лугъуз ахъайдай. Амма и хуьруьн девлетлуйри гъажияр кьиле аваз фад-фад «Жейран катая» мулк гъакямриз ришве тар гуз чпин хуьруьз вахчуз жедай. Чара атІайла а хуьруьн жемятди гзаф йисар идалай вилик и хуьруьн чѐхи гъажидиз гзаф ришвет гана аман-минетна «Жейран катая» мулк чпиз вахчуна. Гила хъайитІа, мад и хуьруьн чѐхи гъажиди хуьруьн девлетлуяр галаз цІийи цикѐлай и дяве башламиш хьувуна. Юкьвай яд авай чѐхи кьубу физвай и чѐхи «Жейран катая» мулк акурла гьар сефер-да: «Им чил туш, техилдин гьамбар я», — лугъуз чѐхи гъажидин сивяй яд фидай. Адаз рикІяй чукІул чукІурди хъиз тІар жедай. Мад вучда кьван, гьич тахъайтІа вах-тар (Къванни алатрай. Къачур ришветрикай адаз регъуь жезвай, яшар гзаф хьунивай чѐхи гъажидин тух тежер невс мулкарихъ мадни гзаф кьаних жезвай.

Йисар кьезе фена. Къачур ришветарни чѐхи гъажидин рикѐлай алатна. Гила ада хуьруьн девлетлуйрихъ галаз меслятна «Жейран катая» мулк чпинди яз кьунши хуьруьн жемятди зуруналди кьунвайди я лугъуз суддиз арза гана. Абурун арзадиз чкадал килигун патал иниз кье округдин дуванбеги кьазини галаз атана. Округдин чѐхибуру атана кьве хуьруьн часпардал алай «Жейран катая» мулкунин месѐла гьалзава лагъана ван хъайила иниз кьунши хуьрерайни гзафбуру атана.

Хуьруьн девлетлуяр ва имам галаз чѐхи гъажи атана часпардин кьилихъ акъвазна. Тимил вахтни фенач бал-кІанар гьална часпардал дуванбег округдин кьазини галаз атана. Абуру балкІанар гьална кьезе акурла кІватІ хъанвай элдин ван хкаж хъана. Чѐхибуру эл кІватІ хъан-вай чкадал агакьайла элди абуруз гьалтна икрам авуна. Атай мугъманар икрамзавай элдиз ябни тагана дуьз хур медалрай а'цІанвай чѐхи гъажидин патав фена. Хуш-беш авуна адахъ галаз суьгъбет ийиз эгечІна. И кар кьунши хуьруьн вилик-кьилик квайбуруз дакІан хъана.

Суьгъбет куьтягъ хъайидалай кьулухъ дуванбегни кьази «Жейран катая» мулкуинин фена дуьз юкьвал алай

къбудип кьерехдал акъвазна, Къази гъил хкажна ра-хаз башламишна. Жемят секин хъапа. Къазиди жемят-диз суддин къэрар малумарна: «Икъван чІавалди къун-ши хуьруьн жемятди ишлемишзавай «Жейран катый» мулк чІехи гъажиди чпин хуьруьнди я лугъуз арза ган-ва. Судди чІехи гъажидиз ва мад флан ксариз (тІварар къуна) къуръандал къин къун теклифзава. Абуру къин къуртІа «Жейрап катый» мулк къунши хуьруьвай вахчу-на чІехи гъажидин х>ьруьнбурув вахкуда». Къве хуьруьп жемятдини ван къачуна.

— Муль. чили яз-яз яраб абурувай къин къаз же- да жал!

— ЧІехи гъажи хътин гъурметлу ксаривай тапан къин къаз къун мумкин кар туш!

— Вири чІуру крарин иесияр абур хътин гъурметлу ксар тушни?

— Аквада квез абурувай къин къаз хъайитІа!

— ГъакІ тирвилый яни абурун девлет квердавай ар- тух жез чебни кІубан хъана хамарай акъатзавайди.

ЧІехи гъажидип хуьруьнбурукай чІехи са кІеретІ кІватІ хъана. Къин къаз жедани жедачни лугъуз абурун арадани рахунар физвай.

— Заз лап якъин и «Жейран катый» мулк чиди ваъ, къунши хуьруьнди тирди чида.

Бажагъат гъажидбурувай къин къаз жеда, — лагъана сада.

— Я аллагъдин бейниван! Мегер вун гилани а чІехи гъажидни гъавурда гъатначни? — айгъамдалди лагъана патав гвай лежберди.

— Ам гъич къияматдизни ахътинбурун гъавурда гъат- дайди туш, — алава авуна пуд лагъайда.

— Мегер адаз худадилай къванни кичІедачни? — ла гъана хкІунвай сад лагъайда.

— АкІ ятІа гила жув хъсандиз килиг, — лагъана пуд лагъайда къазиди ззерайла вичин итимарни галаз физ гъазур хъанвай чІехи гъажи адаз къалурна. Сад лагъай лежберди физвайбуруз вил яна къуьнер чуькъвена пІу- заррин кІаникай мурмурна. Мад ада вуч лагъанатІа са- дазии ван хъанач.

— Чаз мадни хъсан. Къуй чуп хътин мулкар авачир кесибар патал ада азаб чІугурай! — тегънедалди къвед лагъайда патав кІватІ хъанвай кесибар къалурна алава авуна.

— Аи лагъана гъа. Аи такуртІа чеб къий!—лагъана

пуд лагъайди хъуьрена. Патав гвай яб гузвайбурни вирй хъуьрена. И хъуьруьнар сад лагъай лежбердиз хуш хъанач. КІул экъисна вичин яргъи жендекдик чам кутуна ам хъуьрезвайбурун патавай масанихъ фена. Мад садни рахун хъувунач, вири кис хъана.

ЧІехи гъажи къазиди тІварар къур итимарни галаз дуванбегни гкъази акъвазнавай къубудин къерехдал фена. Жемьтди сифте къазиди абуруз эверайла нефесни акъвазарна кисна вуч жедатІа, фида жал лугъуз хъана. Ахпа эверайбур яваш-яваш чІехибур акъвазнавай чка-дихъ финивай куьнуьди хъиз жемьтди ван къачуна. ЧІехи гъажидилай гъейри амай эверна физвайбурун вири-дан чинар чІуру тир. Чилин цифеди къежирнавай абурун чинриз дак акъатнавай. Эверайбур атайла къазиди къаблухдай къуръаи акъудна ахъайна кІелиз абур гъавурда тваз башламишпа. Сад лагъана «Жейран катая» мул куна лал къена секинвал пайда хъхъаьа. Вири «иена. Ван-сес амачир мулкуна тІебиат вични кис хъана. «Жейран катая» мулк къуръандин аятар кІелзавай .къазидин гурлу ванци ацІурна гзафбурук зурзун кутуна»: Аллагъ таала эзимушандин мукъаддас камалдал табунин къин къун гъадаз вичиз табун лагъай гаф я. Аллагъ таала эзи-мушанди вичиз тапарар авурбур гъамишалугъна ада на-ру жегъеннемдин цІая куда. Ахътинбур эсил-несилни галаз пучда! — лагъана къазиди абур гъавурда туна къин къунин кар башламишна. Элди, мадни секин хъана, гила гъич нефесни къачузмачир. ЧІехи гъажиди къазидин ви-лик фена мет яна къазидин гъилияй къуръан къачуна адаз темен гана къин къаз башламишна.

— «За аллагъ таала эзимушандин гъахъ тир калам къуръандалди къин къазва и зи кІвачерик <квей накъв къунши хуьруьнди ваъ, чи хуьруьн чилин накъв я лагъана. Эгер за табайтІа аллагъ таала эзимушандин гъахъ тир мукъаддас калам заз сьалумрай, зи эвлад-бевлад луч хурай! — къин къуна чІехи гъажи кІвачел къарагъ-на къуръан пелел эцигна адаз темен гана эверна атан-вай вичин юлдашрив вугана. Абуруни гъа чІехи гъажиди хъиз нубатдалди вирида къинер къуна ахпа «уръан къа-зидив вахгана. Къинер къазвайбВрун чІехи пай чинин рангар фена цал хъиз лапу хъана чебни зурзуни къун-вай. Абуруз чпи вуч ийизватІа чизвачир. Чанда фул гъатнавай и ксари къазидихъ галаз гъада лагъай гафар тикрар хъийиз хъана, Къин къун ар куьтягъ хъайила абу-

рувай къазиди къуръан вахчуна пелел эцигна темен га-на ам къаблухда хутун хъууна.

— Шариатдин адалат судди вичин **и къарар чӀур те-** жер къанун яз гьисабзава ва «Жейран катий» мулк ви чин гьахъ иеси тир чӀехи гьажидин хуьруьн жемьтдив гьамишалугъ яз вашузва. Къунши хуьруьнбуруз чӀур тежер къанундин тӀварунихъай таъкимзава, мад **гъич** са чӀавузни и мулкунин тӀвар къан тийин ва «Жейран ка тай» мулк чпинди туширди, гьамишалугъна рикӀел хуьн, — къазиди гьа икӀ къетӀна. ЧӀехи пай элдин сивер ахъа хъана абур пагъ атӀана амукъна. Къунши хуьруьн жемьт хъайитӀа, яд иличай хъиз хъана, къилер агъуз аватна ажуз хъана. Гзэфбур, къин «бурбур гьа инал ала- маз пуч жеда лагъана, къурху акатна, эхир гьикӀ жеда- тӀа гуьзетиз акъвазна. Мадни юкъ гьалтна кӀул экъис хъана рангар ганвай са тӀимил идалай вилик икӀ жеч лагъана гьуьжетарай сад лагъай лежбер: «Первердигар икӀни жеда къван!» — лугъуз фул какатна амукъна.

Къин къун куьтягъ хъайила кӀватӀ хъанвай элдикай гзафбур пашман хъана, са «бадарбур пагъ атӀана амукъ на. Лап тӀимил паюниз шад хъана. Атай мугъманар хъфиз гьазур хъайила чӀехи гьажидик тади акатна. Кефи къумбар яз ам чӀехибурун патав фена:

— Куьн гьиниз хъфизва. Къе куьн зи мугъманар я.

— Чаз меркезда тадиз авуна кӀандай кӀвалахар гзаф ава. ГьакӀ хъайила чун хъфена кӀанзава, — лагъана бал- кӀандал акъахай дуванбегди. ЧӀехи гьажиди адан бал- кӀандин жилавар къуна.

— Куьн за санизни ахъайдач! — лагъана. Къазидиз акъвазиз кӀанзавай. Амма дуванбеги рази хъанач.

— ГьакӀни къунши хуьруьн жемьтдив чун нез кӀан- зава. ЧӀехи гьажидин кӀвализни хъфейтӀа гьикӀ хуьй. Къайгъу авач и сеферда-хъаначтӀа маса сеферда хъурай. Вуна чаз багъишламиша. Гила ви кӀвализ атун хъсан акъвазач. Де сагърай! — лагъана дуванбег къазини галаз хъфена. ЧӀехибур хъфейдалай къулухъ жемьтни чкӀана.

Сивикай хъвер хкат тийизвай чӀехи гьажиди кӀвализ хтайла къаридиз вичин патав эверна.

— Ма ибур жува михъа! — лагъана шадвилелди къе- не ярV лит авай резин калушар адав вугана. Гъуьлуьвай калушар къачур къари тажуб хъана.

— Ибур къаравушднв вугуи тавуиа за вучиз михъза- вайди я? — ам дикъетдалди калушрин къенериз килигна.

— Я чѐхи гъажи? Ибур къацѐанвач хъи, за абурун вуч ми хъна кѐанзава? — ада гъуьлуьвай тажуб яз жузу- на. Чѐхи гъажи кѐуфук мили хъвер кваз вичин къари диз килигна.

— Яваш рахух я къари! Масадаз къалур тавуна, абу рун литинин кѐаник квай руг гадарна ми хъа! — лагъана тапшурмишна. Кѐлушрин къене литерин винел яру парчадин кѐаник руг квай. Къари гъенел экъечѐна парчадин кѐаник квай накъвар гадарпа кѐвализ хтана.

— Я гъажи им вуч алапат я? — ада гъуьлуьвай жу- зуна.

— Шишш! — авуна гъуьлуь сивел гъил эцигна.

— Вуна адакай вучзавайди я. Ам къе «Жейран ка тай» мулкуниз къин къаз фидайла «Катран булах» тала- дай къачуна гваз феи накъвар тир, — лагъана вучиз ва куьн патахъай тунвайди тиртѐа къари гъавурда туна. Адан къари месѐладин гъавурда гъатна. Къаридик фул акатна ам зурзаз башламишна.

— Аллагъдикай къванни кичѐе та хъана я гъажи, вуна гъикѐ къин къуна? — лагъана тадиз метѐер яна къибле- дихъ чин аваз чилел ацукъна гъилер цавуз хкажна сала- ват чѐугуна дуьаяр кѐелиз эгечѐна.

— Первердигар, ваз зи играми балайрин къванни язух ша. Абуруз рагъим я, абур гунагъсузбур я! — ада аллагъдивай ялвариз башламишна. Къаридин цѐранвай вилерай авахъзавай вилин накъвар зурзазвай метѐерал авахъзавай. Къвердавай чѐхи гъажидин нефе пичѐи жез къаних хъун, халкъариз гужарна абурун мал-девлет тарашуни къаридин чанда хкат тийир кичѐевал тунвай. Гъуьлуь гужар авур къван элдин агъди, къаргъишди чеб куз кичѐезвай. Кѐуфук айгъамдин хъвер акатай чѐхи гъажи гъелани дуьаяр ийизмай паб туна гъенел экъечѐ- на. Къаридин кичѐе хъунал хъуьрезвай чѐхи гъажидин къаних рикѐе цѐйи планар гъазурун гъатна. «Жейран катай» мулкунин чѐхи пай гъикѐ вичиз акъуддатѐа фи- кириз ва амайбуруз тула пай гана рази авунин фенд къурмишзавай.

— Икѐ жедач, гъич та хъайтѐа, «бинер къурбуруз хъайитѐани са бубат пай гана кѐанда. Имамни рикѐелай алудна виже къведач. Абур гъамиша жуваз герек къвез-вай итимар я, гъиляй ахъайна жедач, — лагъана фенд туькѐурна абур акваз фена...

— Къариба агъвалат я, — лагъана Шихалиди.

— Чилер къакъудун, чарадан мал-девлет тарашунин патахъай девлетлуйри вири жуьре гъарамзадавилерикай менфят «ъачузва. Кесибриз аллагъдалди кичерар гуз, дин сиве вугуз, чпиз я дин авай халкъар туш, я аллагъ-дихъай кичебур туш. Гьелбетда чна икI гьерекатнакIан- дач, — лагъана кIелна куътягъай Мегъамеда.

— Ша чна мулк гъа эвелан иесийрив вахкана тан. _ — АкI сад лагъана месэла гъялна тади къачун герек авач. И месэла хъсандиз фикирна, чкадал фена ахтар-мишна ахпа гъялуп лазим я. Идан патахъай чна испол-комдин президиумдал комиссия хкъана и кIвалах гъа ко-миссиядал тапшурмишайтIа хъсан я, — вичин фикир ма-лумарна Агъмеда.

— Заз чизни гъакI авуртIа хъсан жеда. Комиссиядин чIехидини Мегъамед дайи хкъагъайтIа пис туш, — лагъа на Шихалиди. Агъмед адан теклифдал рази хъана. Мегъамед чал спелрин кIаникай хъуьрена. Са гафни ла- гъанач.

„ ~Ш Ж акъ зун чи капратилдиз фена. Гъана гъикъван ^ ** хъсан парчаяр авайтІа квез акуна кІандай. За гъанай пекдин цІар авай кишмирдин булуш-кадин ва вили сатиндин парчаяр къачуна, — лагъана тарцин кІаникай тутар незвай жегьил сваса.

— Я руш, фицакъра зунни балдуздихъ галаз капра тилдиз фена. Чна гъанай бегъем парчаярни къачуна, — патавай тутар незвай са маса свае ихтилатдик экечІна. Тара авай жегьил сваса гъилевай хилелай тутар тІуьна хилел кІвач гьалчна. Хилел акъван тутар алай хьи, чил абурай бегъем лацу хъана. Таран кІаник квай папарай гъарай акъатна: — Я свае, мад бесрай! Тутарай чил ми- хъиз лацу хъана, икъванбур чавай нез жедач!

Таравай свасани ихтилатна.

— Квез вуч хъанатІа чидани? Вини магъледавай шкъакъ туьквенчидин паб захъ галаз хъел хъанва. Вучиз вуна чавай къачун тавуна «апратилдай шейэр къачуна лугъузвай. Идалай вилик: «И шей це, а шей це!» — лу гъуз вирида чпиз минетдалдай. ЧІехи паюнини аламаз тухудалдай. Гила хъайитІа, капратилар ахъагъайдалай къулухъ мад чпин туьквендиз касни хквезмач лугъуз бей- кефвилерзавай, — лагъана ада. Тутар незвай чкадал са эгъли дишегълини алай. Ада чилелай мукъуфдалди ка- пашдиз тутар кІватІиз санлай сивиз вигъиз нез-нез ла гъана: «Куьн вири вини магъледа авай шкъакъ туьквен чидин папакай рахазва. Квез Гъажирамазананан гада- дин чІехи папа вучар лугъузватІа хабар авани? Вилик вахтара чеб вири кІеве гъатайла цІвел чухваз вири ви чин гъуьлуьн патав къведалдай. Чпизни аламаз кІан же- далдай. Гила хъайитІа, капратилар ахъа хъайила сада ни чеб гъинай яни лугъузмач, квазни къазмач лугъузва.

Къайгъу авач, гъахътин йикъар мадни хкведа, ахпа чун чпиз килигда лугъуз гъелегъарни къазва, -т- ихтилат-на ада.

— Аламаз гунуг дуъз гаф я. Амма садан чкадал къвед-пуд артухни алаз вахчун гъикI ялда? Абуру алцу- риз, чи кесибрин хам хутIунзавай. Вуч гаф ава чи «ап-ратилдиз. Хъсан шейэрни ава, чебни ужуз я. Капратил- ди гъич са касни алцурзавач, гъич садни тарашзавач ИкI яз-яз вучиз чпин туьквендиз физ алцуриз тада. Жу- ван капратилар инал алаз, — лагъана тутар незвайбуру- кай сада. Инал Пенжалидин пабни алай. Сифтедила рахунрихъ яб акална ахпа вични ихтилатдик экечIна.

— Пенжалиди капратилар ахъайдайла гъажийрин рухвайри абур ахъай тавун патал гзаф крар авуна, ма- нивилер гана лугъуз ихтилатзавай. Абуру капратилар ахъай тавун патал фекъи Гъасан, Манкъули ва ЦIару халкъ алакъриз гъалдарна. Югъди абур жемьтдин ара- да фитне тваз гъатна хъана. Капратилар ахъагъун патал сифте сеферда кIватIай пулар абуру нез туна. И капра- тил къвед лагъай сеферда жемьтдивай мад пулар кIватI хъувуна ахъагъайди я. Капратил ахъа хъайила абурун туьквенриз касни хъфизмач. Гъелбетда, абуруз и кар хуш жедач, — лагъана ада.

— ГъакI я чан вах, гъакI я' Зи къужадини вуч чаз герек хъайитIани гъа капратилдай къачудайди я. ГъакI тирвиляй Гъажирамазанан гада чаз са вилин тумунай килигзава, — алава авуна абурун патав гвай къариди.

Тимил вахтни фенач, ина хуьруьн майишатдиз герек алатар ва шейэр гудай магазинни ахъа хъана. Инай кре-дитдай лежберриз куьтенар, фургъунар ва маса герек шейэр гуз башламишна. Лежберар мад я туьквенчийрин ва я девлетлуйрин патав фин хъувунач

Гъажийрин рухвайрин сушилкадивайни артух яргъал давамиз хъхъанач. Адан хийирни харжийрилай тIимил жез башламишна. Артух муьштериярни амукънач. Гъа-жийри рухваяр гъикъван, техилар ва малар гуз сушилка худда тваз алахънатIани хъанач. Эхир чара атIайла, абуру фена сушилка агалнавайди хабар гана.

Хуьре авай къилдин ксарин туьквенривайни коопера-тиврин хура акъвазиз хъанач. Эхирдай абурувай патент-диз гудай пуларни къахъчуз хъхъанач. Финотделди гуз-вай патентрин гъиляй ажуз хъанвай туьквенчийри чпин туьквенар агална.

Шкъакъ гуьквенчидиз вичин туьквен саклани агализ кIанзавачир. Вири жуьре амалар ишлемишна. Файда хъанач. Эхир чпин тIуьн-хъунни тIимиларна, бармакдин кьерехрилай чIарни фена, валчагъни пинейрикай къуна. Хъанач. Чара атIана, хуьруьн кьене алиш-вериш амукъ тавурла, патентдиз гудай пулни саклани кIватIиз тежез акурди, хуьруьн къилихъай физвай чIехи уьлчуьдал къу-ларикай вичиз са будка авуна. Туьквен гъа и будкада ахъайна Вични югъди-йифди кIвализ хъфин тийиз, гъа будкада яшамиш жез хъана. ЧIехи уьлчуьдал са гъал алиш-вериш жез башламишна. Амма шкъакъ туьквенчидин чарх терсина элкъвена. Гатун йифен къуланферилай марф акатиа. Къвердавай и марф гужлу селдиз элкъвена Шкъакъ гуьквенчидин будка тIилиди къуна. Будкада авай къван шейэрни, кьенфетар, пIапIрусар вири кье-жена. Туьквенчи вични кьежена. Будка алай чка рекье-лай агъада авай. Уьлчуьдай гужлу, къубу хътин яд кьез башламишна. Къезвай ци будка басмишна. Юкъ-вал къван ам це гъатна. Туьквенчи эхир вични будкадаи кьецел экъечIна. ЦIайлапанар яна экв хъайила вичин будкадин кьилел атай гъал акурла шкъакъ туькIвенчи шерзум хъана. Ам югъ жедалди будкадилаи чархар ягъиз, гъилий са карни текъез гъакI амукъна. Гужлу сел хкъякъна. Югъ ахъа хъана. Чими рагъ атана. Шкъакъ туьквенчи кьеженвай шейэр акъудна къуруриз экъечIна. Амма чIехи пай шейэр пуч хъана. И агъвалатдилаи гуь-гъуьниз ам мад кIвачел акъалт хъуванач. Кар югъ-къан-давай къулухъ фена. Патентдиз гудай пулни хъхъун та-вур шкъакъ туьквенчи аман-минетни авуна вичин будка агалуниз мажбур хъана.

Гзаф вахтар ийир-тийир хъана, авара хъайидалай къулухъ «Шаламар хъайитIани тагана завай акъвазиз жедач» — лугъуз мад ада цIйи кьилелай алиш-вериш башламиш хъувуна. Гила ада жемятдиваи маларин лиэр къачуз шаламар хкатIна маса гуз хъана. Тек са шаламар ваь, тенбекни гуз эгечIна. Тенбек маса векьер-къа-лар кутаз гзафриз гузвай. Гъикъван амаларна халкъар алцуарнатIани адан кьерехрилай чIар фенвай бармак цIйи хъун хъуванач.

Курумни Азад сувариз хуьруьз хтана. Чехи стхаяр хтайди кІвалера авай гъвечи аялриз гзаф шад хъана. Куруман гъвечи стхадини ваха са къатда суалар гуз адаз секинвал гузвачир. Къе нянихъ Агъмедни хтана. Ам къунши хуьрера тадиз тухвана кІандай кІвалахар садахъди авуна, йиф аялрин патав акъудна, пакамахъ меркездиз хъфизвайди тир. Бубани хтайди аялрин шад-вилини кьил-тум хъанач. Гъвечи аялар гагь Агъмедан, гагь Куруман къужахдиз физ секин акъваззавачир. Су-вар геж хъиз кІвализ хтана.

— Вуч хъанва, вун гзаф галатна аквазва хъи? — ла- гъана Агъмеда кІвализ хтай Суваравай жузуна.

— Къе чаз лап гзаф кІвалахар авай. Галатни ийични бес. Ваз вини магъледа авай шкъакъ туйквенчи чидани? Туйквен агалайдалай къулухъ патент авачиз, шаламар ва тенбек гуз алиш-вериш авун давамарзава. Бичи хъа- йитІа, къве кІвач са чапатІа туна алиш-вериш ийизвай- ди туш. Я патентни кйачудач лугъуз сакІани гъавурда тваз тежез къенини югъди чи кьил денг авуна. Вичи ара- бир шалам затІ гузвайди я, пеше авуна алиш-вериш ийизвайди туш лугъуз гъужетар хъана. Финотделдин итимрихъ галаз кКиз шулугъ акъудна. Эхир зунни и кардик акахъна. Зазни ада лугъун тавур гаф хъанач,— лагъана Сувара.

— Патентдикай кьил къакъудиз чинеба алиш-вериш ийизвайбур чахъ гзаф амазма. Абурухъ галаз къати женг тухун лазим я. Алиш-веришдиз рехъ гана виже къведач, — лагъана Агъмеда.

— Чна а шкъакъдив патент къачуз туна. Ам вичин къапарай акъатна. Чазни экъуьгъиз-экъуьгъиз хъфена.

— Патент къачуз туна лап хъсан кІвалахна. Гъикъ- ван галатнаватІани, кІвализ хтана аялар ва гъуьл акур- ла Суваран рикІелай вич галатун алатна. Гъилер къа- къажна хуьрек гъазуриз эгечІна.

Агъмеда Курумахъ галаз адан кІелунрикай ва шко-лада тухузвай кІвалахрикай суьгъбет ийизвай. Курум школада учкомдин ва комсомол комитетдин член тир. Курума вичин рахунрин арада туьрк чІалан месэлади-кай ихтилат вигъена.

— Школайра кІелунар-кхъинар гъи чІалалди хъун лазим ятІа и месзладин винел Дербентдин школайра

| <аф зурба гъуьжетар физва Садбуру туьрк чІал хьу-и>хь, муькуьбуруни урус чІалалди хьун хьсан я лугьуз гъуьжетарзава". Чаз чи муаллимри Дагъустанда туьрк чІал къабулайтІа хьсан я лугьузва. Абуру чун туьрк чІал къабулун патахъай алакьаризва. Чун иниз хуькве-далди тІимил йикъар вилик фицякъра педтехникумдин чІехи залда чун вири кІватІна собрание тухвана. Инал алай месэла Дагъустанда гьи чІал къабулна кІанзава-І Іа гьадан патахъай тир Къве ахцегъви чеб-чпел эл-къвена. Абурукай сада: «Чаз виридаз туьрк чІал хьун кІанзавайди я» лагъайла хкаж хьана сегънедин кьерех-дал ацукьнавай куьруь яцІ квай ахцегъвидай гьарай акъатна. «Ада тапарарзава. Чаз туьрк чІал ваь, урус чІал кІанзавайди я!» лагъана алай чкадилаь залдин чи-лел гьалч хьана. Вири аялар хьуьрена, — лагъана ихтилат ахъайна ада.

— Ваз чиз гьи чІал къабулайтІа хьсан я? — суал га на Агьмеда. Курумавай садлагъана жаваб гуз хьанач. А« гьвечІи герен фикир ийиз акъвазна.

— За гьикІ жаваб гун, чаз муаллимри гьамишанда туьрк чІал хьсан я, гьа чІал Дагъустанда къабулун ла зим я лугьуз рахунарзава. Са бязи тарсар гьа туьрк чІалакай тарифар ийиз гьадакай физва. ГьакІ хъайила азни чи муаллимрин гафар дуьз аквазва, — жаваб гана Курума. Агьмед милиз хьуьрена. Адаз хчин кефи хаз кІан хьанач.

— Гьелбетда, куь муаллимри са патахъай дуьз фи- кирзава. И авай гьалда чи халкъ туьрк чІалалди фад са- вадлу ийиз жеда. Им вахтуналди тир месэла я. Фад-геж чун урус чІал къабулуниз мажбур жеда. Вучиз лагъай- тІа, урус чІал гзаф девлетлу я ва гьа чІалал чи халкъ- дин чІехи пайни рахазва. Туьрк чІал къабулун герек авач лугьуз жедач. Вучиз лагъайтІа, Кьиблепатан Да гьустанда ам къабулнава. Амма пис жедачир чна сиф- тедамаз урус чІал къабулнайтІа, — лагъана Агьмеда ви чин гада гьавурда туна.

— Заз чизни гьа сифтедлай урус чІал къабулнайтІа хьсан жедай. Кьан чна Азербайжандин меркез гьа Баку шегьер. Гьа и шегьердани вири халкъар гьавурда акваз- вай чІал туьрк чІал ваь, урус чІал я. Кар икІ яз хъайи ла вучиз туьрк чІал къабулнавайди ятІа зи кьил акъат- завач, — Суварни бубадинни хчин рахунрик акахьна. Курум месэладин са гьал гьавурда гьатиз башламишна.

Туьрк чІал хъсан я лугьут тарифзавай муаллимар вири Азербайжандай тир. И школадин тІварни: Дербентдин кьвед лагъай дережадин туьрк мектебар тир.

Хзан вири санал кІватІ хъайила ихтилатрин кьил-тум жедайди туш. Анал тежедай ихтилат, тейидай са карни жедачир. Ва эхирдайни гъамиша хъиз, гъар сеферда чпин стха Гъажидикай ихтилат вигъеда. И сефердани гъа икІа хъана. И месэлани Гъажидин кье хтай чарчелай башла-мишна. Абуру вирида Гъажидин чар мад са сеферда кІел хъувун Агъмедавай тІалабна. Агъмедаз мад чар кьилий-кьилди кІел тавупа куьрелди метлеб лугьуз кІан хъана. Амайбуру кьабулнач, иллаки аялри «Чар ви га-фаралди ваъ, чи имиди вичи вуч кхъенватІа чаз кІе-ла!» -^ - лагъана гъил кьачунач.

— Мад квез виридаз гъакІ кІанзава кьван, кІелда ман! — лагъана кьултухдай чар акьудна Агъмеда кІелиз башламишна. Чар кІелдайла эхирдал кьван дикъетдал- ди яб акална. Вири шад хъана.

— Ада вучиз аялдал Ханлар тІвар эцигнава? — жу- зуна Курума.

— Ханлар Бакудин машгьур большевик тир. Ада ре- волюциядин рекъй гзаф зурба кьегьалвилер авурди я. ГъакІ тирвиляй хозийинриз ам акунани кІандачир. Гъа- низ килигна абуру пул гана Ханлар чинеба яна рекъиз туна. И тІвар чаз виридаз багъа, играми я. Гъажиди ви- чин хцел Ханлар тІвар эцигуналди вич чи рекъиз хтан- вайди кьалурзава. Им чаз мадни шад жедай кар хъа на, — жаваб гана Агъмеда. Ханлар рикІел хтайла Агъ- меданни Суваран чинрик серии акатна, — са герен кІвале секинвал гъатна.

— Гъайиф, Ханлараз, Къазимегъамедаз ва Мукьтади- раз чи азад хъанвай Ватан акунач. Абуру пудни хиянат- дин кьурбандар хъана, — лагъана перишан яз Суvara.

— Абуру чпин чанар кесиб халкъарип азадвал патал- ни гана. Чи халкъар азад хъана, чи азад хъайи элди ви- чин кьегьал рухвайрин тІварар гъич са чІавузни рикІе- лай ракъурдач. Вахт кьведа, абуруз памятникарни эцигда, — лагъана Агъмеда.

— Аквадай гьаларай гила Гъажи лап хъсан гъавурда гъатнава. Якъин ам мад чІуру рекъера тваз хъижедач, — лагъана Суvara.

— Зани гъакІ фикирзава. Лавгъавилин кьилиз чІуг- вадайвилин лишанар адак кумач. ГъакІ хъайила ам

дуъз фикирариз хъсаи пис чириз алахъзава. Уьмуър вич хъсан школа я. Гъжидиз вири акуна, виринрай а^гм акъатна. Адан келледи ван авуна. Хъайи къван крар вири веревирд вуна, терезда эцигна. Гъедбетда, гила ам хъсан гъавурда гъатнава. За и кардал шакни ийизвач. Аквадай гъаларай адан свасни хъсан инсанрикай я. Ада-ни Гъажи дуъз рекъиз хкиз куьмек гузва, — жаваб гана

Агъмеда.

— Чазни кІанзавайди Гъажиди чахъ галаз къуьн-къуьне туна чи халкъ паталди кІвалахун я. Адаз уьм>ър-дин хъсан юлдашни хъунухъ чаз мадни кІан я, — лагъана Сувара.

1928-йис алуькна.

И йисуз Советрин Дагъустандин тарихда гъатдай хътин чІехи вакъиа, дегишвилер арадиз атана. Виш йисаралди дарвиле, азиятда, девлетлуйрин пацук ажуз хъанвй кесиб халкъари чпиз цІийи уьмуър, абад яшайиш туькІуьриз башламишна. Кесиб лежберрин къилди-къил-дин зайиф майишатар сад авуна, артелар тешкил ийиз башламишна.

Яргъал чІугур мишекъат къуьд акъатна. Гатфар хъана. Тебиатдал чан акъалтна. Чуьл-дере къацу либаг алуькІна цІийи свае хъиз безетмиш хъана. Гатфар алу-къайла хуьруьн лежберрикни гъерекат акатна. Лежберар чпиз уртахар жагъурна куьтенар ва амай алатар гъазу-рунин къайгъуда гъатна.

Агъмеда райондин жавабдар къуллугъчийриз вичин кабинетдиз эверна. Ам къе шад яз аквазвай. КДуфукай эсиллагъ хъвер хкатзавачир. Вичини дамахарна, атай-бур: «Ацукъ юлдашар!» — лугъуз шадвилелди къарши-ламишзавай. Виридалай вилик Шихалини Мегъамед атана. Абурни къе гзаф шад тир. Дамахдив алуькІна кІу-фукни хъвер квай. Вири атана кІватІ хъана. Агъмеда атайбур са-сад, вири незердай акъудна. Вири абур ихти-бар ийиз жедай, чебни кар алакъдай юлдашар тир.

— Виринра хъиз чи Дагъустандани къилди-къилди лежберрин гъвечІи майишатар сад авуна, артелар тешкил ийиз башламишнава. Обкомди чазни и кІвалах ту-

чун гапшурмишпава За куьн гъа и кIвалахдин патахъай кIватIнавайди я, — Агъмеда абур и кIвалахдин хъсандиз гъавурда туна. Ахпа вужар гъи хуьрериз ракъурзаватIа список кIелна, лазим материаларни вугана абур рахкур-на. Шихалини Мегъамед ада туна. Артелар тешкил авун патахъай артухан гъихътин серенжемар къабулна кIанда-тIа меслятар хъувуна.

— Урусатда артелар тешкил ийидайла кулакри хци женг тухвана, г^аф манивилерни гана. Бязи чкайра леж- берар гьукуматдиз аксини къарагъарна. Чун гзаф му- къаят хъапа кIанда. За лазим ксарални тапшурмишна. Чкайрал физвай гьаларал гуьзчивал авуна кIанда. Чи райондин дуьзен чкайра гзаф кулакарни амазма. Якъин абур динж ацукъдач. И кар чна рикIелай ракъурна ви- же къведач. Вадедамаз вилик пад къунин чараяр акун лазим я, — Агъмеда вичин фикир ачухарна.

— Гьелбетда, гиламаз кулакар чаз акси зкъечIунин вилик пад къун патал чараяр акуна кIанда. ТахъайтIа геж жеда, — лагъана Шихалиди.

— Куьне гьикI фикирзава. Мегъамедрасулар динж акъвазда лугъузвани? Артелар тешкил тахъун патал абур вири алчахвилер ийиз гъазур жеда. За икI меслят къалурзава. Райондин меркезда са Агъмед акъвазрай. Векилар яз хуьрериз ракъур тийизвай юлдашрини фена чкайрал жезвай гьаларал гуьзчивал авурай, — Мегъаме- да теклифна.

— Дуьз фикир я. Зун ва амай юлдашар пакадлай хуьрериз экъечIа, — лагъана Шихалиди. Агъмедни адахъ галаз рази хъана.

Хуьре артель тешкил ийиз Мегъамед хтанвайди чир хъайи гъажийрин рухвайрик зурзун акатна. Абуруз и кар гзаф такIан хъана. Гъар гьикI хъайитIани и кIвалах чIурна артель тешкил тежедайвал ийиз кIанзавай. Идан патахъай чпин гъилибанриз къилав гана худда тун ге-рек атана. И сеферда чпин итимриз Гъажирамазанан гададин кIвализ эверна. Фекъи Гъасан, Манкъули ва ЦIару эверзамазни атана. Атай мугъманар ада цIун кIвализ тухвана. Гъажирамазанан шкъакъвилин тариф виринриз чкIанвайди тир. Буба Гъажирамазан къачагъ-ри йифиз тамуз тухвана, кичIерар гайидалай къулухъ, а хзандин кичIевилин ван гъар патахъ чкIана. Гъажирамазанан гада къуьрен рикI авай аслан я лугъуз элдиз малум тир. Адан тав кIвалин къен гъич са касдизни

акурди тушир. Вич гьи кIвале ксузватIа, ада кIвалин кьуллугъчийризни чирзавайди тушир. Ам вичин жегьил паб галаз ксузвай кIвалин ракIарихъ цурцун кьапар ва маса гзаф ван ийидай шейэрни агалдна ксудан. Гьар вуж кIантIани, лап вичин бубани хтурай, йифиз рак ахъайдайди тушир. Са йифиз геж хьиз вичин гада хтай-ла рак ахъай тавуна йифди ракIарихъ туна лугъуз хуь-руьнбуру ихтилатдай. Йифни зулун, вични тIвалар-тIва-лар марф кьвазвайди ялдай. Гьар вучатIани касди мугъманар цIун кIвале ацукьарна. И кIвализ садлагъаиа гъахъиз жедайди тушир. Рак ахъагъанта сифте накъва-дин дегълиздиз гъахъдай. Ахпа элкьвена кIвалин кьеииз акъатдай. КIвалин са пипIай кьул аваз ишигъни гъанай аватдай. Яни кьул вуч авайди туш, кIвалин пипIекай кьул авунвайди я. КIвалин чиликни канаб рухвар тир квайди. КIвалин иеси жезмай кьван вичин девлет чуь-нуьхна кесиб яз кьалуриз алахънавай кас тир. Адан шкъакьвал ва кичIевал виридаз аян тиртIани кIвализ аватай фекьи Гьасаназ и кар хуш хъанач. Адан чиник серии акатна. Мегъамедрасула вичизни са жуьре хъанатIани, фекьи Гьасанан гьал гьасятда кьатIана.

— Гьан кван, фекьи Гьасан, хуьре вуч цIийи хаба-рар аватIа ахъагъа кван! — зарафатдалди лагъана Мегъамедрасула. Адаз идалди фекьи Гьасанан гуьгъуьлар шад ийиз кIанзавай. Ам Мегъамедрасулан зарафатдин гъавурда гьатна.

— Ваз за вуч лугъун, Расул дадах! Ахътин цIийи ха-баррикай заз малум туш, — лагъана фекьи Гьасан са гъвечIи герен акъваз хъана. Ахпа пелел тIуб эцигна давам хьувуна: акъваз садра, Расул дадах, накъ юкьни экъисна Гьашим тади кьаз Алидин кабинетдиз фена. Гъана Мегъамедни авай, — хабар гана ада.

— Квез чични, яркомди Мегъамед кесибар санал кIватIна ател яни, артель яни гьам тешкил авун пата хъай рахкурнавайди ялда, — лагъана ЦIаруди.

— Бес гьакI хъайила тушни чна квез иниз эвернавай-ди. Кар анал ала хьи, кесибрив артель тешкил ийиз туна кIандач. И кар акI чIурна кIанда хьи, а сев Мегъамед гьа куьне лугъузвай яркомдин патав ичIи гъиливди хъфидайвал ийин, — лагъана Гьажирамазанан гадади. Вичин макъар хьин, са пайни авахънавай, сарар экъис на сив ахъайна Манкъули хуьурена, ада лагъана.

— Накъ зун кпмел фейила вичин яру вилер дуьздад

акъудна Пенжалиди худда ихтилатарзаван. Вични 'гзаф шад тир. Зун аквамазани ийизвай ихтилат атана закай зарафатарна. Якъин гъа и кваллахдин пагахъай тир ада ихтилатзавайди.

Са герен вири кисна. Гъажийрин гадайрин кефияр лап ч'уру тир.

— Кесибар артелдин гъич патаривни къвен тийидай- вал кваллах тухвана к'анда. Тахъайт'а, чи вилин к'аник абуру артель тешкилна кесибар рекъай акъудда, — лагъана Гъажирамазанан гадади.

— Артель тешкил тавун патахъай чна вуч авуна к'анда? Суал гана Ц'аруди.

— Чна-чкадал артель вилай вигъидай рахунар ая. Артелда гъахъайла зиди-види амукъдач, вири вириданди жеда. К'валер, малар вириданбур жеда. Вири са к'вале- ра, са месерик ксуда. Зи паб, ви паб амукъдач. Аяларни виридаибур жеда. Ва маса ихътин буъгътенар кесибрин арада чк'ура. Гъак'ни квез урусатдай хтайбурни акуна лагъ. Абуруни урусатдани гъа ик'и тирди ихтилатзавайди квез япаралди ван хъайиди ахъагъа, — гъавурда туна Гъажирамазанан гадади.

— Абур вири хъсан я. Амма са кар чна гъилай ахъай тейин. Гъамни Къараханакай менфят къачунин месэла я. Квез виридаз лап хъсан чизвайди я. Ам гзаф терс ва дявекар инсан я. Эгер чавай ам артель тешкил авуниз акси акъвазариз хъайит'а, Мегъамед тахъуй лап адан бубадивайни Къарахан алакъариз хъижедайди туш. Собраниедал ада къал акъудна ам чук'урдайди я, — меслят къалурна Мегъамедрасула. Къарахан гъилиз къачуна Мегъамедабурал гъалдарун виридаз хъсан аку на. К'уфук мили хъвер акатай Гъажирамазанан гада Ц'арудихъ злкъвена.

— Ц'ару, гила гатфар вахт тирди ваз чизвани? Исятда гзаф кесибрин недай- хъвадайди куътягъ хъанвай вахт я! Абуруз чпин белгенриз вегъедай тумарни амайди туш. Артелдиз гъахъ тийизвайбуруз зи т'варц'ихъай ха бар це! Атана зи гъамбаррай чпиз герек жезвай къван техилар тухурай. Мус чпин гъил агакъайт'а, ахпа хкана вахкурай. За и девлетдикай вучзавайди я. За абур ихъ тин йикъара жуван хуъруън стхаяр дарда авайла гъабу- руз гуи патахъай к'ват'инавайди я. Ибурни а кесибриз хабар це! — тапшурмишна ада. Адан и амалар Мегъа- медрасулазни бегенмиш хъана.

— Куьн, Расул дадах, архайн хьухь. Ихьтин заха- вал акурла гзаф кесибар куь чЛалаз кьведа. Абур артел- дин гьич патаривни фидач. Кесибар артелда гьахь тавун патал чнани жезмай кьван амал ишлемишда, — лагьана фекьи Гьасана.

Собрание хьайи пакад юкьуз Алиди Къараханаз ви-чиы патав эверна. Къарахан раКларай кабинетдиз гьахь-на. Сарарин арадай хьиз ада салам гана. Алиди мили хьвер кваз ам хушвилелди кьабулна.

— Ва алейкум салам! Ша, буюр, ацукья! — лагьана теклифна. Чин ч!уру яз кабинетдиз гьахьай Къарахан «Шарай»! — лагьана кьалурай чкадал ацукьна. Са герен абур кьведни сад-садаз килигиз акьвазна.

Къарахан касни авачир, к!вал-югъни авачир субай инсан тир. Ада гьик! нез-хьвазват!а садазни чидайди туш. Садахь галазни адан алакья авачир. Садан к!вал-лизни вич фидач, я вични садазни к!вализ эвердайди туш. Адавай са бязи — с, з хьтин гьарфар дуьз лугьуз жезва-чир. Гьак! хьайила адал хьуьредаибурни авай. Ам акур инсанриз кич!е жедай кьамат авай кас тир. Вичиз хьайит!а, эсиллагь кич!евал чидайди тушир..

Садра Кьиблепатам Дагьустанда ва Куьреда маш-гьур кьачагь К!ири буба Къараханал гьалтна. Вичин кьачагьар галаз кьезвай К!ири буба рекьин юкьвал Къараханал расалмиш хьана. Ада балк!анар гьална ви-ликай кьезвай К!ири буба кваз такьуна рекьин юкь кьуна фин давамарна. И кар акур К!ири бубадин да-махдихь хк!уна: к<Эй рекьяй кьезвай шалта, ваз вили-кай кьезвайди вуж ят!а аквазвачни!» — лагьана гьа-райна. «Рекьяй кьезвай чухва акван тийиз зун буьр-кьуь яни?» — гьарайна жаваб гана Къарахана. К!ири бубадиз гзаф хьел атана. Кьуьнйя тфенг акьудна вини к!вачиз ч!угуна.

— Ахмакь! За вун киц! хьиз яна гадарда!—ам ягьиз гьазур хьана.

— Ша деште кьачагьрин арада аваз, икьван уьтквем- валзавай кашдикай жазни кич!едач. Айиб хьуй кьулухь акьваздайдаз!» — лагьана рекьин юкьвал мет яна, кьуь-невай яргьи ружа акьудна, Къарахан вични кьачагьар ягьиз гьазур хьана. Вилик квай ч!улав пагьливандин ки- ч!е туширвал ва уьтквемвал акур К!ири буба хьуьрена тфенг хьуьч!уьз хьивегьна. Балк!андилай эвич!на.

— Аферин ваз, зи кьегьал хва!—лагьана фена ам

къужахламишна адан чІарчІи къунвай дар пелез темен гана.

— Къарагъ кІвачел, дидеди гайи нек гьалал хъуй ваз. Ша зи дестедик экечІа! — лагъана ам къачагъвилиз къа- булна. Къарахан кІвачел къарагъна ада тфенг хъуьчІуьз хъивегъна.

— Зун рази я! — лагъана къачагърин дестедик акахъ- на. Амма тІимил вахтни феиач: «Абуру кесиб халкъар тарашзава лугъуз ам къачагърин дестедикай хкечІна. Вич кесиб тиртІани, ам девлетлуйрин чІала авай. Дуьзе- ни, дугъри инсан яз девлетлуйри тапан гафаралди ам алцурриз чІуру рекъе твазвай. Алидиз адан и гьал хъсан чизвай.

— Вунни чун хътин кесибрикай я хуьруьнви. Вун дев летлуйри алцурарзава. Вун кесиб яз чаз акси акъвазза- ва. ИкІ, хуьруьнви, виже къведач. А девлетлуйрин ши рин гафарин чІалахъ ягъамир. Чаз ви хийир кІанзава. Ша чи чІалаз килиг, артелда гъахъа. Ви дуланажагъни акваз-акваз хъсан жеда, — лагъана Алиди.

— Али халю, акІ хъайила жаз жи хийирни жерар чижвайди тушни. Жаж вуна гудай акьул кІандайди туш, — жаваб гана Къарахана.

— Я хуьруьнви, за ваз хийирни-зарар чидач лагъа- пачир хъи вак хкІаз. Вун вучиз кесибрикай яз девлет луйрин хийирдиз рахазва. Вунвучизабурун патаз физва. Девлетлуйри лугъузвай гафар вири фитне ва буьгъ- тенар я. Вунни абурун чІалахъ ягъуна. Собраниеда шу- лугъ акъудна чукІуриз алахъна. Вун собраниедай хъфин анихъ амуькьрай масабурни вуна хутахна. Артель хъайи ла са казарма затІни жедайди туш. Паб итим амачиз са месик ксунар абуру ийизвай лап алчх фитне я. На- мус хуьн чаз виридалайни пак кІвалах я. Гъарма вичин кІвале, вичин хзандихъ галаз яшамиш жедайди я. Ара- дал вигъезвайди кІвалахдай малар, чилер в'а алатар я. КІвалах хъайитІа санал ийидайди я, — Али ам гъавурда тваз алахъна. Къараханаз и гафар эсиллагъ хуш ата- нач. Эхир ада столдал алай цяй ацІанвай цІуцІ галай кутар гъиле къуна.

— Али халю, ваз и ацІай кутар аквазвани. Идаз гъи- къван яд цун хъувуртІани гьат хъийидач. Жунни гъакІ я. Яни жунни ацІай кутар я. Мад ви гафар шадни зи келледиз хъфидач! — лагъана къарагъна Алидиз ябни тагана хъфена.

Чъчелагъа гъам райопдии меркезда ва гъамни чпин хуьре жезвай. Гила ам мад чпин хуьруьз хтана. Адахъ галаз Мегъамедни хуьруьз хтана. Мегъамеда Къараханаз нянихъ вичин квализ эверна. Абуру геждалди сугъбетарнай.

— Ваз ван. хъанвай гафар вири тапарар я. Ихътин фитнеяр чукIурна, авачир гафар кесибар артелдиз гъахъ тавун патахъай ийизвайди я. КДандатIа жувани хъсан-диз фикир це. Ибур вири Мегъамедрасулринбур я. ГъакI ан халкъди са гафни лугъузвайди туш. Куьрелди, абур чи душманри чукIурзавай тапан, алчахвилини ихтилатар я, — лагъана Мегъамеда Къарахан гъавурда туна. Къарахан гзаф вил алаз акъвазна. Мад Мегъамеда адаз вучиз эверпавайди ятIа гъич са гафни лагъанач. Иифекай хейлин вахт фейла Къарахан квалин иесийриз: «Геже хийирар! — лагъана экъечIна хъфена.

Тимил вахтни фенач артелдин чIехиди хкъанавай Пенжали райондин меркездиз фена. Ам иниз артелдиз гузвай малар, фургъунар ва куьтенар къачудай пул кIанз атайди тир. Пул къачурдалай къулухъ ам Мегъа-медан патав фена. Хуш-беш авурдалай гуьгъуьниз хъуь-рез-хъуьрез:

— Ваз вуч аватIа чидани? Ви дуст Къарахан фи- цякъра, вун хъфей тIимил йикъарлаи зи патав арза гваз атана, — хабар гана ада.

— Вуч арза?

— Вич артелдиз къабулун патахъай. Вичивай гъавур да авачирвилай ви ва Алидин чIалаз килиг тавуна чIуру рахунар авун хъаналда. Гила вуч хъсан гъавурда акъуна лугъуз ахъайзавай. Заз гъа икI жедайди чизвай. Им лап хъсан кар хъана. Квез аквада, тIимил вахтни фидач вири лежберар артелда гъахъда, — лагъана Пенжалиди.

— Гьелбетда, гзаф лежберар артелда гъахъда. Ме-гъамедрасулри абур чIурукIа алакърнава. Кардин гъа-къикъат чир жезамазни лежберар кулакрин таъсирди-кай хкатна чи патаз къвен хъийида, — лагъана шад хъайи Мегъамеда. Адаз Къарахан дуьз рекъиз хутун, чIуру ксарин турунай акъатун хуш хъана.

~ Пенжали, чна куь артелдиз са трактор гузва. Кар алакъдай жегил гъазура. И мукъвара трактористрин курсар ахъа жезва. Чна ам гъа курсариз ракъурда, — хабар гана Мегъамеда.

- Лап хъсан к!валах хъана. За хъфеиамаздй курсу-Низ ракъурдай вижевай жегьилни жагъурда, — хиве къу-на ада. Гъукуматди ахъайнавай пулунихъ сельхозснаб-дай пуд фургъун, куьтенар ва балк!анар къачуна. Ар-телднз цадай чилер, виликдай и хуьруьн мулкар тир, Лагъандай гана. Пенжалиди Алидихъни Суварахъ галаз трактористар гъазурзавай курсариз вуж* ракъурдат!а меслятна. Абуруз пудазни хуьруьз хтанвай уст!ардин гада Алидар ракъурун меслят акуна.

— Алидар, чаз вахъ галаз ийидай меслят ава,—баш- ламишна Алиди.

— Вуч меслят я?

— Гъукуматди чи артелдиз са трактор ганва. Трак тор гъализ чирдай курсарни ахъа жезва. И курсариз тракториствал ийидай жегьил ракъурна к!анзава. Чаз трактористар гъазурдай курсариз вун ракъуриз к!анза- ва. Вун рази яни, фидани? — лагъана Алиди.

— Завай тракториствал ийиз тахъайт!а вучин,— инамниш туширвилелди ада жаваб гана.

— Вавай тракториствал вучиз жедач! Вуна бубадихъ галаз чатукни к!валахзава. Ваз уст!арвилини к!валахар- ни чизва. Чаз чиз, вавай лап хъсан алакьда,— лагъана Сувара. Алидини Пенжалиди Суваран гаф тестикъариа.

— Курсариз ракъурун патал валай хъсан кандидату ра чахъ авач. Вак бубадин уст!арвилини пешекарвални ква. Гъак! хъайила тракториствал валай лап хъсан алакьда, — лагъана абуру.

— Хъуй, зун я,— рази хъана Алидар.

К!вализ хъфей Алидара вич тракториствилини курсариз ракъурзавайди хабар гана. Вири шад хъана. Гъуь-луьккай хуьре авачир пешедин иеси хъунухъ Цуьквераз хуш хъана. Тимил йикъарилай хзанриз «Сагърай!» — лагъана Алидар трактористрин курсара к!елиз шегъер-диз фена. Курсар куьтягъна хуьруьз хтай Алидар трактор гъиз фена. Тимил йикъарни фенач, Алидар трактор гваз хквезва лугъуз хуьруьз ван чк!ана . Хуьруьнбуруз трактор вуч зат! ят!ани акурди тушир. Трактор гваз хуьквезвай ван хъайи жемят гъвеч!и-ч!ехиди вири сел *хънз* куьчейриз ахмиш хъана.

— Яраб ам гъихътин зат! ят!а, Алидара ам гъик! гваз хуькведат!а! — лугъуз сабурузвилелди адан рехъ гуьзетиз акъвазна. Куьчедин са патахъ артелдин членар акъвазнавай. Абуру худда гъатна суьгъбетиз эгеч!на.

— Яраб ам гьикI фидатIа, адак балкIанар кутIуиИа- ватIа? — лагъана абур>кай чIулав хъама бармак алайда.

— Ваъ, я авам. Ам балкIанар квачиз фидайди я.— жаваб гана патав гвай фурашка алай артелдин членди.

— БалкIанар тахъайла гамишар кутIуннавани? Суал гун хъувуна сифте рахай членди.

— Ваъ, я аллагъдин бейниван. Ам са балкIанар, га- мишарни галачиз вич-вичиз фидайди я, — гъавурда тваз алахъна фуражка алайди

— Вич-вичиз ам гьикI фида? КIвачер квани?

— Мад вун завай гъавурда тваз жезвач. Исятда трактор гваз Алидар вич хуькведа. Ахпа ам гьикI физва- тIа жув килиг, ваз аквада.

— Зун ахътин гафарин чIалахъ ягъадайди туш.

— Вун ягъан тийиз акъваза. Алидара ам гьална гваз

хуьквезва .

Ихътин рахунар хуьруьнбур кIватI хъанвай маса чкайрални физвай. Фекъи Гъасанани са десте лежберрин арада аваз вични инанмиш туширди лугъузвай.

— Абур шейтIанрин крар я. Ихътин амалар дин- иман гадарнавайбурун крар я.

Яб акалай жегъилди лагъана'

— Вучиз атIа флан хуьре и амалар ише физва, чина фидач. Гънкъван вахт я ана тракторди кIвалахзава.

— Яваш хва, вак тади акатмир. Аквада ваз гъанани кьилиз фейитIа! — хъел кваз фекъи Гъасана жаваб гана.

УстIардин хзанри ихътин чIуру рахунриз ябни тагана Алидар трактор гваз хутун сабурсузвилелди гуьзлемиш-завай. Санал акъвазна къарай авачир Цуьквер, рикIи ван къачуна, гагъ санал, гагъ масанал физ: «Яраб Алидара трактор гьикI гьалзаватIа, ам трактордал гьикI аквазватIа!» — лугъуз хъана. Виридалайни къалабулух хуьруьн аялрик акатна, трактор хуьруьз хуькведалди да-вамиз тахъай аялар звериз-звериз адан вйлик фена. ТIимил вахтни алатнач Са десте аялар: «Хквезва, хквезва!» — лугъуз гъарай ацалтна чIехи итимар акъвазнавай чкадал хтана. Абурун гуьгъуьналлаз аялрин юкъва аваз трактор гьална Алидарни чIехибур алай чкадал хтана. Пенжалиди лаш гъилеваз грактордин виликай аялар чу-курзавай. Трактордин винел дамахдив ацукъна ам гьал-завай Алидар акурла гзафбурай шадвилин ванер акъат-на. Трактор куьчедин кьилиз агакъайла Пенжалиди ам школадин кьулухъ галай чилиз гьализ туна.

— Гила, Алидар, жуван трактордин гънар жемьтднз къалура! — теклифна Пенжалиди.

— Башуъсте! — лагъана Алидара школадин чил цаз эгечІна. Тракторди чил падиз дегънедай цан цазвай. Ар-телдин членар ва аялар трактордин гуьгъуьна гъатна. Тимил вахтни хъанач тракторди школадин салан чка дана куьтягъна.

Гъазурвилер фадвилелди куьтягъна Пенжали артел-дин членарни галаз Лагъандиз рекъе гъатна. Лагъандин мублагъ чнлер гъукуматди артелдиз гана. Артелдин членри къаратикенрикай никІер михъиз хъана. Алидара михъай чилер цаз башламишна. Членри гужа-гуж чилер михъна агакъарзавай. Бес къадар чилер къарагъарна тум вигъиз эгечІна. Тум вигъезвайди Пенжали вич тир. Ви-ликдайни девлетлуйриз тумар вигъедайди Пенжали тир. Ам и кІвалахин устад яз гъисабзавай. Куьруь вахтунда артелди бес къадар тумар цана, ятарни гана. КІвалахар куьтягъна абур хуьруьз хтана.

Муса Дербентдин Совпартшкола куьтягъна хтана. Ам района кІвалахал эцигдайвал хъана. Шихали Мусадихъ галаз райкомда танишарна.

— Юлдаш Шихали! Им гъа за ваз ихтилат авур кас Муса вич я. Таниш хъухъ! — мили хъвер квай Агъмеда кабинетдиз гъахъай исполкомдин председателдиз Муса къалурна. Цлавай эцигнавай дивандал ацукънавай Муса Шихали атайла кІвачел къарагъна!

— Вун акуна чидачтІани, Агъмеда заз вакай гзаф ихтилатар ахъайна, Шихали гъилер яна Мусадихъ галаз таниш хъана.

— Агъмеда вунни заз хъсан чирнавайди я,— Муса Шихалидин патав дивандал ахцукъ хъувуна.

— Агъмед, заз Муса чи аппаратдиз хкиз кІанзава. Ваз гъикІ аквазва!—жузуна Шихалиди.

— Райкомдани кІвалахар ава. Зазни ам зи аппарат диз хкиз кІанзава. Чна Мусадивай вичивай хабар къан. ГъикІ вичиз кІанзаватІа къетІ авурай. Ваз, Муса, гъина кІ-валахиз кІанзава?—жузуна Агъмеда.

— За фикир ийин. Ахпа жаваб гуда, — лагъана Му-

сади. Адаз садан кефини хаз кІан хъаначир. Веревирд авуна, фагъумна кьве падни алцумна жаваб гун хъсан акуна.

— Ваз ихтияр я. Меслятна, фагъумна ахпа жаваб це! — Агъмедни Шихали рази хъана.

ТІимил йикъарилай Мусади Агъмедан кабинетда Ши-халини алай чкадал жаваб гана.

— Заз райкомда кІвалах авун меслят аквазва, — ла гъана ада. Агъмед рахадалди Шихалиди жаваб гана.

— Дуст кас Муса, ваз кІандайвал ая. Зун рази я.

— АкІ ятІа зунни рази я, — Агъмедани Шихалидин гаф тестикъарна. Мусади райкомда отделдин зеведишви- ле кІвалахиз башламишна.

И агъвалатдилай тІимил вахтни фенач. Махачкъала-дай Агъмедаз гзаф шад авур чар атана.

«Юлдаш Агъмед! Чаз вун Москвадиз кІелиз ракъуриз кІанзава. Ви разивал тадиз агакъара. **Обком ВКП(б)**».

Агъмеда геж тавуна обкомдиз вич кІелуниз финал ра-зивилин чар кхъена агакъарна. Москвадиз фидалди Агъмед хуьруьз аялрин патав хъфена. Са юкъуз хуьре амукъна хзанриз сагърай лагъана Москвадиз фена. Ши-халидизни Мегъамедаз Агъмед кІелиз финиф са патай шад хъана, муькуь патайни кІвалахра чпиз четинвилер жез кичІе хъана. Агъмедаз абурун фикир чир хъана.

— Зи чкадал обкомди лап хъсан кар алакьдай юл даш ракъурзава. Ам вични кІвалахрин гъавурда авайди я. Вични Ахцегъви я. Фамилияни Герейханов, тІварни Юсуф я, — хабар гана ада. Юлдашариз шад хъана. Ге- рейхановакай абуруз гзаф хъсан гафар ван хъанвай-ди тир.

— Эгер чи райондиз Герейханов ракъурзаватІа, об комди лап хъсан кІвалахзава. Ам жегьил ятІани кар алакьдай, бажарагълу юлдаш я. КІелиз алад, дуст кас Агъмед! Ваз хъсан сят, ягъур хъуй! — лагъана ам рекъе тур Шихалини Мегъамед архайин хъана.

Суваран чар атайла Агъмедаз шад хъана. Чарче районда партиядин жергейра чистка физвайди ва и мукъва-ра чпин хуьруьзни чисткадин комиссия кьвезвайди хабар

гана. Ида Агъмедак тИмил къван къалабулух кутуна. Вич авачиз Суваран месэладиз килигун хъсан акунач. Вучиз лагъайтIа, хуьре кулакар ва абурун тумухъанар гзаф авай. Абуруз Сувар гзаф такIан тир. Сувар аква-дай вилер авачир. Тем агакъ тийизвайвиляй абуру чеб кисна муьтIуьгъ яз тухузвай. И классдин душманриз фирсет акатун тир кIанзавайди. Ахпа инсаф ийидайди тушир. Сувар виляй вигъена къацIурун патал вири жуь-ре къуьруькар акъудна буьгътенар вигъедай. Вири ибур фикирна Сувара мукъаятвал хуьн патал чар кхъена. Суваран гъакъиндай ада гъакIни Мегъамедазни Мусадиз чарарни кхъена.

Партиядин жергеяр чистка ийиз райондай комиссия къвезвайди хуьруьз чкIана. Гзафбуру гъилер къакъажна карандашриз худ гана.

Манкъулидизни цIарудиз фекъи Гъасана вичин кIва-лйз эверна. Фекъи Гъасанан кефир гзаф къумбар тир. Фад-фад хинеда тунвай кьери чурудилай гъил аладриз теспягърив ван кутуна.

— Ацукъ дустар, цIийи хабарар ава, — мили хуь-руьн квай фекъи Гъасана абуруз буюрна.

— Гъихътин хъсан хабарар ава, я фекъи! — лагъана звернавайбуру къведани санлай жузуна. Фекъи Гъасана теспягъар къилиз къван чIугуна салават гъана.

— Шад хуьхъ дустар! Фите галай фасадин шерри-никай хкатдай вахт атанва, — лагъана ада. Манкъулини ЦIару сивер ахъа хъана амукъна.

— ГъикI гъа? — къведани суал гана. Фекъи Гъасана нушвилелди теспягърик ван кутуна, тади квачиз сабур-лувилелди хабар гана.

— Чи хуьруьз и мукъвара партиядин чистка ийидай комиссия къвезва.

— Чишка ийиз камиса къвезва лугъуз зазни ван хъа на, — ЦIарудини хабар гана.

— А чишкади вуч ийидайди я? — жузуна Манкъу-лиди.

— Ада чун хътин канвай инсанар фите галай иблис-дикай, артелдин чIехиди тир луьт Пенжали хътин алчахрикай азад ийида, — жаваб гана фекъи Гъасана. Мугъманар чеб-чпиз килигиз амукъна. Абур гъавурда гъатнач.

— Я хзан сагъ хъйи ксар, куьн икъван авам гъикI хъанай, Ина гъавурда гъат тийидай вуч четин затI ава!

Чпа и кваллах акI кьундармишда хьи, а кьве имансуз фасикьар партиядай акьудда. Партиядай акьатайла абур кьуллугьрилайни чукурда. Чазни кланзавайди гьа икIа хьунухь я. Ахпа чун вужар ятIа абуроз чна чирда,— ам мугьманар гьавурда тваз алахьна.

— АкI яз хьайила чна вуч авуна кланда? — суал гана Манкьулиди.

— Ваз чишни чна вужар ва гьикI гьазурда? — жузу на Царудини. ФекьI Гьасанан теспягьрин ван атIана. Чиник серии акатна. Ада вич хвена. ГьикI гьавурда туна кландатIа фикирна. Ахпа яваш-яваш и кардин гьакьин дай вичи туькIуьрнавай план абуроз ачухарна. Гила кьванни куьн гьавурда гьатнани? — лагьана ада.

— Ваз чишни, чун гила вуч авуна кландатIа лап хьсан гьавурда гьатна, — жаваб гана Царуди. ФекьI Гьасанан кефи ачух хьхьана.

— ГьакI ман, я хзан сагь хьайибур. Им зи ваь, Ме- гьамедрасулан буйругь я, — лагьана абур рахкурна.

Чисткадин комиссия атана. Комиссияди вичин кIва-лах школадин гьаятда тухузвай. И югь алахьай гуьлуь-шанди хьана. Чистка физвай чка сиве-сивди жемьтдай ацIана. Абуроз чистка гьикI фидатIа, гьихьтин месэляяр жедатIа лугьуз яб гуз кланзавай. ФекьI Гьасана гьикь-ван чинеба, мукьаятвилелди кIвалах тухванатIани Сува-ралай ва Пенжалидилай материалар кIватIзавайдан хабар чкIана. Гзафбуру абурун гьал гьикI жедатIа, абуроз вуч ийидатIа лугьуз гуьзетзавай. И крарикай Суваразни Пенжалидиз хабар гана. Абуроз тIимил кичIени хьан-вай. «Жув тахсир квачиз ми хьи хьайила абуровай вуч ийиз жедайди я»? — лагьана чпиз теселли гана рикI кле-виз кьуна.

Гьаятдин юкьвал яру парча вегьенвай чIехи столдин кьулухь комиссиядин членар ацукьна. Комиссиядин чIе-хиди жегьил ваь, эгьли итим тир! Ада округар амайла гьана чIехи кьуллугьар авурди тир. Гзафбуруз ам хьсан гьавурда авай, акьуллу, чIуру кIвалахриз рехь тагудай, гьахь кландай кас яз чидай. Адан хурал орденди нур гузвай. Советрин власть эцигдайла ада кьегьалвилини кIвалахар авурди я. Ам комиссиядин чIехид хьунухь Мегьамедрасулаз ерли хуш хьанач.

Комиссиядин чIехида чистка тухунин кьайдайрин гьавурда туна. Ада фитнедин рахунар, кьисас вахчуз алахьунар тавун тIалабна.

— Юлдаш Сувар Широнова гила ви нубат я. Буюр, экьечIна жуван автобиография ахьагьа! — теклифна комиссиядин чIехида.

Сувар майдандин юкьвал атана. Сиве-сивди ацIанвай майдандиз вил яна рахаз башламишна. Адаз эверайла майданда куш-кушдин ван гьатна. Мегьамедрасулан гьилибанар фитнедин материалар кIватIна рахаз гьазур жезвайдакай Сувараз хабар авай. «Зак вуч тахсирар ква, за вуч чIуру крар авуна, кIама кьван фитнеяр аву-рай», — лагьана ада яб ганач. ГьакI ятIани майдандал экьечIайла ам секинсуз хьана. Тади квачиз, фагьумиз-фагьумиз рахана куьтягьна. Сувараз эверайла фекьI Гьасаназ килигайди хьанайтIа адап кIуфук ажи хьвер акатна, вилеривни ам нез кланзавайди аквадай. Сувар хьайитIа, гьич ам галай патахьни килигнач. Рахана куь-тягьай Сувараз гзаф суалар гана. Комиссиядин чIехида суалар акьвазарна рахунар башламишзавайди малу-марна.

МискIиндин патав гвай чилин кIвалера яшамиш жез-вай кьаридиз гаф гана.

— Чан рухваря, халади квез авайвал ахьайда. Зи балайрин чандал кьин хьуй эгер за табзаватIа. Сувар жуван бала кьван кланда. Амма ада заз гзаф басрух гузва, зун инсандай кьазвач. Зун фицакьра адан патав арза гуз фена. Зи арзадиз яб гун анихь амуькьрай, зун гьарагьарна гьутараллаз чукурна зи хцелай кьисас вах-чуна шикеста авурди бес тахьана вичи ада зазни югь гузвач. А чIавуз Жалгьанда дявээр физвай вахтунда ви- чин миресдин кчадал заз авай-авачир са гада гужуналди ада фронтдиз рахьурна шикеста авуна: Шура гьукумат- ди чун хьтин ажужбуруз гьа икIа ая лагьайди яни?— зарул яз шерзум хьанвай кьари ацукьна. Белки чIал дегншна кьари рахайтIа лагьана Цуьквера вичин кьа- йинне иниз гьана. Кьари рахайла давамиз тахьай кьай- иннеди гьасятда гаф кьачуна.

— Чан балаяр! Инал рахай кьари зи кьунши я, вич- ни зи кIеви дуст я. Чи арада чуьнуьхай са карни авайди туш. Ам тIимил йикьар идалай вилик зи патав меслят ийиз атанвайди тир: «ФекьI Гьасанани Манкьулиди ви- чиз югь гана ишигь гузвач, Суварал буьгьтенар вегь, адалай пис рахух, ваз булушкани рипе кьуьл гуда. Эгер ам кьуллугьдилай чукурайтIа, мадии чIехи пишкешар гуда лугьуз залай алатзавач. Гила за вучин?»—лагьана и агьвалат заз ада ахьайна. Суваралай рахун за адаз меслят кьалурнач. Вичини: «Сувар хьтин хьсан инсанди-лай зун вучиз рахадайди я», — лагьана хьфейди тир. Ву-чиз ам гафунилай элячIнатIа, заз чизвач. Ам рахай га-фар вири таб я, — лагьана ам кьаридихь элкьвена, — я паб кьарагь зи гафар дуьзбур яни тахьайтIа тапарар яни лагь! — тIалабна ада. Кьуьзуь кьари мез пелтек яз яру хьана гьакI амуькьна. Комиссиядин чIехидани гьикI хьайи кар ятIа хиве кьун теклифна. Кьаридин ийир-тийир хьана. Яваш ванцелди сарарин арадай хьиз: «ГьакI я!» — лагьана хиве кьуна кIватI хьанвайбуру ван кьачуна. ФекьI Гьасан вичин кьапарай акьатна. Комиссиядин чIехида секин хьун, рахаз кланзавайбуру гаф кьачуна н^батдалди рахун тIалабна. Гаф вини магьле-давай шкьакь туьквенчиди кьачуна.

— Чан чIехи гьакимар. Меркездай налогар вигьез, патентар гуз итим атайла Сувара заз лавурди хьанач. Зун ажуз унвалид кас я. Сувара зи и гьалариз килиг та-вуна, гужуналди идарадиз тухвана алиш-веришчи я лу гьуз зуруналди зав патент кьачуз туна. Ахпа экьуьгьу- нарна пипIе авай таран кул кьачуна ягьиз-ягьиз идара-дай чукурна. Вакьфадин чилерикай виридаз цадай чкаяр гудайла ам алиш-веришчи я

лугъуз заз чил гуз тунач. Адаз, ажуз завай вуч кІанзава. Заз Шура гьукуматди- кай пай авачни? — лагъана ада. Адан гуьгъуьналлаз Со- ветдин уборщицади гаф къачуна.

— Вуна вучиз табзава. А чІавуз идарада зун ва Дил- берни авачирни? Патент авачиз алиш-вериш ийиз кІанз вуна абуруз лугъун тавур гаф, экъуьгуьнар хъайиди туш, — лагъана ада. Уборщицадин гаф Дилберани тести- кърна. Комиссиядин чІехида жузуна.

— Къуьзуь кас! Вуна патент къачун т авуна вучиз алиш-вериш ийизва? Шкъакъ туьквенчидивай сад лагъа на жаваб гуз хъанач.

— За алиш-вериш ийизвайди туш. Зун уввалед я, ара-бир шаламар гузвайди я. Имни патаз фидай вахт авачир жуван лежбер стхайриз куьмек яз гузвайди я.

— Вун инвалид тирвили документар авани?

— Эхъ, чан гъаким, ава!—лагъана хъуьчІуькай хкуд- на фена адав вугана. Гъил яргъи ийиз тежезвайди хъиз гужа-гуж хурал къван яргъи авуна. Ихътин фендер, гъил-лекарвилер гзаф акур комиссиядин чІехида:

— Ахътин документар аваз хъайила нагъахъ вун абуру инжиклу авуна. Зарар авач, зун килигда, гъваш кван абур зи гъиле тур! — лагъана вич алай чкадилаини юзун тавуна гъил тІимил къван яргъи авуна. Вучиз ихътин рикІ кудай гафар авурди шкъакъ туьквенчидик умудлу-вилини лувар кткана тадиз, вичизни хабар авачиз, гъил яргъи авуна чар адав вугана. Майдандал хъуьруьнин ван чІана. Шкъакъ туьквенчиди тадиз гъил къулухъна. Эвеланди хъиз хъувуна, файда хъанач. Комиссиядин чІе-хидан кІуфук са легъзеда хъвер акатна квахъни хъувуна. Ада чар къачуна кІелна.

— И чарце гъил кутІуниз са шумудра вун фельшер- ски пунктуниз атайди къалурзава. Им ахътин документ туш. Вав патент къачуз тунатІа лап дуьз кІвалах аву на,—лагъана ада.

Шкъакъ туьквенчи гъилерни куьрс хъана къурана. Ийир-тийир хъайи ам тер-тер хъфена чкадал ахцукъна.

ЭкъечІна рахайбурукай къадай чка тахъайди акур ЦІаруди гаф къачуна.

— Лап гъа вирини хъуй, Сувар жегътсл вахтунда азарлу бубани туна, чара касдихъ галаз вун вучиз Ба- кудиз катнай? Вуна чи аялризни, гъа ихътин рекъер яни къалурзавайди?—лагъана ада. Жаваб це лагъана ко миссиядин чІехида. Сувараз вич цавай чилел гъалчайди хъиз хъана. Къагъур атана вилериз накъвар хъиткъинна. Адан и гъал ЦІарудизни акуна: «Агъ фассад, акван гила вуна вуч лугъудатІа»,— адаз рикІяй шад хъана.

Суваран рикІин и ажузвал гъасятда алатна.

— Им гзаф йисар идалай вилик хъайи кар я. Дуьз я, буба месел алаз зун Бакудиз фена. Заз Агъмед, гъадазни зун кІанзавай. Чун ивидин душманар тир. Ивидин душ-мандиз руш гудайди тушир. Бубадиз вичел чан аламаз зун такІандаз гана секинариз кІанзавай. Зун шариатдин ктІай законриз табий хъанач. Бубадин чІалаз килиг та вуна кІанидаз фена. Зун гъа икІ авуниз мажбур хъана. Идалдини за рушариз чІуру рекъер къалурнач. Абуруз пйс рехъ къалурайди, ЦІару халу, вун я. Вуна руш гу-жуналди такІандаз гана. ГъакІ хъайила тушни катна хтана. КІвале ам ваз вилин цІай хъана. Буба месел туна фена за хъсан кар авунач. Къуй зи играми бубадин руьгъди веледдин вичин желегеддин бахтлувал патал мажбур хъана авур и кар заз багъишламишрай. Къари- ди вичин гада за жалгъандин фронтдиз ракъурна набут авуна лагъаиа. Инал гъана хъайи и кардин шагъид ва зи мирес я лугъузвай кас вич ала. Къуй гъада вичи хъайи-вал ахъайрай, — тІалабна Сувара. Комиссиядин чІехида Сувара лагъай касдивай хабар къуна.

— Чун Жалгъанда авайла фу гъизвай араба гваз къаридин гада атана. Гъа чІавуз зун азарлу тир. Туьрк офицерди къаридин гада гужуналди зи патахъай фронт-да туна зун арабадаваз хуьруьз рахкурна. Сагъ хъхъай- ла зун мад фронтдиз хъфена. Инал Суваран вуч тахсир ава. ГъакІни зун Суваран гъич мукъва миресни туш, — лагъана шагъидди.

Суваран чистка куьтягъна комиссиядин чІехиди вич рахана:

— Сувар заз хъсан чидай юлдаш я. Революциядин кардани ада активвилелди иштирак авурди я. Адан со- ветни районда вилик жергейра ава. Инал адалай фитнес-дин материалар гваз экъечІна ам беябуриз кІанзавайди дуьздал акъатна. Мад сеферда за тІалабзава буьгътенар вигъез, фитнесар ийиз экъечІ тийин. Квай тахсирар чин такъуна лугъун. Ахпа ада ахтармишна лагъана хъена партбилет Суварав вахкана. КІватІ хъанвайбуру шадви- лин капар яна.

Нубат Пенжалидал атана. Пенжали секинсуз хъана. Вичиз кичІе хъанвайди къалур тийиз алахъна. Зурзун квай ванцелди ада автобиография ахъайна. Суалрилай къулухъ гаф Манкъулидиз гана.

— Пенжали заз аял вахтарилай чидайди я. Ам гзаф зиллетар, дарвилер акур кас я. Артелдин чІехиди хъайи- дал^й гуьгъуьниз ибур вири адан рикІелай фена дамах къачуна. Ада инсанар кваз къазмач. Артелдай вичиз гзаф гъакъар къачуз амайбуруз тІимил гузва. Ада вичин ихътин чІуру краралди членар артелдикай къурхутарза- ва, ихътин чІуру рафтардиз килигна гъа и йикъара ар телдикай къил къакъудна Алимет лугъудай касни катна. Ам гъакІни тапунин партизан я. Дербентдал гужлу дя- вимет фидайла ам катна хуьруьз хтайди я. Вичи хъайитІа, партизанвили билет жибинда туна, тфенгни къуьнуьз вегъена дамахарзава. Чаз чилер артухни ава лугъуз ада маса райондин хпехъанриз Лагъандай уьруьшни ганва. Чубанривай гъахъ яз къве гьер

къачуна вичи тУьнва, — лагъана ада.

— Жаж ша гаф ча! — лагъана Къарахана ихтияр къачуна.

— Уьруьш гана къачур гьерер къведни жа тукЛуна членриз Лагъанда хуьрекар авурди я. Манкъулиди таб-нава, — лагъана ада. Пенжалидиз жаваб гун теклифна.

— Зун Жалгъандай тифдик азарлу хъана хуьруьз хтайди тир. Сагъ хъхайвални мад Жалгъандиз хъфей- ди я. Артелдай катайбур авач. Алимет хъайитГа, Бакуда авай стха кечмиш хъайила адан аялар хкиз фенвайди я, — жаваб гана Пенжалиди. Комиссиядин чЕхидани: «Манкъули вуна дуьз лугъузвач. Зунни Жалгъанда хъа- йиди я. Пенжали викЕгъ партизан яз эхирдал къван фронтда амазмайди тир», — лагъана алава хъувуна. Гаф агъа магъледай тир хендедадин гада Етимаз гана. Етим чин яру авуна уьткъемвилелди майдандин юкъвал экъечІна. Хендеда папа кетах яз хвенвай Етимаз мягъ- кем фикир авайди тушир. Ни кІус гайитГа гъадан чІалаз фидайди тир. ГъагІ тирвилай буш къилихрин Етимакай чІуру къастар авай инсанри менфят къачудай.

— Заз Пенжали халуди югъ гузвач. Гъамишанда ада зун гатазва, я къвезвай гъахъни бегъем гузвач,— лагъа на куьтягъначир хьи, Къарахана чкадилай къудгъун

хъана гъарайна:

— Вуна вучиз тапарарзава жиндикъ. Жа ваз ша шил- ле вигъеда хьи шивевай шарар вири руфунихъ фида. Вун ЦІаруди гъалдарнавайди тушни. Жаж вун ЦІарудихъ галаз чехир гузвай чкадиз фидайла акулачни. Пенжали ди вун шадрани гатадайди туш. Вун кшана балкІанар квадарайла жа жагъурна хкайди туширни? — лагъана ам Етимал тепилмиш хъана.

— Акъваза, акІ виче къведач. Гаф къачуна, секин- диз рахух!—тапшурмишна комиссиядин чЕхида.

— Беш ада чи чЕхидал авачир бугътенар вучиз ви- гъезва, — лагъана Къарахан мад рахун хъувунач. Ко миссиядин чЕхида Етимавай авайвал хиве къун тІа- лабна. Къарахан тепилмиш жез акурла агаж хъайи Етим комиссиядин чЕхида тІалабайла вучдатІа чин тийиз амукъна. Адан и гъал акурла «Ваз гъич садакайни киче

жемир хтул. Инал чун алазва. Хиве яхъ, хъайивал ахъа-гъа!»—тапшурмишна. комиссиядин чЕхида. Етима вич чехир гана гъалдарнавайди хиве къуна. Ахтармишна лагъана кхъана партбилет Пенжалидив вахкана. Пенжали-дик лувар кткана. Уьзуьагъвилелди: «Куьн сагърай!» — лагъана мягъкем камаралди ам хъфена, чкадал ахцукъ хъувуна. Амай коммунистрикай са акъван рахунар хъа-нач. Ч-истка авуна куьтягъна комиссия райондиз хъфена.

— Хуьре вуч цІйи хабарар ава? — жузуна цІйиз кимел атай юкъван леж'берди.

— Пагъ, ваз са куьникайни хабар авай хътинди туш хьи, — жаваб гана ацукънавайбурукай сада.

— Куьне хабар гайила зазни чир жеда ман.

— АкІ хъайила, ваз цІйи ха'барар чизвач ман, — суьгъбетдик акахъна пуд лагъай лежбер,

— Я хзан сагъ хъайибур, чаз Мегъамедрасулан къуь- руькрин гъилляй кимел экъечІдай мажал жезвани? — ла гъана ада жибиндай кисе акъудна тенбекдин пІапІрус ацІурна чІугваз башламишна.

— Мад вуч хъанва? — жузуна сада.

— Вуч хъана лугъун за квез. Зини Мегъамедрасулан никІин часпардин патахъай мад къал-макъал акъатна. Гъар ник цадайла а нефе акъатай касди вичин часпар зи патахъ ялда. Къвез-къвез зи никІикай амукъзавайди са белген я. Чидач вучдатІа, къил къакъудна гъиниз кат- датІа, — лагъана сивевай пІапІрус фитІинна.

— АкІ хъайила ви крар хуьруьнви, чІуру я хьи. Кол- хозда гъахъна хъайитІани жуван къил баладикай хкуда. Мад Мегъамедрасулавайни ваз чуькъ хъижедач, — лагъа на патав гвай лежберди.

— Колхоз вуч затІ я, — жузуна сад лагъай лежберди.

— И йикъара чи хуьруьз колхозар тешкил ийиз рай- ондай атанвай бригададикай ваз хабар авачни! Хуьре авай артелдин чкадал колхоз тешкилзава. Артелда авай- бур вири батракар ва кесиб лежберар ятІа колхоздиз куьн хътин юкъван лежберарни гъахъайтІа жезва, — ла гъана ацукънавайбурукай сада ам гъавурда тваз эгечІ- на. Гъа и арада абур ацукънавай чкадал фекъи Гъасан- ни Манкъули атана. Абур инал физвай рахунрихъ яб анализ акъвазна.

— Хуьруьз атай бригададин членри квез вучзаватІа чидани? Им шумуд югъ я кІвалба-кІвал къекъвез жемя- тар мецив къуна алцуарарзава,— фекъи Гъасан ихтилат- дик экечІна.

— ГъикІ мецив къуна алцуарарзава?—жузуна са леж берди.

— ГъикІ алцуарарда къван. Колхозда гъахъайла гъи-хътин регъятвилер, булвилер жадтІа тарифзава. Хушу-налди арзаяр гана гъахъна кІанда. Акваз-акваз куь дуланажагъ хъсан жеда. Чилии винел женнетар жеда лу-гъуз ширин мез гваз авазва, — лагъана фекъи Гъасана.

— Ина мад вуч алцуарарун ава. КІан хъайитІа зун арза гана гъахъда, тахъайтІа ваъ, — ацукъна гъилевай лаш аладарзавай лежберни рахунрик акахъна. Фекъи

Гъасана вичин къери чIарарин чурудилай гъил аладарна, сивикни айгъамдин хъвер акатна.

— АкI ваъ гъа, вав гужуналди арза кхъиз тазвайди я. Ахпа хушуналди арза ганва лагъана вун колхоздиз къабулда. Кар колхозда гъахъунал алач. Ви кIвал-югъ, мал-девлет вири сад ийизва. ТIвар алай са затIни амукъ- дач. Ихътин гужар эхиз жедайди яни! — лагъана фекъи Гъасана хъел кваз.

— Вири вахчуна арадал хъивегъиз тазва. Малар, кIвалер, мулкар за вуч лугъун я хзан сагъ хъайибур. Ви- ри-вири, вуч квез аватIани, кIекрелай-вечрелай эгечIна вири арадал вигъез тазва, — Манкъулиди фекъи Гъаса- нан гаф тестикъарна.

— Я Манкъули, вучиз ваз акъван кичIезва. Аллагъ-л диз шукур ваз арадал хъивегъдай мал-девлетни авайди" туш хьи! — лагъана айгъамдин къайдада са лежберди. Манкъулидик хукIуна. Ам яру хъана.

— Зун тек са зи патахъай рахазвач хьи, зун жуван жемятдин, виридан патахъай рахазвайди я. Вири умуърда зегъмет чIугуна, гуьнуькъара хъана къазанми- шайди вири къе арадал вигъена масабуруз хъунухъ эхиз жедай кар яни мегер? — лагъана ада.

— Бес арадал вигъезвайди мулкар, кIвалахдай малар ва алатар ялда хьи, — ихтилатдик акахъна маса лежбер.

— Гъан, бубадиз рагъмет. Бес зани инал атайла га- фар ширин, крар чIурубур гъакI хъайила лагъайди ту- ширни! Тимил йикъар идалай вилик къунши райондай зи хванахва атанвай. Чпин хуърени колхоз тешкилнавал- да. Сифтедай чпив, чаз хъиз ширин гафар гана арзаяр кхъиз туна. Колхоздиз къабулайдалай гуьгъуьниз чпин авай-авачирди вири вахчуна арадал вегъена. Ихътин гу жар эхиз тахъай са бязибур кIвал-югъ гадарна хуърйай катна шегъерриз феналда, — фекъи Гъасана вичин мет- леб ачухарна.

— Бес я фекъи дадах! Вуна гъикI фикирзава, килиг чи хуърйайни гъикъванбур катдатIа аку. Бес а ксари вуч авурай, тIем къвезвайди катунал я, — мад Манкъули их тилатдик экечIна.

— - Чуй, эвсл авуна кIандай фикир ахпа ийидайбуру- кай ялда. В^чиз чун арзаярни гана колхозда гъахъна ахпа катда? Хушуналди я лугъузвач ни? Чун хушуналди ана гъахъдач. Вассалам шут гамам, куьтягъ хъана фена, меслят къалурна фекъи Гъасана.

— Колхоздиз мус кхъизвалда?

— Гъа и йикъара жемятдин собранияр кIватIна гъа- нал колхоздиз къабулдайвал я, — хабар гана Манкъ\)- лиди.

— Зун гъа собранийриз фидач. Зун пивай гужуналди гъаниз тухуз жеда! — лагъана са лежберди. Хуьруьз кол- хозар тешкил авун патахъай бригада атай йикъалай Ме- гъамедрасулан итимири адаз акси яз кIвалах тухуз баш- ламишна. Кимел алайбурукай сад-къвед фекъи Гъасанан гафарихъ ягъазвайIани, гзафбуру адаз гъич ябни гузва- чир. Адан фитнедин рахунрихъ инанмиш жезвачир.

Революциядилай вилик Ниязбег округдин къене тIвар-ван авай кас тир. Адан рухвайри садбуру чIехи шегъерра кIелизвай, муькуьбур пачагъдин къуллугърал алай. Гзаф хуърери адаз дегъекар гузвай. Ам дерт-гъам авачиз кеф-кефиятда яшаммиш жезвай. Абур куьчедай фидайла элди къарагъна икрам ийизвай. Революцияди и беглерин кеф чIугваз, элдиз агъавал ийизвай дуюнья пучна. Мад эллери абуруз гуьърметна икрам хъувунач. Дегъекар гун тавун анихъ амукърай, абуруз мад къул- лугъарни гун хъувунач. Акваз-акваз дуланажагъ пис хъана, абур кIеве гъатна. КIвал-югъ дарма-дагъин хъана абур гъарма санихъ акъатна чкIана. Ниязбегдин хуьре амай чIехи гада пачагъдин къушунрин офицер тир. Да- гъустан Деникина къурла Ниязбегдин чIехи гада адан «гуьгъуьллу къушунда» къуллугъдал акъвазна. Чпин ре- гъятвилин дуюнья пучай, чеб и йикъа тур советрихъ галаз ам амансуз дые тухуз гъазур хъана. Советар тергна болыневикрин диб хукудун патал ам чандилайни гъил къачуз гъазур тир. Ада Дер'бентда гзаф инсафсузвилер, къансузвилер авуна. Иллаки чувудризни эрменийриз ада инсафнач. Абурун кIвалериз сукулмиш хъана къиметлу са затIни тунач. Гъикъван тарашайIани адаз тIимил

акваз къаннхвал мадии артух жезвай. Ам тарашай къван шейэр гваз чинеба хуьруьз XIана. Хуьре адан пабни гада авай. Гъикъван папани хци минетнатIани хуьре акъваз тавуна фронтдиз хъфена. Ада хъфидайла вичин хциз «къисас» лагъана лакIаб гана. Гъа и лакIабдалди адаз эвер^н патални тапшурмишна. Советар аквадай вилер авачир ада партизанар гъиле гъатайла инсаф ийидачир. Уьткъемвилелди, чкадин халкъариз гужар авуналди ам Дениьинаи к'азакрин арадани машгъур хъана. 1920 ла-гъай писан мартдин 25-даз партизанрин къушунри Дербент деникинчийрикаи миьна азад авуна. Эхиримжи

нефесдал къван ада душманвал къилиз тухвана. Есирда гъатайбурук Ниязбеген чӀехи гадани квай. Партизанри есирривай яракъар вахчудайла ада са патрум туна амайбурув гъа яракъар вахчузвайбур яна. Тунвай пат-румда авай гуьлле вичин келледиз чукъвезвайла адан гъил Мусадн къуна: «Акъваз хаин! Вавай чи хурукай хкечӀиз жсдач!»—лагъана гъилевай наган вахчуна. Вич-ни Дербентдин «ЧК»-Диз рахкурна. «ЧК»-Ди а хаин Ва-тандин душман хъуниз килигна гуьллеламишна. Папани хва Къисаса яргалди адан рехъ вилив хвена. Мад буба-дикай суракъ акъат хъувунач. Советрин гъукумат хъайи сифте йисара дидедини хци санани кӀвалах авунач. Чпиз авай-авачирди гуз тӀуьна. Авай мал-деветни куьтягъ хъана. Къвез-къвез абур дарда гъатна. Дидени къена тек амукай Къисас яваш-яваш чуьнуьхарни ийиз эгечӀна. Хуьрера артух гъурч ийиз тежезвай Къисас Белиждин станциядик акъатна. Ина вич хътинбур жагъурна чуь-нуьхунар, къакъудунар ийиз башламишна. Йифиз станциядик амукайбуруп чемоданар, гъебейр иесийринбур хъун хъувунач. Ибурални бес тахъана абуру гила район-диз хутахзавай кооперативрип мални тарашиз эгечӀна. Кооперативрин мал тарашайла са къадар вахтара Къи-сасан гелни Белижда амукадачир. Гъа и вахтара Белиждин станциядикни секинвал арадиз къведай.

Хуьруьз колхозар тешкил ийидай бригада атайла Мегъамедрасулаз гзаф такӀан хъана. Колхозар тешкил ийиз тахъун патал ада гзаф планар чӀугуна, веревирдер авуна. Ада вичин гъилибанрнз къилав гана ахъайна. Хуьре чка-чкадал фекъи Гъасаи кхиле авай адан гъили-банри бригада затӀни ийиз тахъана хъфин патал кӀвалах тухун тешкилна. Мегъамедрасулаз и кар тӀимил акуна. Ада фекъи Гъасаназ къилди вичин кӀвализ эверна. Фекъи Гъасан нянрив кутуна, куьчейра касни авачир бере-да Мегъамедрасулан кӀвализ атана.

— Вуч амал я, Расу л дадах! — лагъана адаз килигна.

— Заз вуна хъеандиз яб це! Чинра Ниязбеглер авай- ди тир. Вазни абур хъеан чизвайбур я. Советрин гъуку- матди абур кунфайкун авуна. КӀвал-югъ тергна чебни пуч хъана. Абурукай тек сад амукайна. Адан тӀварни Къи сас я. Ам гила Белижда чуьнуьхдайбурун, къакъуддай- бурун къил хъанва. Адаз совегар аквадай вилер авач. Ам советар тергун патал чандилайни гъил къачуз гъазур я. Ша чна адакай менфят къачуна колхозар тешкил аву- нин кар чӀурин, — лагъана Мегъамедрасула фекъидиз.

— ГъикӀ, Расул дадах! — лагъана ам таж^б хъана.

— Чна а Къисас алакъарна артелдин марквариз цӀай ягъш тан. Им жемят чӀуру патахъ гъавурда тун патал лап хъеан кар жеда.

— Ам рази хъана къведани, адан тӀвар гъа эвелдай- ни Къисас тирни?

— Къисас тӀвар гуьгъуьнлай гайиди я. Ида а бегле- риз советар Йьикъван такӀанзаватӀа къалурзава. Пул гайила ам рази жедайди я.

— Бес за вуч авун герек къвезва?

— Вун, дагълариз хванахвадин кӀвализ физвайди ха бар гана пакамахъ Белиждиз алад. Фидайла адаз пайни твах ва за эверзава лагъ, — тапшурмишна.

— Лап хъеан. Пакамахъ зун Белиждиз фида, вуна лагъайвални за ийида, — хиве къна фекъи Гъасан хъфена.

ТӀимил йикъарни алатнач нянихъ фекъи Гъасана багъдин ракӀарай Къисас Мегъамедрасулан цӀун кӀвализ гъана. Мегъамедрасулаз адаз вичин тав къалуриз кӀан хъанач.

— Гъан, з>н агана. Вуч кӀвалах за квез авуна кӀан- зава?—цӀун кӀвализ гъахъан Къисаса лагъана. Къисас къакъан буйдин, лацу якӀарин, яцӀ квай жегъил тир. Къалин рцӀамрин кӀаникай санал акъваз гийизвай се- кинсуз вилерив кӀвал незердай акъудна Хъел кваз акъ- вазнавай Къисас итимар ядай, къакъуддай инсандиз ухшар авай. Мегъамедрасулаз саламни тагана атай и сай- маз эсиллагъ бегенмиш хъанач. ЯтӀани ам Мегъамедра сулаз герек и!им тир. Вич вуч кас ятӀа герек туштӀани гъилляй къвезвай алчах кӀвалахар адаз герек къвезвай. Ада квачир хуьруьи кутуна.

— Ваз хвашкалди дустунин хва. Буюр, заз мугъман хуьхъ, ацукъа! — лагъана Мегъамедрасула теклифна. Къисас масабур кваз такъадай тегъерда кӀвач-кӀвачелай вегъена кӀвалеваи табуреткадал ацукъна.

— Ви рагъметлиг буба зи кӀеви дуст тир, гъайиф ам рекъиз. Вични гзаф къегъал офицер тир. Динсуз боль- шевикри гъахъсуз кас пучна, — лагъана ухът аладарна.

— Абуру чпин чанар эцигна, куьн хъайитӀа кефер чӀугваз гъатнава, — лагъана чин чӀурна Къисаса.

— Чан хтул ваз чунни кефина авайди хъиз жемир. Чазни а динсузрикай югъ авач. ГъакӀ хъайила чнани абурухъ галаз дяве тухузва. Вазни гъакӀ хъайила эвер- навайди я. Чаз куьмек яз абурухъ галаз дяве тухун па- тал вални важиблу кӀвалах тапшурмишиз кӀанзава, — лагъана Мегъамедрасула.

— Заз куьн тир, большевикар тир са тафаватни авач. Заз кӀанзавайди пул я. Пул гайила гъим хъайитӀани за пучда. — ам кӀвалин иесидин чиниз килигиз акъвазна.

— АкӀ ваъ гъа, чан хтул! Большевикар ви буба къейи душманар я, чун ви дустар я. Вуна абурун кӀвалахар чӀуриз, жезмай къван абуруз зарар гуз чаз куьмек гана кӀанда, — лагъана ада. Къисас тӀимил къван акъваз хъана.

— За гъихътин куьмек гана кІанзава? — жузуна ада.

— ГьакІ ман, чан хтул! Колхоздиз жемьтар гъахъ тавун патахъай чаз хуьревай артелдин маркариз цІай яна куз кІанзава. Абурун малар гишила рекьидайвал и кІвалахни чаз вал тапшурмишиз кІанзава. Ваз чна кІандай къадар пулни гуда, — гудай пулунин къадарни лагъана. Къисас са гужа-гуж рази ийиз хъана.

— И кар валай гъейри мад низ чизва? — жузуна ада.

— Идакай аз, Гъажирамазанан гададиз ва фекъи Гъасаназ чизва, мад садазни.

Гъажирамазанан гададин тІвар къурла адан пІуза-рар ахъа хъана хуьруьн акатна.

— А къуьрен рикІ авай касни ихъгин крарик акахъ- завани? — лагъана давам хуьвуна, — лап хъсан, зун тек са маркариз ваъ, чпизни цІай ягъиз гъазур я, за инлай фена цІай яда ва гъанлайни экъечІна хъфида. Пулни исятда ие!

Мегъамедрасул'аз маркариз цІай ядалди пул гуз кІан-завачир. Амма адан чІуру кълхихар чидайвилай ам пул ВІТлик кумаз гІииз мажбур хъана. Йиф хъсан мичІини я, гужлу гарни ава. Ихътин ръавада чуьлда касни акъваздач. Лишан-затІ тамир, гел квадра, мукъаятвал хухъ! Фекъи Гъасана гъавурда тур- вал ая. Ма пулни къачу! — Мегъамедрасула Гъажирама занан гадади вугай пул адав вугана. Къисаса пул къачуна жибинда туна.

— Вун архайн хухъ. Ихътин крар чна гзаф авурди я. Садавайни абурун гелни жагъуриз хъайиди туш, — лагъана мад са сеферда кІвалеваи шейэриз вил яна къе- цел экъечІна. Багъдин жагъунив къваи ам фекъи Гъаса на рекъе туна.

Багъдин жагъунилай гадарна ам рекъел экъечІна. Бармак вилериз чуькъвеина Къисас хуьруьн къилихъ га-лай маркар авай патахъ фена. Адал касни гьалтнач. Гужлу гару куьчейра авай руг цавуз хкажиз йиф мадни мичІи ийизвай. Хуьряй экъечІайла ам артелдин маркариз мукъва хъана. Маркар элкъуьрна цацарин жагъун авуна кІевнавай. Чпелни къаравул алачир. Гъиле байбут аваз ам маркарилай элкъвена. Гар къвезвай патай къилихъ галай сад лагъай маркуникай чухвана тІимил къван векьер хкудна тІекІвен акъудна. Ам кІвачив чІехи авуна. Ахпа спичка акъудна, гъилевай векьерик цІай ку-туна гъа тІекІвенда туна, вичи маркар авай чкадивай яргъаз къекъечІиз тади къачуна. Шумудра къулухъ вил яна жезмай къван еримишна. Яргъаз къакъатайла ам къакъан къавах тарциз акъахна маркар галайвал килигиз акъвазна. Сифтедай адаз затІни акунач. «Яраб цІай къунач жал», — лагъана ам нарагъат хъана. ТІимил вахт-ни фин хуьвунач маркар галай патай ялавар цавун арш-диз хкаж жез башламишна. «Ухваш, гьакІ ман!» — лагъана рикІ секин хъана. Ахпа ада къавахдай эвичІна хъфиз тади къачуна.

Жемьтдин собрание эвердалди къве югъ амаз йифиз ксудайла гар акъатна. Къвердавай ам гужлу хъана. Ву-чиз ятІани Пенжали къе дарих тир. Гар акъатайла ам лап секинсуз хъана. Фад месик акахънатІани, геждалди ам ахварал фенач. Къуланферилай алатайла галамаз-га-ламаз тфенгар акъатна. Куьчедай гъарайдин ван ацалт-на инсанри чукурзавай. «Артелдин маркари цІай къуна кузва!» — лугъуз абуру гъарайзавай, Пенжали ахварай аватна. «Маркари цІай къуна кузва» — лагъай ван хъайила къудгъунна гуж-баладив парталар алукІна маркар кузвай чкадал чукурна. Гъекъни-каф хъана зверзавай Пенжали вич яваш физвайди хъиз жез мадни зарбдиз чкуриз алахъна. Маркар кузвай чкадал агакъайла адан каш-кашув къвезвачир. Жемьт гъарайдин ванци ахварай авудна. Абуру цІай къунвай чкадал къуьк, пер ва кварар гъилеваз чукурна фена. Папари сакъатда квараралди ятар гъиз итимир абуру маркариз ягъиз, садбуруни мар-карин араяр эгъуьниз цІай садакай муькуьдаз фин та-вун патал алахънавай. ЦІай къунвай маркарив агатиз жезвачир. Гужлу гару ялавар цавун аршдиз акъудиз руьхъ марф хъиз инсанрал къурзавай. Жемьтар агакъайла маркарин са пай цІаю къунвай. Артелдин членар цІаюзни кил и г гавуна маркарал хкаж хъана абуру хкад-риз алахъна. Гумади инсанриз цІаялайни гзаф тади гузвай.

Алини Сувар чпел алай парталарни къацІана цІаюн юкъва хъана. Виридалайни геж атай фекъи Гъасана къе-рехдал гьакІ тамашиз акъвазна затІни ийизвачир.

— Артелдин шейъ я ман. Иесисузвилей цІай къун- вайди я, — айгъамдалди фекъи Гъасана лзгъана. Гъикъ- ван жемьт эллешмиш хъана сайи авунатІани гужлу гару цІаюн вилик пад къадай мумкинвал ганач. Артелдин маркар вири кана. И кар артелдин членриз гзаф такІан хъана. Иллаки Пенжалидиз и кІвалах залан дерт хъана ам фикирдик акатна. Бязи чкайрилай перемарни кана, вичелни чир жедай сифет аламачир Пенжалидин яру ви- лерай мадни ивиламиш хъана цІай къвезвай.

— Яраб халкъдин малдиз цІай ягъай хаин вуж ятІа? — лугъуз адан рикІи- рикІ незвай. Суварни Али колхозар тешкилиз атанвай бригададин чІехидини галаз советдин идарадиз хтана. Иниз Пенжалидизни эверна.

— Заз чиз маркари чпи-чпелай цІай къурди туш. Им класдин душманрин кар я. Идалдини абуруз артель ви ляй вигъена маларни гишила рекъиз кІанзава. И хаин- вални колхозар тешкил ийизвай вахтунда халкъ къурхут- рин ва абуру тешкил авуниз рехъ тагун метлеб аваз авун- вай кІвалах я, — лагъана Сувар.

— Рахун алачиз гьакІ я. Им чи душманрин кІвалах я. Абуру вири рекъералди колхозар тешкил ийиз тахъун патахъай манийвал гуз, крар чІуриз алахънава, — адан гаф бригададин чІехидани тестикъарна.

— Яз гьакІ я. Бес ам вуж хуьй? — ихтилатдик акахъ- на Али.

— Зли маркарилай элкъвена, виринра вил экъуьрна. Заз анай так алай хътин са

кар, затІни акунач, — лагъана фикирди тухванвай Пенжалиди.

— Гьелбетда, ихътин гужлу гар авай мичІи йифен кьуларилай цІай ягъайди акваз хьун, гел жагъурун че-тин кІвалах я. Им душманри фирсет ахтармишна авун-вай кар я, — лагъана Сувара. Адаз им Мегъамедрасулан гІуб галаз хъанвайди, гьадан гъарамзадавал тирди шак алачиз чизвай Амма кьуру гумандалди кар дуъз жезвачир Субутдай делил, факт кІандай. Гъамни Суваран гъиле гъатнавачир ГъакІ хъайила рикІи-рикІ незвай Сувар кисна. Югъ малум жез-тежез райондин меркездиз балкІандаллаз Аюб ракъурна. Хабар агакънамазни рай-ондай милициядин итим ракъурна. Шак алай хътинбур ахтармишна. ЗатІни акъатнач. Милициядай атайди са карни чириз тахъана хъфена. Гъикъван субутдай дели-лар жагъаначтІани Суварани Алиди и кар кІаникай ах-тармишунар давам хъувуна.

Бригадади гзаф йикъара жемьтдин арада кІвалах тухвана. И кІвалахда Сувара, Алиди ва комсомолри адаз вири жуьре куьмекар гана. Гила кар алай месэла са шумуд собрание эверна колхоздиз гъахъиз кІанзавай лежберар къабулун тир. И карда са бязи татугайвилерни арадиз атана.

Къараханаз артелдин балкІанрикай виридалайни Семен кІанда. Амай балкІанрикай чинеба адаз артухан туьмер ийиз тІуьн-хъунни гуда. Семен балкІандизни амайбурулай Къарахан кІанда. Гъинай Къараханан кьил акуртІани пурх яна адан патав къведа. Эхиримжи вах-тара Семен балкІандин кефирин авай хътинди туш. ТІуьн-хъунни хъсанзавач. Вични къвердавай ажуж жез акваз-ва. Къараханак къалабулук акатна. Ам тадиз чараяр акваз алахъна. Гила ам югъди-йифди Семенан патав жез, са къатда туьмериз, тІуьн-хъун гуз хъана. Гъикъван кьуллугъ авунатІани Семен мад эвеланди хъиз пурх ягъиз, кьугъун хъувунач. Ийир-тийир хъайи Къарахана Пенжалидиз ихтилатна. Абуру тадиз гъана балкІанрин крар чидайбурузни къал>рна. Саданни кьил акъатнач. Фекъи Гъасаназни къалурна. Ада айгъамдалди лагъана.

— Иесивал тавунин сеbebдалди хъсан килигнач. ГъакІ хъайила къене пата азар ава. Къараханаз адан жаваб хуш хъанач. Жавабнигуз алахънач. Вучиз лагъай-тІа, ам балкІанрин кІвалах хъсан чидайди гъисабзавай-ди тир. Хуьруьз бригада атай са шумуд йикъалай Семен балкІан къена. Адан руфунай, ирид чарарай пасди кьун-вай са шумуд мих акъатна. Мад фекъи Гъасаназ серфе гъатна. «Бес за иесисузвална лагъайла чІалахъ ягъа-дачир хъи. Гила гъикІ я. Мух ва нагъвар кутадайла ми-хъи тийиз гана. Абурук кувай михер тІуьна Семенни къена», — лугъуз ада тестикъарна. Тахсирни Къараханал аватна. ГъакІани къамуник акатнавай Къараханаз и кар мадни дерт хъана. Виридалайни кІандай Семен кьиникъ анихъ амукърай ам кьинин тахсирни вичел аватна. Гъуьрслу хъайи Пенжалиди адаз хкІадай хътин гафарни лагъана. Къарахан фикирдик акатна. «Яраб им гъикІ хъайи кар ятІа? — лугъуз адаз дерт хъана. Вичелай гъей-ри къаридин гада Етимни ара-бир балкІанриз килигза-вайди тир. Ада Етимавай жузаз, ам кІеве тваз алахъна.

— Жиндикъ, хиве яхъ! Жун авачирла ви патав каш- маш хъанани?

— Касни атайди туш, — лугъуз Етима хиве кьунач. Эхир Къарахана адаз кичІерар гуз эгечІна.

— Килиг, жиндикъ, хиве такъуртІа жа ви дуван ак- вада! — лугъуз адал тепилмиш жез хъана.

— Къарахан халу! Зи рикІел хтана. Вун авачирла за ІбалкІанриз мух гузвайла Цару халу атана. За гъам- бардай мух гьидалди ам тевледа амукъна. Мад зун аваз касни атайди туш, — лагъана Етима хиве кьуна. Къара хана тІуб сиве кьуна.

—• Агъ алчах! Им шаксуз Царудин кІвалах я! — лагъана гъарай акъатна, дуъз Пенжалидин патав зверна. Агъвалатдин ван хъайи Пенжали Къараханни галаз Алидин кабинетдиз фена. Ана колхозар тешкил ийиз атай бригададин чІехидини авай.

— Им шак алачиз артелар такІанбурун кІвалах я. Михер чеб-чпелай гузвай емдик акахънавайбур туш. Ам- ма и кІвалах куьне шакзавай Царудал успатиз жедач. Я куь гъиле ахътин су бут ийидай делиларни авач, — ла гъана бригададин чІехида.

— Мад гъихътин факт жеда. Етима хиве къазвайди делил тушни? Чна ам райондиз гун. Абуру кар гъикІ хъайиди ятІа дуьздал акъудда, — лагъана Пенжалиди. Къараханазни Цару милициядин гъиле тваз кІанзавай.

— АкІ, Пенжали, виже къведач. Кьуру гуман авунал- ди успатиз жедач. Субутиз тахъайтІа, абурун гъиле мад ни хци яракъ гъатда. Чка-чкадал иесисузвал авуна ма лар къена масабурал буьгътенар вигъезва лугъуз мадни фише къекъуьрда. Гуьзетин, белки гел жагъуриз жен. Ахпа чна абуруз чирда, — лагъана Алини рази хъанач.

— Къенлай кьулухъ мукъаят хуьхъ. Мад абуруз чпин мурдар, къастар кьилиз акъуддай мумкинвал гумир. Им кьез хъсан таре хъана, — лагъана бригададин чІехида.

— Дуъз я. Мад чна ихътин къелетар хъийидач, — гаф Іана Пенжалиди.

Колхоздиз гъахъдайбур къабулиз эвернавайбур гъа сифте собраниеда фекъи Гъасана Семен балкІан кьиникъ иесисузвална къейиди субутиз алахъна. «Виридан шей хъайила жаваб гудай касни жедайди туш. ИкІ хъайила иесисузвал гъамиша жедайди я, — лугъуз уртахламиш хъанвай майишатар виляй вигъез алахъна. Собраниедал са юкъван лежбер вичин кутІундай малар гана колхоздиз гъахъиз кІанзавайди чир хъана. Ам колхоздиз къа-булнач. Малар гана гъахъзавайбур къабул тийидайди хабар гана.

Пенжали тади кваз* Суваран кабинетдиз гъахъна.

— Ваз вуч аватІа чидани. Хуьре авайди тІуьн-хъун, межлисар я, — лагъана ада хъел кваз.

— Вуч межлисар, вуч т'уьн-х'юн я? — тажуб х'яна Сувар.
— Хуьре ч'уру агитация гужлу х'янва. Колхозда г'ях'айла к'ярамалар, лапагарни вахчузвайди я. Г'як'И х'айила абур тук'луна, маса гана ахпа колхозда г'ях'юн лазим я луг'юз ч'урук'а алак'ярнава. Жемятдини ч'пиз авай г'веч'и малар нубатдалди тук'ваз г'яр юк'юз са- дан к'валеле к'ват'И жез т'уьнар-х'унар тешкилзава. Хуь- руьн нехирда акваз-акваз маларин к'ядар т'имил жез- ва, — хабар гана Пенжалиди.

— Анра вужар к'ват'И жезва? — жузуна Сувара.
— Анра г'зафбур к'ват'И жезва. Вири межлиерани фе к'ьи Г'асан, Манк'ули ва Ц'ару жезва. Вучиз ят'ани вирибуру и пудаз ч'пин межлиериз эверзава.

• Месэла малум я. А пуд кас Мег'аждрасулан фут-фадалди жемят терсина алак'ярзавайбур я. Абур ширин мез г'ваз эк'веч'Ина жемятдив малар тергиз тазвайбур я. Чавай и к'валах г'як'И таз жедач. Тадиз идан вилик пад к'юн чарасуз я. Абур к'ведни Алидин патав фена. Колхозар тешкил ийиз атанвай бригаадин ч'ехидазни эверна. И ч'уру г'ялдин вилик пад к'юнин тади серен-жемар к'ябулна. Райондизни хабар гана. Район к'вачел к'яраг'айди фек'ьи Г'асан кисна. Аквадай х'тин к'валахар тухун вахтуналди ак'вазарна. Г'як'И ят'ани са бязи-буру, малари яна рек'ызвайла, тук'вазра ак'лана к'вач хайила луг'юз жуьреба-жуьре баг'найралди малар ту-к'унин г'яларни арадал ак'ят х'ийизвай.

Г'яшим яваш-яваш к'ек'вешдай, аста рахадай секин инсан тир. Гила вучиз ят'ани адак г'заф к'ялабулух кваз теспача акатна аквазвай. Ам кабинетдиз г'ях'ызмазни Сувараз и кар чир х'яна.

— Ана г'йканва, вун вучиз ак'ван теспача я? — жу- зуна ада.
Г'яшим вичин гок' д'уьзарна Сувараз килигна.
— За вуч луг'юн я х'зан саг' х'айи кас. Жуван мук' - ва ч'ехи миресди ч'уру крар авурла. Сенфиз вичиз авай тек са жинсинин д'уьгве тир арг'яч к'яшк'я тук'лунва. Зун фена к'к'айла тук'урди туш, ам квах'на луг'юз баг' - наярни жаг'уриз алах'на. Паб х'айит'а, вилин нак'ва- див х'яна шех'зава, — хабар гана Г'яшима. — Ам кап'И- т'ят ийизвай кас яз ада г'йк'И табда? — лаг'яна Сувара.

— Мад заз хиве к'юнач. Куьне хабар ях'! — лаг'я на Г'яшима.
— Ах'тин к'валах ви ч'ехи миресди авунват'а, ам чна жемятдин виридан вилик русваг'да, — лаг'яна Сувара.

— К'вализ физ х'айит'а, мук'яят х'ух'. К'ядай ки- ц'ер авайди я, — тапшурмишна Г'яшима.

Сувар Пенжалини галаз Г'яшиман ч'ехи миресдин к'вализ фена. Г'яятда касни авачир. Варар гатана. Хей-лин вахт киц'И уьлуьк'ыз, варар ах'ай тийиз х'яна. Геж х'ыз атана гададин сваса абур ах'айна киц'ер цура ху-туна . Суварни Пеижали г'яятдиз г'ях'на. Г'заф вил эк'уьрна мал тук'ур лишан-зат'И абуруз акунач. Гурарай виниз х'каж х'яна. К'валин рак'ара к'уьзуь кас ацук'-на: «Аллаг'у акбер, субг'яналлаг'!» — луг'юз к'ил чиле туна, теспяг'рив ван кутуна д'уьаяр к'елизвай. К'ил х'каж тавуна гайи салам к'юна, теспяг'ар ч'уг'ваз д'уьаяр к'елун давамарна.

— Халу, чун ви к'вализ к'валах аваз атанвайбур я, — лаг'яна Сувара.
— Вуч к'валах ят'а буюр! — теклифна чин ч'ур х'айи к'уьзека.
— Чаз вуна жинсинин к'яшк'я д'уьгве тук'луна меж- лисар тухузва лаг'яна ван х'янва. Им д'уьз гаф яни? -^ суал гана Сувара.

— Ваъ Зи д'уьгве квах'на им са шумуд юг' я, — \вилелди жаваб гана к'уьзека. К'валаяй уг' - уг'дин ванер к'везвай.

— Азарлуди вуж я? — жузуна Сувара.
— Ам зи к'яри я. Ст'алжем х'яна азарлу я, — лаг'я на к'уьзека. Сувар тажуб х'яна. Г'яшима д'уьгве тук'лу- на луг'юз к'яриди г'ярай-вург'ай туна лаг'айди тир. Гила к'уьзека ам азарлу я луг'узва. Сувара шакна.

— Ам х'сан х'янач х'и. Д'уьгве квах'на к'ярини азарлу х'яна, — лаг'яна ам к'уьзекан чин ч'ур х'юниз- ни килиг тавуна к'валин к'енез г'ях'на. К'яридин месин патав фена жузун-качун ийиз эгеч'Ина К'яриди уг' ийиз жавабар гузвай. Сувара адан пелел г'ил эцигна. Ифин алачир. Г'илерни к'юна абурни к'яанвай. Сувараз мес адетдиндалай к'як'анз акуна.

— К'яри диде, ви мес д'уьз ак'вазнавач. Ак'И ваз азаб жезва. Ам за д'уьзарин! — лаг'яна мес д'уьриз эгеч'Ина. И арада к'уьзека теспяг'рик век'и ван кутуна. «Аллаг'у акбер, субг'яналлаг'!» — луг'юз, к'ил чиле ту па, мадни к'евиз г'ярайзавай. К'яридини: «Зун авайвал х'санзава мес тук'луьрун герек авач», — луг'юз тазва- чир. Сувара г'уьлуьнни папан наразивилер такур х'ыз к'юна мес тук'луьрун пагал г'я сифте вег'ей г'ил таза зат'луна ак'юна. Ам тадиз мес х'кажна килигна. Месин к'аник к'яшк'я д'уьгведин жендек квай.

— Яъ, им вуч алакат я. Ст'алжемдик к'ятканвайдан к'аник квах'навай к'яшк'я д'уьгве х'тана як'лариз элк'- вейва х'и! — лаг'яна ван х'кажна. К'яри серсер х'яна к'удг'уьнна месин юк'вал ацук'на. К'уьзека: «Аллаг'ди бала гайи миресди зун маса гана!» — лаг'яна мурмурна теспяг'арни г'йляй аватна рангар гана.

— Низ вуч ава. Зи мал я, заз к'лан х'айивал ийида, — х'вилелди лаг'яна ада.
— Д'уьз я, мал-вид я. Бес вучиз вуна ч'уру инсанрин ч'алаз килигна тук'луна ах'тин жинсинин мал г'йляй ак'удна? Эгер и к'валах вуна д'уьз г'исабзават'а, вучиз тапарарна? — лаг'яна Пенжалини рахунрик эгеч'Ина.

— Я чан стха, зани г'як'И лаг'айди тир, яб гана, — лаг'яна меселай к'уьзека

гъарайна. Къари лип! хъана.

— Чуру инсанрин чІалахъ ягъуна мад жуваз ихътин

зарарар гуи хыйимир. Я табни ийимир. Колхоздиа ви къарамалар кІанзавайди туш! — лагъана Сувара. Ахпа абур къведни кІвалай экъечІна хъфена. Сувараз и агъва-лат гзаф такІан хъана. Класдин душманри тухузвай чІуру агитациядин вилик пад къун патахъай чпи бес къа-дар кІвалах тухун тавурвилай ихътин чІуру кІвалахар арадиз къвезвайди ада къатІана. Яргъал вигъин тавуна жемятдин собрание кІватІна н хъанвай агъвалат абу-руз ахъайна, колхозар тешкил ийиз тахъун патахъай куь хийир такІанбуру гъихътин чІуру крар ийиз тазватІа, гъихътин зарарар гузватІа, куьце хъсандиз фикир це. Къарамалар, лапагар колхозди вахчузвайди туш. Вах-чузва лугъузвайбуру фитнеяр ийизвайди я. Нагъахъ чка-дал малар тергна квез зарарар гумир лагъана Сувар же-мят гъавурда тваз алахъна. Ада мад ихътин зиянлу кра-рал машгъл тахъун, нагъакъан инсанрин гелез тефин жемятдал тапшурмишна.

Колхозар тешкил авун патал эвернавай сифте собрание гзаф гурлуди хъана. Сифте собраниедал колхозда гъахъайбур хуьре авай артелдин членар хъана. ГъакІан лежберрикай тІимилбур гъахъна. Гуьгъуьнлай эверай собранийра хуьруьн чІехи пай колхозда гъахъна. Кула-кар чеб колхозда гъахъначІани абурун гъилибанрикай колхозда гъахъайбур хъана. И гъилибанар хъайитІа, колхоз къенепатай чукурунин къаст аваз кулакри чпи ку-тунвайбур тир.

4-к Ъ и л

«ЧУЛАВ ЦИФЕР АКЪАЛТЗАВА»

Няниз мукъва гъава лап цуру хъана. Гужлу къаю къув къачуна. Къаю живедин саврух цава къу-гъурзавай. Япунжияр муркІади къунвай къве кас агъадихъай балкІанраллаз хуьруьз гъахъна. Хуьруьн куьчейрай фин-хтун тІимил тир. БалкІанраллайбур гъал-тай тек-туьк инсанривай са гафни жузун тавуна, абур гъална дуьз Гъажифендидин варарин вилик акъвазна. Абур гъаятдиз гъахъдалди хкадарна балкІанрилай эвичІ-на. Гурарин кІане агаж хъанвай Сангуди мугъманар уьлуькъуналди къаршиламишна. Ванер атайла кІвалай итим ваъ, паб экъечІна. Ада чукурна атана кицІ кутІун-на варар ахъайна.

— Буюр, чан стхаяр, илифа! — лагъана мугъманриз теклифна. Атайбур балкІанрин жилавар къуна гъаятдиз гъахъна. Мугъманрикай юкъван буйдин ацІай итимди:

— Вах! И гъ^бейра авай шейэр вахчу. Абур Гъажи- фендидиз чна гъанвай пакр я, — лагъана хъсан пар квай рангунин къве гъебеяр авудна папав вугана. Ахпа пулар хутІунна балкІанар цура кутІунна чеб гурарай виниз балхундик хкаж хъана. Жегъил папа маркуникай чухва- на балкІанриз векьер кутуна. Мугъманри япунжияр ва яргъи тил авай бармакар хутІунна юзурна, абур муркІа- рикай миьна. Атайбур са герен акъваз хъана. КІвалай къуръан кІелзавай ван къвезвай. Мугъманри рак гатана. Къеняй «Аллагъ таала эзимишанди ракъурнавай мугъ манар кІвализ ша!» — лагъана й'хтияр гана. Атайбур кІвалин къенез гъахъна. Вилик къуръанни кваз яшар хъанвай къакъан буйдин чурудиз хат ктунвай лацу якІа- рин са итим хуььцуганрал ацукънавай. Им Штулви Гъажифенди тир. Ам атайбуруз тІиздил вилер агажна хъиз килигна. Мугъманрин гъилер къуна абуруз ацукъун геклифна. Гъажифендиди вилик квай къуръан агална къаблухда хутуна дакІарда эцигна. Ахпа ам цІранвай вилер хкажна атайбур чириз алахъна.

— Ичинви Верди, вун заз чир хъана. А вахъ галаз атанвай мугъман вуж я, — лагъана жузуна. Ичинви дев- летлу хпехъан серкер адан дустарикай тир. Вердиди вичин яру чин адахъ элкъурна.

•— Ам зн кІеви дуст, гила ви лукІ магъмутахуьруьнви Мегъамед я. Им чаз гзаф герек къведай ва вични гзаф крарай акъатнавай къучагъ кас я. Гзаф тавакъу ийида, адахъ вун захъ хъиз инаимиш ятІа, гъакІ инанмиш жен. Магъмутахуьруьнви Мегъамед къарагъна Гъажифенди-диз икрамна ацукъ хъувуна. Ам къакъан буйдин са вил-ни агаж хъанвай итим тир. Вичин сивени гъамиша къа-лиян жедай. Гъажифендидин патав ада вичин къалиян акъуд хъувунач. Гъикъван кІанзавайтІани адан кІвале амай къван къалиян чІугунач. Гъажифендидин пІузарар ахъа хъана чин хуьруьни къуна.

— Гъазрет пайгъамбарди чаз диндин таъсиб авай, хъсан ва уьткъем инсанрихъ галаз дуст хуьн эмирнавай- ди я. Зун, Верди, гъа вахъ хъиз ви дустунихъни инанмиш я. Амма кар тек са инанмиш хъунал алач. Чун диндин аскерар я. Чна дин хвена кІанда. И рекъе герек атайтІа тек са чи чанар ваъ, чи веледрин, мукъва-къилийрин ча- нарни Мегъамед расуллагъдин рекъе къурбанд авуна кІанда. ГъакІ хъайила за инал квез ахъайзавай сир ал- лагъдин эмир я. Гъич са касдизни ам ахъайна кІандач ва къилиз акъудиз алахъна кІанда.

— Чун вири эмирар къилиз акъудиз гъазур я, — ла гъана къве мугъманни кІвачел къарагъна. Абуру гъалтна къведани Гъажифендидиз икрамна. Гъажифендидин чин ачух хъана. Ада салават гъана. ДакІардай къуръан къа- чуна къаблухдай акъуд хъувуна. Къвед-пуд аят кІелна.

— Гила за лагъай гафар куьнени тикрар ая! — лагъа на ада. Мугъманар митІер яна

чилел ацукьна, Гъажи фендиди давам хъувуна.

— За аллагъ тала эзимушандин гъахъ тир калам къуръандал кьин къазва: эгер за и кьин чIурайтIа зун жегъеннем эгъли хъуй ва зи эвлад-бевлад пуч хъуй. Гъа жифендиди буюрмишай ва дин хуьн патал герек атай ви ри крар рахун алачиз тамамарда. Инал ван хъайи раху- нар масабуроз хабар гудач. Мусурман дин хуьнуьн ре кье зи чан ва зи эвлад-бевладдин чанарни эцигда! — Гъажифендидин гуьгъуьналлаз гъа и гафар кьве мугъ-мандини тикрар хъувуна. Идалай къулухъ Гъажифендиди къуръан мад къаблукъда хутуна дакIарда эхцигна, чу-рудилай гъил чIугуна салават гъана. Хейлин гагъда ам рахан тийиз кIвалин къавуз килигиз акъвазна. Муть* манарни кисна эхир гъикI жедатIа акваз амукъна.

— Эхъ, чан рухвар! Эхир заман мукъва хъанва. Дуйнъа кафирри кьунва. Диндиз гуьрмет, эзимушандиз итIаат ийизвач. Халкъар аси хъанва. Эхир са юкьуз дуйнъадал яд акъалтда. — Гъажифенди мад фикирди тушевана, — заз датIана ахварар аквазва. Зи мукъаддас чIе-хи бубайрин гуьмбетрай эквер аквазва. Абуру заз ахва-рай къвез айибарзава. Вучиз чна мусурман дин тергу-низ рехъ гузва, мискIинар агализ тазва, вучиз динс^з большевикрин гужар эхзава. А кафирар чеб тергун, дуйнъа абурун шериникай азад авун лазим я лугъузва, И динсуз большевикрихъ галаз дяве тухун патал чIехи Туьркиядин пачагълухди чаз куьмек гуда. Туьквер чпин мусурман къушунар чун азад ийиз ракъуриз гъазур я. И йикъара зи патав пачагъди векилар ракъурна, большевикрихъ галаз дяве тухуз дагъвиар къарагъарун тIа-лабнава. Ахътин чIехи пачагълугъ чи далудихъ галаз хъайила чаз куькай кичIе жеда. Мадни за къвез хабар гун: и йикъара чи къуншияр тир яхулри ва аваррини зи патав чпин векилар ракъурнавай. Абуру чебни гъазур жезвайди хабар гана, чунни гъазур хъунухъ тIалабзава. Къвез аквазвани вири халкъ гъикI динсузриз акси къа-рагъзавагIа. А кафиррин эхир мукъва жезва. Чунни а динсузрихъ галаз дяведиз гъазур хъана кIанда.

— Я Гъажифенди, вуна дуьз меслят къалурзава. Чун тIимил я, большевикрин патата гзафбур ава. Бес чна халкъ гъикI алакъарда, чаз гъихътин къадай чкаяр ава? — жузуна ичинвиди.

— Дуьз я чан хва! Абур гзаф я. Чазни абурун акси- на хъсан делил ар ава. Ваз хабар авани^ Къурагъ ва Къа- сумхуьруьн рэионра са шумуд мискIин агалнава. Им чи гъиле хци яракъ я. Маса хуьрера авай къара халкъдиз абур гъикI хъана агалайбур ятIа чизвайди туш. Чна хъайитIа, мусурман дин къакъудна тергун, жемьтар ка фирар авун патал гужуналди флан-флан хуьрера мискIи- нар агална лугъуз, халкъ алакъарда. Къвед лагъай чIехи месэлани а динсузри колхозар тешкил авун я. Вични са бязи чкайра гужуналди колхоздиз къабулай гъаларни хъанва. Лежберар и карди нарази авунва. Къе абуру гу-жуналди мал-девлет сад ийизва, пака паб-аял сад ийида. Намус тадач, вири сад-садак акахъда, вах-стха амукъдач, чна аIбур гъа икI алакъарда, — лагъана Гъажифендиди вдчин фикир ачухарна. Ахпа магъмутхуьруьнви рахана.

— Я Гъажифенди, чна хуьрба-хуьр къекъвена жемь- тар кIватIиа гъавурда твадани, гъикI ийида?

— Астагъфируллагъ, я чан хва! АкI виже къведач. Чи расуллагъди вичин сифте итимар жагъурна ахпа майдандиз экъечIайди я. Куьнени хъфена хуьрера куь ихтибар алай итимар жагъура. Абуру кIаникай чинеба жемьт гъазуррай. Вахт къведа чинеба ваъ, эквобани чна жемьтар кIватIиз собраиияр тухуда. Гъелелиг кар чине ба, мукъуфдалди тухун лазим я, гъадан патахъанини чаз хъсан мумкинвилер ава. Чна магъле-магъле кIватIиз ихтибар алайбурун кIвалера мевлуьдар тухуда, гъанра садакъаяр гун тешкилда. И алуькзавай вацран 12-даз чи пайгъамбар дидедиз хайи югъ я. Гъа и йикъалай башла- мишна мевлуьдар тухуз жеда.

Къецихъай гужлу жезвай чайгъундин къувдин ван къвезвай. КIвале хъсан чими тир. Папа афтафани лиген гъана. Мугъманри дастамаз къачуна. Ахпа Гъажифенди къилеваз капI авуна. Идалай гуьгъуьнлиз синидаваз къвед алай чIахар аш гъана. Къветер магъмутахуьруьн-види чпин синерай яна гъайибур тир. Вилик хъайи Гъажифендиди дуьа кIелна, ахпа аш нез башламишна. Хуь-рек тIуьрдалай къулухъ чаяр гъана. Чайр хъваз- хъваз ихтилатар давам хъувуна...

Къе хуьруьн къилихъ галай кIвале мевлуьд жезва лу-гъуз ван чIана. Мевлуьд къиле тухун патяхъай къунши хуьрй гъа кардин устад фекъини атана. Пакамахъ ла-пагни тукIуна кIвалип иеси тIуьн-хъун гъазурунив эгечI-на. Мевлуьддиз виридаз эвернач. Махсус список кьуна тек гъа ксариз а тун теклифна. Бязйбуру адан и кардал паразивални авуна.

— Я стхаяр, мевлуьд залай виликни авурбур ава. Бес абуру вучиз виридаз - «аернач. Зани гъакI хъайила виридаз эвернач, — лагъа т вичиз рехъ акъудна.

Нянихъ звернавайбур адан тавдин кIвализ кIватI хъана. Атанвай мIгъманар вири динэгълияр ва хуьруьн авамар тир. Гъавурда авай, цIийиз кIелунар авунвай ва къуллугъраллай садазни эвернавачир. Къунши хуьрй атанвай фекъиди мугъманриз ашкъи аваз къуръандай аятар кIелзавай. Шири ван авай фекъиди вири вичел желбна. КIелун куьтягъна «Фатигъа!» лагъана вирида санал дуьа авуна. Къвед-пуд галачир уьгъуьни яна фекъиди вичин туьд ачухна.

— Аи аллагъдин мумин бендеяр! Чи диндин мукъад-дас ктабра кхъенва хъи, са вахтар къведа, инсанар ре-къяй акъатна, аси жеда. Абуру аллагъ таала эзимушан-диз ибадат, диндиз гуьрмет хъийидач. Аллагъди вичин мумин бендейриз ихътин динсуз кафиррихъ галаз дяве тухун буюрмишпавайди я. Абурун къилени чи мусурман-вал

къакъудзавай большевикар акъвазнава. Чун инал кIватI хъанвайбур вири халис динэгъли мусурманар я. ГъакI хъайила чеб халкъ авур халикъдин эмир кыле тухвана кIанда. Чаз эхират авайди я. Гъана чка хъун патал чун диндин аскерар хъун лазим я. Чун иниз кIватI хъу-нин метлебни гъа и кардин патахъай я. ГъакI тирвиляй чна вирида инал къуръандал кьин кьун лазим я. ГъакIни чун диндин аскерар хъуниз килигна чIехида эмир гуда-мазни яракъар гваз къарагъна чанарилайни гъил къачуна дяве ийида чна, — лагъана фекъиди кIватI хъан-вайбуруз виридаз къуръандалди кьин гана.

Идалай гуьгъуьниз пайгъамбар хайи йикъаз талукъ манияр фекъиди вичи лугъуз, амайбуру зикирариз къуд патахъ гъарайдин ван чукIурна.

Рахунар куьтягъна тIуьн-хъун башламишна. Гъа и арада мевлуьддин амай къатIни кыле тухвана. Ара гуз, ара гуз чинеба тухвана кIандай кIвалахрин патахъаини ихтилатариз хъана... йифен геждалди кIвалай зикиррин ва севтиналди къуръан кIелунин ванер къевзвай. Са шу-муд юкъузни межлисдикай рахунар давам хъана.

1930-йисан къуьд мекъи ва мишекъатди хъана. Яр-гъал чIугур къуьд акъатна гатфар алуькна. Цийиз теш-кил авунвай колхозри гатфар алуькыйла тади къачуна тумар цаз башламишна. Виликдай кьилди-кьилди леж-беррин зайиф майишатри чкадал уртахламиш хъанвай ири майишатар арадал атана. Гъелбетда и ири майишатариз, колхозриз гъукуматди гзаф зурба куьмекар гун теш-килна, абур кIвачел акъалдиз алахъна. Вахтундилай вилик цанар цана, тумар кутуна куьтягъиз гъазур хъана. Вири шад тир. Вирида сифтегъан бул бегъер вахтунин умудар кутунвай.

Ихътин йикъарикай са юкъуз садазни чин тийидай, садазни таниш тушир эгъли са итим райкомдин гъаятдиз гъахъна. Адан къуьне сивер кIевнавай гъебеяр, гъилени кIекIец, вичелни чIулав валчагъ ва чIулав бармак алай. Гъаятда гъич энгелни тахъана райкомдин са мертебадин кIвалериз гъахъна. Анжах идарадин къенез гъахъайла ам рахана.

— Заз Герейханов Юсуф герекзава, — лагъана ада. Адаз секретардии кабинет къалурна. Им кIвалахдинэхир тир. Секретардин ракIарихъ касни галамачир. Райкомдин къуллугъчийр яваш-яваш хъфиз гъазур жезвай. КIвалах- дин эхир хъана хъфиз эгечIнавай къуллугъчийр атанвай мугъмандиз гъич фикирни тагана чикIиз башламишна. Иниз а мугъман хътинбур гъикъван хъайитIани гъар юкъуз къевзвай.

Герейханов Юсуф адет яз райкомдин къуллугъчий-рикай виридалайни геж кIвалахдила хъфидайди тир. Вучиз лагъайтIа, адан ракIарихъ гзаф арзачияр жеда. Вири къабулна, рази жедайвал жавабни гана, герекбуруз кагъазарни кхъена куьтягъдалди хейлин вахтар фидай.

Къе мал адавай вахтунда хъфиз жезвачир. Обкомди колхозрин тумар цуникай ва абурун гъалдикай тадиз малумат гун тIалабна, Юсуфа хуьрерай лазим матери-алар кIватIна. Мегъамедавайни герек делилар къачуна обкомдиз справка кхъена гъазурна. Ахпа ам къарагъна хъфиз гъазур хъана. Кабинетдин рак ачухайла ракIарив таниш тушир кас акъвазнаваз акуна. «Вун зи патав атан-вайди яни?» — лагъана жузуна. Мугъманди кьил юзуру-налди жаваб гана.— «Буюр, ша юлдаш!»— лагъана Герейханова мугъман кабинетдиз ракъурна вични къенез гъахъ хъууна. Вич столдихъ ахцукъ хъууна, мугъман-дизни ацукъун теклифна. Мугъман чуькьни тавуна ацукъ-на. Са герен кисна абуру сада-сад ахтармишна.

— Буюр юлдаш! Ви дерди вучатIа лагъ. Мугъманди рахаз тади къачунач. Дуьз лагъайтIа, адаз Юсуф акваз- мазди бегенмиш хъана. Хуш акунар авай и къумрал жегъил ихтибариз жедай кас хътинди тир. Эхир мугъ манди секинвал чIурна ам рахаз башламишна,

— Зун вуж я, гъинай я, за ваз лугъудач ва чир хъун- ни герек туш. Зун кесиб хзанда дидедиз хана. ГъвечIи чIавалай заз акурди дарвал, зиллет ва девлетлуйрин лашар я. Зи буба са тике недай фуахъ муьгътеж яз къе- йиди я. За арадал кIелунарни авуна. Зун ругъани я. Аллагъдихъ инанмиш динэгъли инсан я. Заз вири хал къар сад хъана, хъсан яшамиш хъун кIан я. И хъсан яшаишни Советрип гъукуматди чаз туькIуьриз алахъ-нава. Амма и кар чIуриз кIанз, кесиб халкъар ивидин селлера экъуьриз кIанз алахънавай, чIулав къуватрини кьил хкажзава. Зун иниз гъа и кардин патахъай къе квез хабар гуз атанвайди я. И чIулав къузгъунарни аллагъва дин мецел алаз майдандиз экъечIзава. Вуна фикирунни мумкин я, вунни ругъани яз и кардикай вучиз вуна хабар гузвайди я. Дуьз я, зун ругъани я, зун аллагъдихъ, пайгъамбардин гъахъвилихъ инанмиш кас я. ГъакI хъа-йила зун къур кьинни чIурна и кардикай квез хабар гу-низ мажбур хъана. И хабар квез гана зун кьил къакъуд-на Бакудиз физвайди я. Завай ахътин чIуру къастар авай инсанрин арада акъвазиз жедач. За Бакуда фяле-валда ва араяр секин хъхъайла аллагъди заз къисмет авуртIа зун ви патав хуькведа. Ахпа зун вуж ятIа ва гъинай ятIа за ваз ахъайда.

Герейханова дикъетдалди, рикIе тIал аваз мугъман-дихъ яб акална. Мугъман кисайла ада жузуна:

— Лап хъсан, абур вужар я? Абуру гъихътин чIуру кIвалахар тухузва? Халкъар абуру гъикI ва гъинра кIва- тIиз алакъарзава?

— Ам четин суал я. Вуна абур акъван авамар яз къамир. И чIуру крарин кыле шак алачиз ругъанияр ва девлетлуйар акъвазнава. Гъелбетда, халкъдин арада чIу- ру крар абуру чпи ваъ, гъазурнавай ксари тухузва. ГъакI хъайила кыле акъвазнавайбур вужIар ятIа чирун четин я. Са шумуд хуьре абуру и кIвалахар тухванва. Къан чна гъа чи хуьр. Ина абуру са шумуд магъледа и крар тухвана, мевлуьдар тухун, садакъяр гунуг ва инриз дин эгъли инсанар кIватIун авай крар я. Амма абуру ихътин

багънайралди кIватIавай чкайриз, виридаз ваъ, чпиз герек итимриз эвериз тазва. Гъа кIватI хъайи чкайрал мевлуьдрин эвездай динэгълийрихъ галаз советрин гъу-куматдиз акси экъечIун патал кIвалах тухузва. Инрал кIвалах башламишдалди къинер къаз тазва. Мад авам мусурманривай къин чIуриз жедани? Ваъ, кичIерар ку-тазва, авам инсанар чIалахъ ягъазва. Чпини мусурман дин къакъудзавай кафиррихъ галаз дяве тухуз эвер гуз- ва, яни гъазаватиз эверзава.

— Бес и крар гъикI къиле тухуда лугъузва? Чпиз ни куьмекар гуда? — суал гана Герейханова.

— Абуру къунши районрани ихътин гъазурвилер физ- валда. Къилин куьмек туьрккер ялда. Туьрк къушунар чаз кIан хъайивални куьмек гуз гъазур ялда,— жаваб гана ада.

— Ахътин межлисар тухвай хуьрерикай гъибур ятIа вавай хабар гуз жедани? — жузуна Юсуфа.

— Ичинар, КуркIурхуьр, Рухунар, Штулар ва ма- сабур.

Герейханов фикирди тухвана. И таниш тушир кас-дихъ инамишвал ийиз хъун мукин яни лагъана рикIай фикир фена. Муькуь патайни ни и ругъани атана хабар гуниз мажбурна. Аквадай гъаларай ам тапарардай ин-сандиз ухшар авач. Гъикъван аллагъдихъ, диндихъ инан-миш ятIани адаз вичин халкъни кIанзава. ГъакI хъайила я ада хабар гузвайди.

— Вуна дуьз хабар гузвайди ятIа заз гъикI чир же да?— жузуна Герейханова. Мугъман тIимил акъвазна.

— Юлдаш Герейханов, заз вакай гзаф къадарда хъсан ихтилатар ван хъана. Вун гъахъ кIандай, халкъ-дихъ рикI кузвай кас я лугъуз рахунар физва. Зани вахъ инанмиш хъана атана и сир ваз ахъагъайди я. И хабар-рин дуьзвал жувани кIаникай ахтармиш хъия. Ахпа ваз зи ихтилатар гъихътинбур ятIа чир жеда. Гъелбетда, ваз зун чидач. Сад лагъана вавай инанмишвал ийизни жедач.

Герейхановаз мугъмандин жаваб бегенмиш хъана. Мад идалай артух вуч лугъуз жедай къван. Гъахъ я. Мугъман къарагъна. Герейхановни кIвачел акъалтна.

— Де вун сагърай.

Мугъман рекъе хутуна чкадал ахцукъ хъувур секретарь гужлу таъсирдик акатна. Ацукъна акъвазиз тахъа-на ам къарагъна кабинетда къекъез башламишна. ТIимил къван къекъвена, пенжер ахъайна. Нянин серии гъа-ва атана. Ада кузвай пел къайи авуна. ЦIвелен къилер гурп-гурп ийиз ягъизвай. Ихътин залан хабарди ам лап перт авуна. Кулакризни ругъанийриз халкъ советрин гъу-куматдиз акси къарагъарна банда тешкилиз кIанзава. АкI хъайила чна вучзавайди я, чи Ватаидал леке вегъез кIанзавайбур, адаз зерре къванни хасарат гудаибур диб-дай тергна, халкъдин секинвал хуьн тийиз хъайитIа мад чаз большевикар вучиз лугъузвайди я. Килигин ни вуж кIаник кутадатIа...

Герейханован гъалар акур адан паб тажуб хъана.

— Юсуф, вал сифет аламач хьи, вуч хъанва, гъихъ- гин чIуру хабарар ван хъанва?

— Ахътин чIуру хабарар авач. Зун къе галатнава. Гзаф кIвалахар авай. Абур гъеле куьтягъни хъанач. Фу гIуьна райкомдиз хъфена абур тамамарна кIанда, — жа-ва'б гана Юсуфа. Папаз гъуьлуьн къилихар лап хъсан чизва. Ихътин дерт хъанвай вахтара гъикъван алахъай-тIани гъуьлуь вуч хъанватIа папаз ахъайдайди тушир. Адак исятда хъел ква Ихътин вахтара папа кисна гъана адаз хуьрек гудай.

ТIуьна чайни хъвана секин хъайи Юсуфа вуч хъана-тIа ахпа папаз ихтIлатдай. Папа и сефердани гъакI аву-па. Хъанач. Кисна хуьрек тIуьна Юсуф экъечIна тадиз райкомдиз хъфена.

Экверни авачир Къасумхуьруьн куьчяр йифиз лап мичIи хъана. Куьчяррай фин-хтунни къери тир. Гъалтай сад къве касни чуькъни тавуна илясна фена. Абуруз Ге-рейханов чир хъанач. Герейханова вичи хъайитIа, дерин хиялри тухвана патавай физвайбуруз фикирни ганач. Вичин кабинетдиз гъахъай Герейханова лампадин худ тIи-мил къван виниз авуна ахпа телефондин трубка хкажна райондин ГПУ-дин начальшкдиз зенг авуна.

— Ахшам хийирар, юлдаш начальник. Вун гзаф машгъул яни? Жез хъайитIа исятда вун райкомдиз ша! — лагъана трубка зхцигна. Блокнотдин чар атIана са вучатIани адал кхъена. Ахпа гъил пелек кутуна фи- кирриз фена. ГПУ-дин начальник явашдиз рак ахъайна кабинетдиз гъахъна.

— Ахшам хийирар, Юсуф! Нянин и берета вуна та диз заз эвернавайди гьерен къвалан буш квай хинкIал нез яни?— лагъана хуььрез-хуььрез атана адаз гъил яна. Юсуф къил хкажна начальникдиз килигна. ГПУ-дин начальникдиз вичин зарафат чкадал тахъайди гъасятда

чир хъана

— Юлдаш Герейханов, заз багъишламиша.

— Зарар авач. Чна зарафатарни гзаф авурди я. Ги ла абурун вахт туш. Ацукъа, гзаф важиблу вакъияр ава. Тадиз чараяр акуна кIанзава.

Райондин начальник урус юлдаш тир. Ам студдал ацукъна, «Яраб икъваи чIуру хабар вучтинди ятIа. Ам гъи патахъай хуьй. Якъин заз эверуниз килигайла ам рахун алачиз уьлкведин хатасузвилин, политический месэладин патахъай хуьн мумкин я»,— вичикди фикир-на. Секретарни фикирди тухвайвай. Садни рахазвачир. И кисун Герейханова чIурна.

— Юлдаш начальник, крар гзаф ч!ур> я. Къе за гзаф хаталу са хабар къачуна. Чун ксанва, "амма чи душа- нар ксанвач. А класдин душманар банда гъазуриз эгечI- нава,— лагъана яваш-яваш месэла ачухиз башламишна.

— Ваз и хабарар гъинай чир хъана? Ни абурукай ваз малумат гана? — суал гана начальникди.

— И хабарар заз гайи касди я тIвар, я гъинай ятIа лагъанач.

— И кардикай зазни хабар хъанва. Сифте зун инан- миш хъанач. Ахпа за и месэла ахтармишун патал чи итимрал тапшурмишна. И кардикай вазни хабар гуз кIанзавай.

— И кар 'буш къуна виже къведач. Пакадлай башла мишна жув къиле аваз ви итимар вири кIвачел къарагъ- ра... Малуматдин гъахъ ва я таб хъунухъ субутна кIанда. Са карни рикIел хуьх, мукъаятвал ахъаймир.

Абуру къведани меслятна Мусадиз эверна, Муса атана.

— Юлдаш Муса! — лагъана Герейханова. Ам авай гъалдин гъавурда туна давамарна, — чаз сергъят тирвал Самур вацIун къерехда постар эцигиз кIанзава. А десте- дин начальник вун тайинарзава. Вун рази яни?—жузуна секретарди.

— Эхъ, зун рази я, — жаваб гана Мусадиз.

— Ихътин дестедин штабни куь хуьре акъвазда. А дестедин комиссарвиллиз Махачкъаладай урус юлдаш ра къурзава. Дестедиз чкадин коммунистар, комсомолар желбна кIанда. И кар вични гежел вегъена виже къве дач. Пакад йикъалай кIвалах башламишна кIанда. Па- камахъ герек яракъар ва маса шейэрни къачуна вун куь хуьрууз штаб тешкил ийиз рекъе гъатна кIанда.

— Башуьсте, пакамахъ зун рекъе гъатда, — жаваб гана Мусадиз.

Ахпа абуру шумуд пост тешкилда, гъинра абур эциг-да, гъикъван инсанар, яракъар ва маса герек шейэр хъана кIандатIа меслятна. Чпивай гуз жедай яракъар ва шейэрни, улакъни абуру Мусадиз гана.

Тимил йикъар фена. Райондин ГПУ-дин начальник тади кваз Герейханован кабинетдиз атана. Ада Махач-къаладай гзаф важиблу чар вахчунвайди хабар гана.

— Кулакри ва ругъанийри бунт къарагъарунин гъа- зурвилер аквазвайди Махачкъаладизни чизва. Мумкин я и кар маса чкайрани хъунухъ. Гъаки хъайила чаз тадиз Азербайжандин сергъят тирвал Самур вацун кьерех- рал постар эцигна ахтармиш тавуна касни хъай тавун тапшурмишнава.

— Дуъз кваллахзава. Тадиз постар эцигна сергъят клевелай хвена кIанда, — лагъана Герейханова.

— Чна постар тешкилунихъ галаз абуруз са штабни туькIуьрна кIанда. Штабдин комиссар Махачкъаладай ракъурзава. Начаник куьне гана кIанда, — тIалабна ада, Герейханова вилик квай блокнотдин чарчел са шумуд фамилия кхъена. Абур начаникдиз кIелна. Начаникди чIехи пай тIварар тикрарна абуруз характеристика гана. Ам кьве тIварцIел акъвазна.

— Юлдаш секретарь, и кьве кандидатура—сад Муса, муькуьдини Гьамиддин къачун чна. Абурукай Мусадин кандидатура лап хъсанди я. Гьамиддин жедач. Ада чIехи тупар ягъунилай гъейри са затIни ийизвайди туш. 1930-йисан апрелдиз Муса вири герек шейер ва яракъар гваз чпин хуьруьз хтана. Постар ва штаб туькIуь-рунив эгечIна. И кIвалахда Мусадиз коммунистри ва комсомолри гзаф куьмекар гана. Иллаки Сувара, Али-ди ва Аюба зурбаз куьмек гана. Хуьрера туькIуьрзавай постариз чкадин актив желбна. Штабдиз Аюб, Алидар, Лалам, Къарахан, Гъашим, Пенжали хкъана. Постариз шегьерра кIелзавай чIехи классрин школьникрикайинн тайинарна. Абурук Азад ва Курумни квай. Постарал акъвазнавайбурал Дагъустандай Азербайжандиз ва гъа-найни иниз ахтармиш таауна касни хъай тавун тапшурмишна. Шак алайбур постариз хкун ва герек атайтIа штабдизни хкун лазим тир. И йикъалай башламишна Самур вацун кьерехар кIелна. Югъди-йифди сергъятар хуьз башламишна.

Йиф мичIи тир. Цава са гъеднн авачир. Самур вацун Азербайжандиз экъечIдай рехъ хуьзвай постунал Аюб,

Азад ва Курум алай. Абурукай Азадни Курум вилик кваз Самур вацI галай патахъ физвай. Абурун гуьгъуь-нани яргъай хъиз Аюб физвай. Иифен кьуларилай алат-на. Ван-сес авачир. Саки тIебиат вични ксанвай. Ара-бир тамун ничхиррин ванер акъатиз мад секин хъижез хъана. Тимил къван феначир хъи, Курума явашдиз куш-кушдалди: «Азад, кIвачерин ванер къеззва!» — лагъана. Азада, «Гъи патахъай къеззва?» — жузуна. «Кефер пата-хъай», — жаваб гана Курума. Абур къведни акъвазна. Кефер патахъай яваш-яваш цIамар хаз кIвачери ван ийиз сад къеззвай. Абур къведни рекин къибле патахъ экъечIна валарик акахъна гуьзетиз акъвазна. Гъа и ара-да Аюбни атана акъатна. Гъадани гадайрин патав фена дикъетдалди яб гуз башламишна. Ван атунивай мукьва жезвай. КIвачерин ванериз килигайла къеззвайди сад хун лазим тир. «Килиг, ямир. Ам гъаки къаз алахъа. Эгер катиз хъайитIа кIвачер ягъа!» — лагъана Аюба. Тимил къван вахт мад фена. Ван мадни мукьва хъана. Ам рекъел экъечIна. Им сикI тир. Инсанрикай малум хъайиди патахъ вегъена катна. Аюбабур пудни кап-капа ягъиз хуьурена: «Ажеб бандит атанани!» — лагъана мад эвеланди хъиз башламиш хуьвуна. Абур вацIув мукьва хъана. Гъа и арада циферикай варзни хкатна. Абуруз вацIай са кас и патахъ экъечIзавайди акуна. Тадиз абур мад патав гвай валарик гъарма са патахъ чуьнуьх хъхъана.

— Килиг, тади къачумир. Зун сифте экъечIда, куьн яракъар гъазурна зи гуьгъуьнаваз ша. Адав гъил юзу-риз тамир! — лагъана Аюба юлдашрал тапшурмишна. Къеззвайди вацIай экъечIна перемар алуки хуьвуна еке хурчарар къуьнуьз вигъин хуьвуна и пад, а пад гуьзет-на рехъ къуна Аюбабур акъвазнавай чкадихъди къезз башламишна. Къеззвайдав са яракъни гвачир. Вичелни куьгъне чухва алай. Яшар хъанвай яргъ квай яхун итим тир. Чуру фадлай тун тавуна яргъи хъанвай. Вични чилиз тIар жезвайди хъиз кIвачер аста-аста эцигиз рехъди къеззвай. Ара-бир акъвазиз къуд патахъ яб гуз мад му-къаятвилелди гьерекатзавай. Ам атана Аюбабур акъвазнавай чкадив агакъна. Аюб гадарна къеззвайдан вилик экъечIна. Сифте пороль жузуна. Касдиз ам чир хъанач. «Халу, вун йифен и вахтунда гъиниз физвайди?»—лагъана ада жузуна. Касдиз жаваб гудай вахтни хъанач кьве патахъай яракъар чIугуна Азадни Курум абурун патав атана акъатна Касди рангар гана, алай чкадал пагъ атIана амукьна. Пуд кас яракъламиш хъанвайбу-рухъ галаз гуьжетар авунин файда авачирди ада къа- тIана.

— Ваъ чични чан хтул, кесибвал я ман. Юкъуз кIва- лахзавайди я, къведай вахт хъанач. Йифиз тIимил къван ялни яна жуван кесибвал ийиз атанвайди я. Захъ вад-ругуд аял ава Абуруз нсдай ризкъи амачир. Дагъустан- дин и пата хуьрерай техилар жагъуриз хъун мумкин я лагъана атанвайди я. Пакамахъ фад къачур техилни гваз аялрип патав хъфена абур секинарна жув мад кIва- лахал хъфии хъийида,— лагъана ада жаваб гана.

— Зарар авач халу, чун гъа хуьруьз физвайбур я. Санал хъфейтIа мадни хъсан жеда, — лагъана Аюба. Мугъмандиз къил къакъудиз кIанзавай.

— Чан хтулар, куьне заз ихтияр гайитIа заз а хуь руьз ваъ, адалай винихъ галай хуьруьз физ кIанзава,— лагъана ада.

— Ваъ я халу, техилар гузвайди чи хуьр я. Чна вун дуьз гъа техилар гузвайдап кIвализ тухвана ужуз къи- метдай техилни къачуна рекъе хутада. Хъша чухъ га- лаз? — теклифна Аюба вич вилик Азадни Курум кьулухъ галаз рекъе гъатна. Мугъмандиз

маса чара амуькнач. Мад пуд касдихъ галаз дяве тухуз жедачир хьи: хъфиз- вай рехъди катунин планар тукъГуьриз алахъна. Чара авачир. Пуд тфенгдин х\р>кай гьиниз катдай: «Белки абуруз затІни жегъич. Белки абуру заз ужуз техилни къачуна зун рахкурин»,—лугъуз рикІи-рикІ незвай. Адан эвелан секинвал квахъна. Ам алцуарна йифиз постарал касни алайди туш лагъана ракъурнавайди тир. Ада гила вуч ийидай. ГъикІ и баладикай къил хкуддай. Абур хуь руьз агакъайла югъ ахъа хъана. Нехирбанар кундал атана. Лашарни хурук кутуна нехир кІватІ хьунухъ гуь зетиз акъвазнавай. Са бязи папари кварар къуьне къуна булахдила яд тухуз тади къачунвай. Ибурни акур мугъ- мандин гьал лап чІур хъана, ийир-тийир квахъна. Гъа сифте гьалтай къве мертебадин кІвалерив агакъна.

— Я халу, гъа и кІвалер я техилар гузвайди. Гъаниз ша фин! — лагъана Аюба. Мугъманди кІвалериз вил яна. Айванрик яракъар гвай ва гвачир инсанар гзаф квай. Мугъмандин кІвачер гъуьргъуь хъана. Ада шерзум яз: «Мад вучда, къд? \я ман», — лагъана жаваб гана. Им штаб авай кІ^алср тнч Мугъман штабдин къве мертеба кІвалерии гурарай виниэ тухвана, рак ахъайна къенез гъахъна. КІвалей-кІвализ рак авай кІвалер тир. Мугъ-ман Азаданни Кур^ман патав вилик галай кІвале туна Аюб рак ахъайна муькуь къеневай кІвализ гъахъна. Ина касни авачир, Муса сенфиз геждалди кІвалахал аламаз геж хъфейди тир. Гьелелиг ам аганвачир. Аюба экъечІ-на Курумал Мусадиз эверун тапшурмишна, мугъманди кІвалин цлав эцигнавай скамейкадал ацукъна далбадал тенбекдин пІапІрусар чІугвазвай. Адан чин гзаф чІуру тир. ТІимил вахтни фенач Муса атана акъатна. Мугъ-мандизни Аюбаз эверна. Мугъмандиз цлавай эцигнавай яргъи скамейкадал ацукъуп теклифна. Адан патавай Аюбни ацукъна. Муса хейлин гагъда мугъмандиз килиг-на. Худда пІапІрус чІугвазвай мугъманни ара-бир виле-рин кІаникай Мусадиз килигзавай.

— Юлдаш Муса! Им сенвиз къуланферилай алатайла Азербайжан патай Самур вацІай экъечІна чи патохъ атана. Вич вуч кас ятІа дуьздиз хиве къазвач. Заз ам шаклу инсан хъиз ава. За адавай пароль жузуна, ада вичавамвилеиз вигъена бегъем жавабни ганач,—лагъана Аюба мугъмандикай Мусадиз танишвал гана. Муса кис-на мугъман чириз алахъна. Мугъмандин винел патан акунри затІни лугъузвачир. Ихътин кукІвар хъайи куьгъ-не парталар алай инсанар тІиьил авани. Мусаді: «Им я гъавурда авай разведчик я, тахъайтІа эсиллагъ гъавурда авачир авам я», — лагъана фикирна. «Авам яз хъайила бес йифен къуларилай алатайла адан и пата вуч авайди тир? — фикир авуна ада. Гъа и хиялдал ам акъвазна.

— Мугъман, ви тІвар вуж я, вун гъинай я, гъибуру- кай, кесибрикай яни, тахъайтІа девлетлуйрикай яни? — жузуна Мусаді. Мугъманди жаваб гана.

— Лап хъсан, йифен къуларилай алатайла вун Са- м,ур хътин хаталу вацІай зкъечІна чи патаз вучиз къвез- вайди тир? — мад хабар къуна Мусаді.

Мугъманди пІапІрус фитІинна гум акъудна.

— Юкъуз за жуван кесибвал ийизвай. Мажал авайди йиф хъуниз килигна зун къвезвайди тир.

— Ваз чи патай йифен а береда вуч кІачзавайди тир? — жузуна Мусаді.

— Захъ чІехи хзан ава. Недай ризкъи амачиз акурди и патай техил къачуз атайди тир.

— Вуна гъи хуьрйй къачузвайди тир. И хуьре гудай техилар авайди тушир хьи, вун и хуьруьз къвез.

— Зун куь итимри гужуналди иниз гъайиди я. Зун часа хуьруьз физвайди тир.

— Мугъман, ибур вири уду-будуяр я. Авайвал хиве яхъ, ваз хъсан жеда.

— Эгер за авайвал хиве къазвачтІа аллагъдин къуд каламни заз къалум хъуй.

— Эгер вуна лугъузвайвал тиртІа вун юкъуз къве- дай, йифиз ваъ. Ваз чизва хьи, вацІ йифиз мадни хаталу я. ГъикІ вун жуьрэтпа йифиз техил къачуз атана, вични къуланферилай. Де дуьз хиве яхъ!

Мугъман Іи къинер къаз башламишна, хиве къаз кІан-завач. Вичяйни гьекъ авахъна физва. Амма чІарах бар-мак хутІунин чкадал ам мадни кІевиз чуькъвезва. Мусаді и кар къатІана.

— Мугъман вуч гьекъ авахъна физва? А хъама къван- ни къилелай хутІуна! — теклифна Мусаді. Мугъмандин ранг са герен дегиш хъана гъасятда дуьз хъхъана. Пеше-кар разведчик тир Мусадин незердикай и кар хкатнач.

— М\гъман, а бармак хтІунна зав гице! — лагъана эмирна. Мугъман цал хъиз хъана.

"— Бармак чи намус я, ам *масадав вучиз вугузвайди я, — бармак вугуникай ам къил къакъудиз алахъна. Мусаді мад са сеферда бармак вугун теклиф хъувуна.

— Мугъман, зун ви чІалахъ ягъазвач. Якъин бармак- да масаниз тухузвай чар ава жеди!—лагъана ада.

Мугъмандин чара атІана. КІанз-такІанз ам хутІунна Мусадив вугана.

— Им гъакІан хъама я. Ина са затІни авайди туш,— лагъана ада. Мусаді бармак къачуна. И патаз а патаз, къенез, кукІваз килигна. Ада гъа и арада мугъмандизни вил яна. Зурзун акатнавай мугъмандин секинсуз хъанвай вилер хъамадила алатзавачир. Муса хъамадин кукІваз килигна. Гъана адаз акъахна цун хъувунвай чка акуна: «Дуьз я, и хъамада шак алай затІни авач!» — лагъана мад мугъмандиз вил ягъ хъувуна. Мугъмандин умудсуз чиник шадвал акат хъувуна.

— Акъваз-акъваз, им вуч алапат я! — лагъана Му сади хуцун хъувунвай чка ахъайна гъанай чар акъудна. КъвечІиларнавай чар дуьзар хъувуна. Ам араб гьарфа-

ралди кхьенвайди тир. Муса хьилелди суфат аламачир мугьмандиз килигна: «И чар вуна низ тухузвайди тир?» — лагъана векъи ванцелди жузуна. Мад кIевиз акъвазуникай файда амачир

— А чар за Магьмутахуьрел тухвана гъанавай Ме- гьамедав вугузвайди тир, — лагъана мугьманди.

— Мегьамеда а чар гьиниз агакьарна кIанзавай- ди тир?

— Ада ичинви Вердидал, Вердидини ам Штул Гъа- жифендидал агакьарна жаваб Мегьамедал, Мегьамеда- ни зав вахкун лазим тир. Жаваб агакьардалди зун Ме- гьамедан кIвале акъвазна кIанзавай, — лагъана вири ачухарна.

— ГьакI ман. Гила вуна авайвал хиве къуна. — Рази хъана Муса. Чар ада кIелна. Вири малум хъана. И чар , Гъажифендидин чарчин жаваб тир. Азербайжандин ру- , гъанийринни адахъ галаз алакьа ава. Къведбурни совет- рин властдиз акси экъечIун патал гаф-чIал сад авуна ! гъазур жезва. Абуру Гъажифендидиз чпи вири куьмекар гуда, кIанзавайди тадиз гъазур хьунухъ я лагъана кхьена.

— Аюб, вун са гъечIи герен гьенел экъечI! — лагъа на Мусадиди. Аюб чукьни тавуна кьарагъна гьенел экъечIна. Садни рахазвачир. Гьарма вичин хиялриз фен- вай. КIвале залан секинвал пайда хъана. Мусадиди ам гьикI алакьарда лугъуз фикирзава. Мугьманди хьайитIа, и шулугъдай гьикI саламат экъечIиз жедатIа лугъуз ви- чи-вичик гьар жуьре фикирариз веревирдар ийизва. Адаз гьукуматдиз акси экъечIна банда гъазурунин кар квелди куьтягъ жедатIа лап хъсан чизва. Им сад лагъай сефер тушир. А вахтара ам жегьил тир. Адаз кIвал-югъ, паб-аял авачир. Гила лагъайтIа, са кьадар яшарна хъанва.

— Мугьман, ваз кIвал-югъ, паб-аял авани?

— Ваз абурун язух къевезвани?

— Эхъ.

— Ваз ви чан хуьз, балайрин кьилел хьун кIан- завани?

— Эхъ.

—• ГьакI хьайила заз вахъ галаз са меслят ийиз кIан-зава. Меслят хьайитIа, за вун Кьасумхуьрел ракъурна ГПУ-дин гьиле твадач. Ана вун хьтинбуруз вуч ийидай-ди ятIа ваз лап хъсандиз чизвайди я.

— Вуч меслят я?

— Заз вун чарпи гъаз Магьмутахуьруьз Мегьамедан патав рахкурин кIанзава.

Гъажмфендиди жавабдин чар кхьейла гьам чи итимриз кьалурна, копия акъудиз туна чар вуна хутахна ви чIехибурув вахце. Чахъ галаз алакьа авайдакай чукьни ийидач. Гьар сеферда вуна чар тухудайла чаз кьалурда. Вунни мад гьич са сефердани чи шта'бдиз хквен тейин. За кьалурдай ксарихъ галаз алакьа жен. Тапарар авуна виже къведач. ЧIал деги-шарна гафунлай элкьуьнни виже къведач. АкI хьайила вуч жедайди ятIа ваз лап хъсандиз чизва. Вун рази яни? ЯтIа рази я лагъай мажбурнама кхьихъ! — тапшурмиш-на Мусадиди. И авам акъвазвай мугьманди столдилач чар къачуна ми хьиб азербайжан чIалалди дуьз чар кхьена Мусадив вугана. Мусадиди чар кIелна вичин кьултухда туна. Ахпа бармакдай вахчунвай чарчий копия акъудна къачуна чар вич мад бармакдин кукIва хуьз тун хьуву-на. Аюбаз эверна мугьман азаднавайди ва хьфиз ихтияр ганвайди хабар гана. Мусадиди Аюбал мугьман гьикI ви-лив хуьдатIа ва рекьин кьерехра авай чпин итимри вуч авуна кIандатIа тадиз серенжемар къабулун тапшур- мишна. И кардин гуьгьуьна Лаламни Алидар туна, мугьман тадиз Магьмутахуьр галай патлахъ рекье гьатна. Мад вич гуьзетзавай бур аватIани ахтармиш хьувунач. Мусадиди райондин ГПУ-дин начальникдиз чарчин копия-ни галаз рапорт кхьена сад тадиз балкIандаллаз Кьасумхуьрел ракъурна.

Пакамахъ югъ малум жедалди Къарахан юлдашни галаз сергьят ахтармишиз фена. Шак алай хьтин са ли-шанни акунач. Абуру кьулухъ элкьвена. Хъсандиз югъ малум хъана, хейлин рекьиз хтайдалай кьулухъ абуруз данани вилик кваз вацI галай патлахъ инсан къевезвайди акуна. Абуру тадиз рекьий экъечIна патав гвай валарик гуьзетиз акъвазна. Дана гвай касдиз абуру акур хьтинди тир. Амни тадиз патаз экъечIна валарик акахъна. Къа-раханабуру хейлин вахтунда рехъ вилив хвена. Къевез-вайдан гелни амачир. Къараханак тади акатна.

— Якъии катна кьил къакъудна. Вун хтул инал акъ-ваза. Кьуд пад вилив хуьх. За фена а дана гвайди гьикI хъанатIа чирда, — лагъана текдиз хуьр галай патлахъди рекье гьатна. Ада яваш-яваш кам къачуз дикъетдалди кьуд пад гуьзетзавай. Къве сеферда а дана гвай кас акур чкадилач инихъ-анихъ фена шак алай хьтин затIни аку-н'ач. Къараханан умуд атIана: «ИкI катна хурукай хка-тун жеч», — лагъана мад гъа рехъди фин хьувуна. Адаз яргъай хьиз къевечIи тарарин хилер гозаз акуна, Ам акъваз хъана. ШуькIуь тарарин хилер санлай юзавачир. А чка фад-фад дегиш жез мадни кьибле патлахъ физвай. Къарахана гьилерин ишарадалди вичин юлдашдиз ша лагъана. Абуру гьарма са патлахъй гъа тарар юзавай чкадихъди атана. Тимил вахтни фенач, дана гвай кас абурун вилик акъатна.

— Вавай чихурукай, шанизни катизжедач! — лагъана Къарахан тфенгар чIугуна касдал тепилмиш хъана. Къве патлахъй инсанар атайла гадар хъана рангар гана: «Я чан стхаяр и данани кьез хуьй, зак кьамир! — лагъана минетиз башламишна.

— Вун вуч каш я, гьиниз физвайди я? — лагъана Къарахана жузуна. Мез пелтек хъанвай касди: «Зун пул герек хъана и дана гуз Къуба патаз физвайди я, зун флан

хуьрйя я, — жаваб гана ада.

— Вуна вучиз тапарарзава. Югъ ахъа жедалди ви а пата вуч авайди я?

— Заз фадамаз дана гана югъ аламаз вацIай экъечI- на и патахъ хуьквез кIанзавай.

— АкI квевай жун алцуриз жедач. Вав гвай чар чав вахце, — лагъана Къарахана.

Кас вуч ийидатIа чин ти- йиз гъакI амукъна.

— Я чан стха, зав са чар затIни гвайди туш. Зун жуван кесибвал ийиз физвайди я.

— Вун дуьз каш хъайила беш вучиз катна чуьнуьх жезвай? Абур жаз чидач. Вав вуч чарар гватIани, я та- хъайтIа вуна сивйя лугъудай гафар аватIани чаз лагъ.

ТахъайтIа чна вун штаIбдиз хутахда!— векъи ванцелди тIалабна Къарахана. Касди кьуьнер чуькьвена.

— Зав гвай са чарни авайди туш, я са гафни захъ масадаз лугъудай авайди туш, — жаваб гана касди. Къарахана юлдашдихъ галаз меслят авуна: «Мад ида-вай ша гафни жагъуриз жедач. Ша чна ам штабдиз ху- тахин», — лагъана юлдаш рази хъана. Дана гвай кас ви лик «утуна штабдиз хкана. Мусади ам ахтармишна. Кае- дивай са гафни жагъанач. Гъа Къараханаз лагъай гафар герен-герен тикрар хъувуна. Абуру кас хъеандиз ахтар мишна. Шак алай хътин затIни жагъанач.

— АкI яз хъайила вун вучиз катна чуьнуьх жез вай? — жузуна Мусади. Касди жаваб ганач. Ам кичIез- кичIез Къараханаз килигна. Мусади Къараханни адан юлдаш вилик галай кIвализ акъудна.

— Де гила авайвал ахъагъа кван!—теклифна Мусади.

— Заз п тамара бандитар ава лагъай ван хъана. Куь итимар акурла заз абур бандитар хъиз хъана. Чебни зун аквазмади чуьнуьх хъана. Ида зун мадни шаклу аву на, гъакI хъайила за катна кьил кьутармишзавайди тир. Гъикъван зун алахънатIани абуру зун кьуна, — лагъана хканвай касди. Абур рахунрик квайла Пенжали штаб диз атана акъатна. Пенжали абуру жузунарзавай кас- диз дикъетдалди килигна Ахпа ам хъуьрена,

— Ам заз чидай кас я Чи 'Къунши хуьруьн колхозчи я. Гзаф дугъри инсан я, — лагъана ала Кас ахъайна, хъфидай ихтияр гана.

Ииф хъанвай. Виринра эквер аквазва. Фин-хтун ама-ч"из хуьруьн куьчечар лап секин тир. Штабдин гъягта пост хуьзвайдан кIвачерин ван къезва. Штаба Муса-дини «комиссарди суьгъбет ийизва. Комиссар кье Самур вацIун кьерехар тирвал тешкилнавай постариз фена хтана. Ада авай гъалдикай Мусадиз малумат гана:

— Таб авун вуч герек я. Авай гъал лап хаталуди я. Кулакри ва ругъанийри вири чкайра чпин патаз атайбу- рухъ галаз кIвалах тухузва. Гъич са шакни авач, абуруз банда тешкилиз кIанзава, — лагъана ада.

— Бес постарин начальникри вуч лугъузва? Абур вужар ятIа чириз жезвачни? — жузуна Мусади. Комис сар кIвачел къарагъна ацукъ хъувуна.

— Карни гъа гъанал ала. Абур вири санал кIватI жезвач. Са-садан кIвализ хуьруьк физва ва я масабурун хуьруьнвидин кIвализ са йикъан мугъманвиллиз къезва. Къиле акъвазнавай'бур чеб кьвенни ийизвайди туш, А мугъманвилера гъатнавайбуруз куьн чIуру «сар я лугъу дай делилар гъелелиг гъиле авач, — жаваб гана комис- сарди. Адан лацу иер сифетдик серии акатна. Къвалал алай наганар дуьзар хъувуна махорка акъудна пIапIрус ацIурна чIугваз эгечIна. Мусади тIимил фикир авуна.

— И месэлаяр чаз малум тирвилйя туширни чна на- чальникриз чарар кхъена мукъаят хъун, алцуар'из тун тавун тапшурмишайди. Аквадай гъаларай тади серенже- мар «ябулна кIанзава. Ахпа геж жеда. Чехибуруз гайи гафни таб акъатна,— секинсуз хъайи Муса къарагъ на пенжердал фена. Ам ахъайна. Къецихъай михъи гъа- ва атана.

Мусади хур ацIай нефес къачуна. — Дуьз меслят я, вуч авуна кIандатIа постарин на- чальникриз кхъена хабара,— лагъана комиссарди.

- Зи фикирдалти чна тадиз и аIъадихъ за къалур-завай месэлайрин патахъай хабар гана кIанда: постарал давамна дежурнияр эцигна, ахтармиш тавуна касни ахъай тийин, а шак алайбур кIватI жезвай кIвалерал махсус контроль эцигин, кIватI жезвайбур вужар ятIа, гыIнриз физватIа чирин, яракъар нив гва, абур гъиле-рай-гъилериз физватIа ахтармишин, чахъ галаз давамна алакъа хуьн, тIимил къванни шак алай кар аквазмазни чаз хабар гун. Мад гъихътин месэлайрин патахъай л>-гъуи хъувуна кIандатIа жувани алава хъия.

— Башуьсте, исятда за а чарар гъазурда, — лагъана комиссар къарагъна фена. Постарихъ галаз гъамиша штабдин алакъа авай. Комиссарди кхъей чар гъана Му-садиз кIелна, тIимил туькIуьрни хъувуна. Югъ хъайила Мусади ракъурзавайбуруз эверна тапшуругъ гана абур рекъе туна. Курум пуд лагъай постуниз физ рекъе гъат-на. Курум а вичиз школадай ганвай парталар дегишарна гъакIан хуьруьн аялдин парталар ва чIарах бармак алукина. КIвачел хъайитIа школадай ганвай, чебни ю>гъне, аскIан дабан квай мягъсер-чекмеяр алукина. Ада чар гъина кIевирнаватIа Мусадилай гъейри мад са- дазни лагъанач. Ада чекмейрин астIардинни подушрин арада кьве кьатна туна чуьнуьхна. Ина авай чар кье-кьвена ахтармишнайтIани жагъуриз жедачир. Пуд лагъай постуниз там галай рекъяй фена кIанзавай. Курум там галай чкадал къван саламатдиз фена. Гъич са касни гъалтнач. Дуьзен куьтягъ хъана тама гъахъна. Тамук акахъайла Куруман рикIик гъалаба акатна. ГъакI ятIа-ни бармак вилериз чуькьвена тадиз тамай экъечIун па-тал кам къана. Хейлии рехъ фенатIани мад адал гъалтай касни хъанач-. Тамай акъатиз тIимил чка амай. Гила тамни кьери жез башламишна. Виликай яргъай

хъиз пуд кас Курум галай патахъ къвезвай. Куруман рикли фад-фад кваллахиз башламишна ва вичикни тади акатна. Къвезвайбуруз Курум акуна. Мад Курумавай са патахъ-ни элячлиз хъун мумкин тушир. Къвезвайбуру шак авун мумкин тир. Низ чида къван, бедки абур чтуру къаст авай инсанар я жеди. Гьикл хъайитлани зун дуьз физвайвал фида, къетлна ада. Курума вилик фин давамар-на. Адан къаншардиз къвезвайбуруни виликди кам къана гьерекаст авуна. Абур лап мукъва хъана. Абурукай сад яшлу, чуру квай. яргъи куьрс хъанвай спелар авай, хъа* ма бармак алай кас тир. Адан юкъвани яргъи гапур авай. Муькуь къ-ве кас юкъван яшара авай чуру михъиз туна спелар тунвайбур тир. Абурукай садав къуша тфен-гар, муькуьдавни ружа гвай. Акурбуруз ксар гъуьрчез экъечизавайбур хъиз аквадай. Курум абурув агакъна.

— Я хва, вун гъинай я, ви тIвар вуж я, вун гъиниэ физвайди я? — лагъана абурукай сада жузуна. Курум кам къана физвай чкадал сад лагъана акъвас хъана. Ада вич гъавурда тур къайдада жаваб гана Яргъи чуру квай касдиз хъел атана

— Тапарармир, чун аялар туш. Дуьз лагъ, вун а большевикрин штабдай постуниз ракъурнавайди туш- ни? — жузуна ада. Курума вич квадарнач.

— За тапарарзавач, чIалахъ ягъадатIа захъ галаз хтана зун гъа тIвар къур касдин кIвализ физвайди туш- тIа ахтармиша. Заз штабдикай хабарни авайди туш, — жаваб гана ада. Курума тIвар къур кас штабди вили- камаз гъавурда тунвайди тир. ГъакI хъайила Кур}ма уьткъемвилелди адавай жузуз лагъана тIатабна. Муькуь патайни тама авай чтуру инсанар и жегъил гададин га фар ахтармишиз пост алай чкадал бажагъат къведай. Яргъи чуру галай касди гзаф хъел атана фена Курум къуиа зурзурна, адаз къве лапIашни вигъена. Курума тIар хъанатIани чуькъни авунач.

— Зиндикъ, за вун куьткъунда, — лагъана ам ахтар мишиз эгечIна. Вири чкайриз килигна. Мад шак алай хътин затIни адаз жагъанач.

— Белки чар кхъин тавуна абуру вун сивяй лугъун тапшурмишна ракъурнавайди я жеди, — лугъуз Курума- лай гъил къачун тийиз «Вал вуч ва гъихътин гафар тапшурмишнаватIа хиве яхъ»! — лугъуз алат тийиз хъана.

— Зал садани са затIни тапшурмишнавайди туш, — лугъуз Курума хиве къунач. Ахпа ам туна къуьзуьда юлдашрин патав хъфена яргъалди рахунарна.

— Мад чар гвачиз хъайила ахътин аялдал сивяй лу- гъудай гафар тапшурмишдайди туш, — лагъана юлдаш- рикай сада. Ахпа мад а кас Куруман патав атана. Ку рума мад, ада ягъда лагъана фикир авуна.

— Килиг зиндикъ, мад чаз ви гелни инра акван хъи йидач. Садра вилерикай квахъа! — лагъана тади гана чеб тамук акахъ хъувуна. Курума сифтедай явашдиз, ахпани кам къана пост авай хуьруьз агакъариз тади къачуна. Поступал агакъайла Мусадиди кхъенвай чар постунин на- чальникдив вугана Чехида чар кIелиа Курумавай

Штабда вуч хабарар аватIа жузуна. Сифте фикир ганач-тIани ахпа ам дикъетдалди Курумаз килигна: — «Ваз вуч хъанва, ви рангар атIанва хъи?» — лагъана хабар къуна. Курума вичин къилел атай къиса ахъайна. Посту-нин начальникдиз и кар гзаф дакъан хъана. Адаз и тама-ра тIимил-шимил катая бандитар, чтуру инсанар авай-ди чизвай.

— Я къадаш кас, вун нагъакъ а тамай атана, Гъикъ- ван яргъал тиртIани муькуь рекъай атана кIандай. Гила штабдиз тамай ваь, муькуь рекъай ахлад! — лагъана ада тапшурмишна. Курума фу недалди ада Мусадиз чар кхъена гъазурна. Чар Курумал тапшурмишна. Курума а чар мад астIардинни падушдин арада туна кIевна. Ам къалурай меслятдиз «илигна тамай хтанач — яргъал ре къай элкъвена. И рекъай адал касни гъалтнач. Штабдиз хтана чар Мусадив вахкана. Ахпа вичел бандитар гьикл гъалтнатIа ахъайна. Мусадиди рангар атIана адахъ яб акална. Адаз и "кар гзаф задан хъана. КIвачел къарагъ- на пенжердихъ фена. Ам ахъайна яргъай аквазвай Шагъ дагъдиз килигиз акъвазна. «Гададин къилел са дуьшуьш атанайтIа за Агъмедазни Сувараз вуч жаваб гудай?» — хиялна.

— Мад Курум, чна вун пуд лагъай постуниз ракъур хъийидач. Вун чна гъа иनावай постунал тада! — лагъа на ада.

— Пуд лагъайдаз жедатIа сад лагъайтдз ракъура. За гъадаз чарар тухун хъийида, — тIалабна Курума. Мусадиди фикирна.

— ЯтIа за Суварахъ галаз меслят авуна ахпа ваз гьикл жедатIа хабар гун хъийида. Гьелелиг вун гъич са- низни ракъурдач. Гъа и постунал хъухъ! — лагъана мес- эла гъална. КIвализ хъфей Курума вири хъайи гъал Су вараз ахъайна. Сувараз Агъмед авачирла хчин къилел дуьшуьш атуникай кичIе хъана. Хци ахъагъай ихтилатди адак гъалаба кутуна. ГъакI аьайила Мусадиди авур меслятдални ам рази хъана. Курума къилел атай къиса ахъайдайла анал гъвечIи стхани алай. И къиса ван хъайила а*да алай чкадилаь къудгъунна къарагъна вичин гъвечIи гъутар къакъумарна гъарайна.

— Гъайиф анал зун хъанач. За а бандитрин диде ширдай! — лагъана гьелегъар къуна. Гъикъван Куруман къилел атай кар такIан хъанайтIани гъвечIи хчин гафар акурца Суварак'Хуьруьн акатна.

— Ажеб хъана, чан хва, вун анал тахъаиа. ТахъайтIа а алчакхрин мурдар ивидай вуна ви гъилер къацIур-дай! — лагъана хва секинриз алахъна. Хва секин жезва-чир. Ада къвердавай худда гъатиа гъараюнар ийиз так-вазвай бандитрал гъужумзавай.

' Къе Штул Гъажифендидин буба Шейх Гъажирамаза-нан гуьмбетдал хуьрерай ругъанияр кIватI хъана чIехи зиярат тешкилнавай. Иниз гзаф чкайрай, хуьрерай тIвар-ван авай ксар кIватI хъана. Ина лапагар тукIуна тIуь-нар-хъунар гунни тешкилнава. Низ вуч ава къван? Дин-эгълийри чIехи шейхинин сурал зиярат тешкилна ибадатар, купIар ийизва. Диндилай къерехдай ахътин чIуру кIвалахар гухузвач хьи, къуьзуь итимар я, чпиз кIамай къван ибадатар, дубаяр авурай. Нивай вуч лугъуз жеда? Эгер кар гъа икI яз хъайитIа, вучиз бес ичинви Верди, магьмутахуьруьнви Мегьамед ва мад са шумуд ихътин ксарни аквазва. Абурни чIехи шейхинин зияратдиз атан-вайбур тирни? Вердидини Мегьамеда зияратда ибадатна дубаяр кIелунин чкадал идан-адан къваларив физ куш-куш ягъиз яргъалди рахунар ийизвай. Няналди и дин-эгълийри ибадатар, зикирар куьтягънач. МичIи жедалди гуьмбетдай зикиррин ванер къвез хъана. Нянихъ зиярат куьтягъна. Вири чкIана хъфена. Верди, Мегьамед ва мад са шумуд кас Гъажифендидин хванахаяр тирвиляй са патахъай кисна ада кIвализ хутахна. Йиф хъана, куьчеяр секин хъайидалай къулухъ кIватI хъанвай мугьманри махсуси ибадатар башламишна. Гъажифендиди и кIватI хъуниз гзаф фикир гана, им лап важиблу кIвалах яз гъисабна. Сифтени-сифте гаф ичинви Вердидиз гана.

— Гуььрметлу Гъажифенди! За ви буба Шейх Гъа-жирамазанан гуьмбетдалди къин къазва, чи яркIи ма-гъал къе къарагъайтIани гъазур я. Абуруз ви тIварцIяй мусурман дии хуьн патал гъазаватдиз эверун бес я. Зи итимри датIана жемьатрин арада кIвалах тухвана. ГъакI кIвалах тухвайвиляй гила гзафбур диндин рекъе чан эци-гиз гъазур я. Мус чун къарагъна а кафирар тергна кIан-цатIа чаз хабар це. Чна гъикъван а динсуз большевик-рии гужар эхда! — лагъаиа хъиляй чин яру хъанвай Вердиди Гъажифендидиз икрамна. Гъажифендидин кIуфук ширин хъвер акатна. Ахпа амайбурни диндирмишна.

— За ви гуььрметлу буба шейх Гъажирамазанан су-ралди къин къазва, Магьмутар ва чи патан хуьрер вири лап къе вуна гъазаватдиз эверайтIани чанарни эцигна ви буйругъ къилиз акъудиз гъазур я. Чахъ мад къарай амач Чна гъикъван а кафиррин гужар эхда! — лагъана магьмутахуьруьнви пеле къан авай хътин Мегьамед рахана. Мад рахайбуруни чпин хуьрер дин патал боль-шевикряхъ галаз амансуз дяве тухуз гъазур тирди ма-лумарна. Чпин итимризни кIанзавайди Гъажифендиди буйругъ гун тирди хабар гана. Рахазвайбурухъ яб ака-лунивай Гъажифендидин кефияр лап къумбар хъана. Теспягърик ван кутуна фад-фад салават гъиз: «Эзиму-шандиз кIан хъайила вири жедайди я» — лугъуз хъана.

— Аллагъ таала эзимушандин эмир авачиз гъич ин-сайдин къилелай са чIарни кеми жедач. Дуйньяда жез-вай вири крар чун халкъ авур халкъдин эмирдалди жезвайди я. Гила ада динсуз кафирар тир большевикрин шеринкай дуйнья азад авун тIалабзава. А кафирдин эхир мукъва хъанва. КIанзавайди диидин аскерри а кафирар терг авун я. Заз вири чкайрай малуматар ава. Виринра эл а кафирар тергиз гъазур я. За Азербай-жандайни, чи къунши районрайни хабарар къачунва. Мусурман дин азад ийиз чун сифте къарагъда. Амайбур вири чи гуьгъуьналлаз Йаведиз экъечIада. Чи Кавказдин сергъятрал мусурмаирин даях чIехи Туьркиядин къегъал къушунар гъазур яз акъвазнава. Чун кIвачел къарагъ-намазни а къушунри асланри хъиз и кафиррал гъужум-да. Абуруз фир-тефир чка дар ийида, — лагъана Гъажифенди яргъалди рахана. КIвале авайбуру зурба гъевес-далди, са гафни ахъай тавуна, диндин мягъкем дестек шейхинихъ яб акалзавай. И кар а кур Гъажифенди мад ии худда гъатнава.

— И апрелдин зхирра Къурагъ райондин элди ина авай кафирар терта район динсузрикай азад ийида. Пакад юкъуз Къасумхуьр азад ийиз фида. Куьн Верди ва Мегьамед гъа югъ малум жез-тежез куь райондиз къвезвай чи къушунрик акахъиа гъана гъазур хъухъ! — тапшурмишна ада. Хейлин суалар гана. Гъажифендиди а суалриз виридаз жавабар гана.

— ВиридалайIШ вилик эл гъавурда тур хьи, туьрквер атана флан-Флан чкаяр ацIава. Чи халкъ илан лап регъятвилелди чIалахъ ягъада. А югъ базардин югъ я. Ву-чиз гъа юкъуз башламишзава лагъайтIа, ам лап хъсан серф акатдай югъ я. И юкъуз виринрай халкъ Къасум-хуьруьн базардиз къвезва. Гъа элдик акахъна садазни чир тахуна, чунни гъаниз фида. Виринрай атай чи ити-мар Къасумхуьрел кIватI хъайила сад лагъана чна а чка къада ва вири рекъерин сивера чи итимар эцигда. Са касни чаз герек авачир я гъа хуьруьз ахъайдач, я гъа-най масанизни ракъурдач. Вири кафирар садни амачнз чна тергна. Хуьр а динсузрикай миьна гъана диндин гъукумат эцигда. Куьне инал завай вужар тергда лагъана жузазва. Гъазават кафирар паталди я. Кафирар къирмишун сувабдин кар я. И рекъе пуч хъайи диндин къушунар гъич са рахунни алачиз женнетэгълийр жезвайди я. А кафирар вужар я? Абур большевикар, комсо-молар, спелар тунвай, бармакар гадарна шапкаяр алуки-навайбур ва гъакIни къуллугърал алай, шуткъуяр гадарна ачух къекъвезвай дишегълийр я, — лагъана ада вуч авуна кIандатIа гегъенш малумат гана. Идалай къулухъ абур Гъажифенди къиле аваз нянин капI авуна. Гъажифендиди яргъалди дубаяр кIелна вирида «Амин!» — лагъана тикрар хъувуна. Къасумхуьр. 1930-йисан апрелдин эхирар тир. Райондин ГПУ-дин начаник вичин кабинетда гъилер пелек кутуна къилди ацукъна фикирриз фенва. Ам хейлин вах-тунда юзун тавуна гъа авайвал амукъна. Кабинетдин вилик квай кIвалени касни авачир. Виринра секин тир. Даг.ГПУ-ди адаз зверна и райондиз ракъурзавайди хабар гана. Ам гъана амаз авай гъалдин гъавурда туна.

— Юлдаш, чна вун Къасумхуьрел ракъурзава. Къиб-лепатан Дагъустанда секинвал

авачирди чна ваз вили-камаз хабар гузва. И кар рикелай ракъурмир. Гьа райондин тамарани тимил-шимил катайбурни кеми туш. Мукъаятвал гъилий ахъаймир. Райкомдихъни исполком-дихъ галаз алакъа хуьх. Районда мягътем гуьзчивал эцига. Гъамиша вилив хуьх. Са гъвечи хътин шаклу кар жезамазни тадиз вилик пад къаз алахъа. Чахъ галазни гъамиша алэкъа хуьх! — лагъана ракъурнавайди тир.

Цийиз атанвай урус юлдаш райоидин регъбер кадрой-рихъ ва райондихъ галаз бегъем таниш жедалди кула-карни ругъанияр гьукуматдиз акси экъечииз башламиш-на. Ам гъавурда авай чекист тиртлани, сад лагъана гьукуматдиз хаталу ихътин кардал дуьшуьш хъуни адак гъалаба кутуна. Ам тадиз серенжемар къабулуниз маж-бур хъана. Ам агъвалат фикирдиз гъиз веревирдар ийиз алахъна. Ихътин рахунар сифтедай ван хъайила абур гьаклан къундармаяр я, араяр акадарна шулугъ тваз кнаиз колхозриз касни гъахъ тавун патал члуру ин-санри акъудзавай гафар я лугъуз хъана. Райондин жавабдар къуллугъчийрикайни гзафбуру гьа икI фикир ийиз хъана. Абур районда хатасузвили гьал члурзавай-дахъ, абуру банда гъазурзавайдахъ инанмишарун патал ГПУ-дин начальникди тимил кваллах тухванач. Вири ибур алатнавай крар тир. Кар гила къе-пака бунт баш-ламишунал атана акъвазнавай. Ада са шумуд патахъай апрелдин вацран эхирра бунт башламишзавайвили гьа-къиндай малумат къачуна. И гьалдикай ада тадиз Ма-хачкъаладизни хабар гана. Райкомдизни и кардикай малумат авай. Мад акъваздай вахт амачир. Тадиз Къа-сумхуьр бандадикай хуьшн месэла тешкилун лазим тир. I бакI хъайила ада Герейхановаз зенг авуна. Вич, тадиз авуна кланзавай са кваллахдин патахъай, исятда къвез-вайди хабар гана. Герейханова вичин кэбинетда совещание тухузвай. Начаникдин секинсуз рахунрин гъавурда ам гьасятда акъуна.

— Юлдаш начаник, за исятда совещание тухузва, жув тадиз материалар гъазурна зи патав ша. За вун къведалди совещание куьтягъда, — лагъана адаз вичин патав эверна. Ада совещание тадиз куьтягъна. «Яраб мад гъихътин тади месэла хъанватIа?» — лагъана хиял- па. Герейхановаз вичизни душманри и мукъвара бунт башламишзавайдакай хабар хъанвай. Ам кIвачел къа- рагъна яваш камаралди кабинетда къекъвез эгечIна. Яргъал фенач. ГПУ-дин начаник рак гатана адан кабинетдиз гъахъна. Ада салам гана. Салам къур Герейханов начаникдиз суал гудай къайдада килигиз акъвазна.

— Юлдаш Герейханов, вун шадардай са хабарни зав гвач. Районда гьал гзаф члуру я. Чи душманри и вац ран эхирра, яни са шумуд йикъалди бунт башламишза- ва. За са шумуд патахъай лап инанмиш жедай ксаривай малуматар къачуна. Бунт тешкилун ва Къасумхуьрел гьужум авун шак гъиз тежедай гьакъикъат я. Ина таб авач, — лагъана сабурсузвилелди малумат гуз эгечIна. Начаникдин сабурсузвал Герейхановакни акатна.

— Юлдаш начаник, ви итимрини вирида гъа икI тир- ди тестикъарзавани?

— Эхъ, юлдаш Герейханов, вирида гъа са къайда малумат гузва.

— АкI хъайила чавай абур хатасуз ийиз жедачни?

— Ваъ, геж хъанва. Бунт тешкил ийизвайбурун къи- ле авайбур Къурагъ райондай я.

— АкI хъайила ви фикирдалди бунт сифте гъина башламишун мумкин я?

— Заз чиз бунт сифте Къурагъ районда башламиш- да. Ахпа абур инизни къведа.

— Зани гьакI фикирзава. Чун Къурагърихъ галазни алакъада хъун лазим я.

Душмандиз къарши чун санал экъечIун герек я. Исятда за Къурагъизни телефон ийида. Абурун гъазурвилер ва фикирарни чирда, — лагъана Герейханов Къурагъар къачуна яргъалди рахана.

— Бунт жезвайдавай абурузни хабар ава. Чебни гъа- зур хъана акъвазнава. ГьакI хъайила чунни гъазур хъа на акъвазун лазим я. Къурагъривай бандитар чуклуриз тахъайтIа абур иниз къведайди я. Чна вири жуьре ча- раяр акуна бандитар иниз ахъайна кландач. Къе нияхъ чна райондин актив кIватIа. Авай гьалдикай абуруз хабар гуда. Гъа и кIватI хъайи чкадал чаз авай яракъар- пи абуруз пайда. Пакад йикъалай меркездиз къведай вири рекъерал ва жигъиррал постар эцигна ахтармиш тавуна касни ахъайдач, — лагъана Герейханова. Ахпа ада Махачкъаладиз хабар гана куьмекни тIалабна. Ма- хачкъаладай адаз вуч авуна кландатIа лазим тапшуругъ- ни гана.

Нияхъ вири эверайбур атана кIватI хъана. Иниз Шихали ва Мегъамедни атана. Герейханован сабурсузвал ва чинин гьал акурла Мегъамедаз кIвалахар хъсан-завачирди ва хаталувал авайди гьасятда чир хъана. Герейханован чапла патахъ райондин ГПУ-дин начаник ацукънавай. Адан суфатни гзаф члуру тир. Фад-фад инихъ-анихъ килигиз ада кIватI хъанвайбур дикъетдал-ди незердай акъудзавай: «Яраб ибурул виридал ихтибар жедайбур ятIа», — лугъуз рикIяй фикирзавай.

Герейханова арадал атанвай хаталу гьалдикай хабар гана вуч авуна кландатI лагъана. Ахпа ГПУ-дин начаник рахана. Ада постарин къадар ва чкаяр тапинарна. Ахпа постар хуьдайбурун список къуна, абур ахтарми-шун милициядин начаник Шайдадал тапшурмишна. По-старал акъваздайбур тайинардайла абурук Гъамиддинни кутуна.

— Чна идалай четин постар хвейиди я. Деникинан къушнриз чи постари вил гана ишигъ гайиди туш. А постар гзаф хаталубур тир. ГьакI ягIани чна абур къегъал-вилелди хвена. Чан алай касни ахъайнач. Ибур вуч постар я. Никай хуьзва? Чна гъанра хвейи постариз кили-гайла ибур аялрин къугъунар я, — лугъуз Гъамиддина дамахарна. Иифен постарал эцигдайла «Юлдаш Шайда, постарал вуж эцигайтIани

жеда. Амма абур ахтармишун садан «ар туш. ГьакI хьайила зани ваз куьмек гуда», — лагьана ам поступал акьвазнач. Шайда постар ахтарми-шиз фидайла вични адан гуьгьуьна гьатна: «Душмандин гьиллекарвилер заз жалгьанда акурди я. ГьакI хьайила зун абурувай алцуриз жедач. Ваз кичIе жеэдир, жув ви-лик алад. За вун далу патахьай гьа алчакхивай хуьда.» Шайдади гьар сеферда — «Я стха Гьамиддин вун гьа-вайда зи гуьгьуьна гьатзавайди я» — лугьуз хьанатIани, ада гьил кьачунач. «Чаз ахьтин крар гзаф акурди я», — лугьуз сакIани адан гуьгьуьнай экьечIнач.

Шайда постар ахтармишиз, гуьгьуьнани Гьамиддин аваз, рекье гьатна, хандин муькьуьв гвай поступал ага-кьиз тIимил амай. Хандин муькьуьн кьиле акьвазнавай-да муькьвйяй кьезвайдаз гьарайна. «Вуч кас я, пароль лагь!» — жузуна. Амхма атана муькьуьн юкьвал агакь-навайдаз я пароль чизвачир, я вич вуж ятIа чириз кIан-завачир. Тфенгар чIугуна чахмахрик ван кутуна посту-нал алайди кьезвайди ягьиз гьазур хьана.

— Эй муькьве авай кас, вуж ятIа лагь! ТахьайтIа за вун ягьизва! — 'кIевиз гьарайна чахмахдик тIуб гал- кIуриз башламишна.

— Я чан стха, ямир. Чинебан хабар гваз кьезвай кас я! — лагьана вичин гьилер цавуз хкажна. Гьа и ара- да Шайдани атана агакьна.

— Яда акьваза, ямир, ихтияр це, атурай! — лагьана Шайдади постуна авайди акьвазарна. Кас муькьуьн кьилиз атана агакьна.

— Зун ГПУ-дин начаникдин патав твах. Адаз хабар гудай лап важиблу месэла ава, — лагьана атайда малу- марна. И арада Гьамиддинни атана агакьна.

— Алчах, ваз чун алцуриз кIанзавани? — гьарайна тфенгдин луьле гьиле кьуна кьундах адаз чукьвез кIан хьана, Гьамиддин вичел кьез акурди ам кьулу-кьулухь- ди фена катиз гьазур хьана.

— Яда, акьваз кван. Ам чи итим я! — лагьана Шай дади Гьамиддинан гьил кьуна.

— Вуна и кас дуьз начаникдин патав хутах. Килиг рекье ам инжиклу ийимир. Зун амай постар ахтармишиз фида! — Кас адал тапшурмишна вич муькуь постарал фена.

— Садра зи вилик акахь, катун-затIун рикIел гьи- мир. За ви жендек саф хьиз ийида! — лагьана кас вилик кутуна Гьамиддин хуьруьхьди рекье гьатна. Начаник и йифера вичин кабинетдай санизни экьечIзавайди ту- шир. Гьамиддина гьанвай -кас ракIарал алайдал тап шурмишна вич начаникдин патав фена.

— Юлдаш начаник, Кьурагьар галай патахьай хан дин муьгь алай чкадал са малум тушир кас атана. Ада вич вуж ятIа, вучиз атанвайди ятIа лугьузвач. Ви патав тухун тIалазва. Ам ракIарихь акьвазнава, — хабар гана ада. Начаникди адаз эвериз туна.

— Вун вуч кас я, ваз вуч хабар гуз кIанзава? — жузу на начаникди. Атанвай кас Гьамиддиназ килигна кисна. Начаникди Гьамиддиназ: «Вун азад я» — лагьана. Гьа миддин кабинетдай экьечIна.

— Де вуч хабар аватIа ахьяя! — теклифна ада. Атан вай кас начаникдиз чидайди тушир. Ам са куьналдини амайбурулай чара жезвачир. Гзафбурал алай хьтин адетдин парталар, кьилелни аскIан кар галай бармак, кIвачерални шаламар алай. Ада са геренда гьикI баш- ламишдатIа лугьуз фикирна.

— Юлдаш начаник, чи душманри апрелдин эхирра бунт башламишзава. Заз и малумат лап ихтибарлу кас- дивай ван хьана. Адан чIалахь тежер са делилни авач. И хабар заз кье нянихь ван хьайиди я. Ван жезмазни кьез хабар гуз атайди я. Зун партияда авайди туш. Ам ма зун советрин властдин терефдар я. Адан хатасузвал чIурзавайбур зи кIеви душманар я. Зи диде-бубади ви- ликдай чIугур кьван дарвилер, зиллетар завай рикIелай ракьуриз жедани мегер!

Бунт сифте гьинлаи башламишдайвал я?

— Бунт сифте Кьурагьа. Ана советрин власть тергна Кьасумхуьрел фидайвал я.

— Хуьрерай абурун гуьгьуьшз гзаф инсанар физ гьа- зур яни?

— Эхь. Авам инсанар абуру алакьарнава. ГьакIни чпи бунт башламишзамазни туьрк пачагьди вичин кьу- шунар ракьурдайвал я лугьуз халкьдин арада хабарар чукIурзава. Буьркьувилелди диндихь инанмишбур туьр- квери атана мусурманар динсузрин зулумдикай хкудна азад авунал лап рикIивай инанмиш я.

Начаникди мад гзаф суалар гана. Касди вири суал-риз чIалахь агьадай кьайдада жавабар гана. Начаникди вичиз авай малуматрив ибур гекьигайла дуьз кьез-вай. Ада дежурнидиз эверна: «И юлдашдиз тIуьн гана ксудай чкани кьалура. Ахпа вун зи патав хьша!» — ла-гьана. Вичи Махачкьаладиз зенг авуна авай гьалдикай куьрелди хабар гана. Дежурни хтана. Атанвай кас гуьз-чивиликай хкуд тавун адал тапшурмишна. Пака югь малум жезмазни йифен агьвалат Герейхановаз ахьайна. Абуру Шихалидиз ва Мегьамедазни хабарна. Эверайбур тадиз атана. Агьвалат гьабурузни чирна.

— Бандитар иниз ахьайна жедач. Постара итимрин кьадар артухарун лазим я, — лагьана Шихалиди.

— Тадиз райондин актив кIватIна кIанда. Абур ка- зармадин гьалда ина хуьн чарасуз я. йифди-югьди вири санал хьана кIанда. ИкI хьайила герек жезмазни абур чкадал гьазур яз жеда, — меслятна Дегьамеда.

— Начаникди идан патахьаи Махачкьаладизни зенг авунва. АкI хьайила кьенин йикьалай райондин актив кIвалериз рахкур тавуна чна ина хуьда. Герек атайла, кьан чна йифиз, абур кIвалерай мус кIватIна гьазурда. Лап хьсан меслетт я. Заз чиз

бандитри югъ хъайила ве- гьеда. Абура атана мукъварив акъвазда. Экев жезмазни абуру гъужум башламишда. Чебни жезмай къван базар- диз къвезвайбурук акахъиз алахъда. Идан патахъаи постар гзаф авуна хуъзвайбурун къадарни артухарун лазим я,— лагъана Герейханова.

Тадиз актив къватІна...

Къасумхурун Къурагъай къведай лап яргъи куъче-дай къилелни алачир сад пурар алачир балкІандаллаз куъчедай агъуз гьалтна къвезвай. Базардиз агакъриз гьерекатзавай—куъче аІанвай халкъди: «И залумдин хва дели хъанвани!»—лугъуз худда гьалзавай балкІандин хурукай хкечІиз рекъин къерехриз гадар жезвай. Бал-кІандаллай кас гьална райком авай гьаятдиз гьахъна.

Хкадарна гьекъ хъанвай балкІаи гьаятда авай тарцеЛ кутІунна райондин ГПУ-дин идарадихъ чукурна. Идара-дин вилик адан начаникни Шайда акъвазнавай.

— Хийир, хабар, вак вуч тади ква?—лагъана атай жегъилдивай жузуна Шайдади. Жегъилдин нефес-нефес-див къвезвачир.

— Юлдаш начаник, зун чІехи стхади квез хабар гуз накъ ракъурайди тир. Зун бандитрин гьиле гьатна, ахъайнач. Накъ ЧІафар дагъда бандитринни Къурагъ-рин къуллугъчийрин ягъунар хъана. Къуллугъчийрин тІем акакъ тавуна абура къулухъ чІугуна ахцегъихъди катна. Къурагъар бандитрин гьиле гьатнава. Ахпа абура гъанай Къасумхура къаз базардин юкъуз иниз къвезвай- бур тир. Куън хабарсуз тахъуй, гъазур яз акъвазрай ла гъана стхади зун накъ нянихъ иниз рекъе турди тир. Бан дитри зун къуна дустагъна. Икьбахъ элкъвейла зун кат на. Са гуж-баладалди и балкІан къуна атайди я, — хабар гана ада.

Къве начаникни жегъилди хабар ганамазни ГПУ-дин идарадиз гьахъна. Махачкъала къачуна рахаз алахъна. Рахаз хъанач. Телефон чІурузвай хътинди тир. Тадиз патав гвай милициядин идарадай рахаз кІан хъана. И телефонни чІуру тир. Бандитри телефонрин симер атІан-вай. Абура жъведни райондин активдин патав хтана. Абу-рал алай гьал акурла актив тажуб хъана..

— Квез вуч хъанва? — лагъана къвалевайбурай гьарай акъатна.

— Исытда чаз гзаф чІуру хабар ван хъанва, — лагъа на ГПУ-дин начаникди атай жегъилди гайи малумат ахъайна.

И хабарди абура къарсатмишна. Тадиз серенжемар къабулуниз мажбурна. Эгер бандитри идарадал вигъей-тІа, абура дяве ийиз гъазур хъана акъвазна.

Югъ- малум жезмазни Къурагъар галай патахъаи базардиз халкъ ахмиш хъана. Постаривай гужа-гуж абура ахтармишна ахъагъиз агакъзавай. Тимил вахтни фенач балкІанрал алайбуру, яхбуру постариз кІур гана гъу-жумна. Постараллайбура ягъиз-ягъиз къулухъ хъана. Гъа и къайдада бандитар гъар патахъаи атана. Сифте атай дестейрикай садбура базар тарашунив эгечІна. Диндин «къушунри» тарашзавайла вири сад-садак акахъна. Гъа-райзавайбурун, кикІизвайбурун, шел-хвалдин ванци хура аІурна. Гъазаватдин «мукъадас аскерри» чувудрив гвай парчяра гьарда са патахъ ялиз, гъенефрив кІус-кІу-сиз хъуьчІерик кутаз тади къачуна.

Райондин актив къватІ хъанвай чкадиз эверни таву-на курхурунви Пирим атана акъатда. Адав синтралка тфенгарни гвай. Пирим иниз атунал гзафбура тажуб хъа-на. Ам и мукъвара партиядай акъуднавайди тир.

И ийфиз Гереханов эсиллагъ секин хъанач Са шумуд сеферда постарал фена абура ахтармишна. Меркездиз атун хъфин ерли авачир. Виринра секинвал авай. Шака ийиз жедай хътин гьерекатар душмандин патай акваз-вачир. Икьбахъ элкъвейла Герейханов райондин актив къватІ хъанвай чкадиз хтана. Ам галатна амандай аватнавай. Адан и гьал акурла юлдашри са гъвечІи секин хъунухъ меслят къалурна. Герейханов агалтнач, диван-дал ацукъна. Ахвари тухуз акурди ам къарагъна къвалляй къецел экъечІна. Ахвар квахъун патал адаз къилел яд иличиз кІан хъана. Ам крант алай чкадал фена. Им бандитри гъужумна меркез кфунвай вахт тир. Ванер къвез акурди къилел яд иличзавай чкадила ам хкаж хъана килигна. Гъа и арада чуънуьх хъанвай чкайрилай хкечІна са десте бандитри адал вигъена. Абурун къиле магъмутахуруфнви Мегъамед авай. Бандитар тепил-миш хъайила Герейхановай райондин актив авай чкадиз хъфиз хъаиач. Адаз патав гвай къвалин цлахъ акъ-вазна абурухъ галаз дяве ийиз кІан хъана. Цлахъ агакъ-далди ам бандитри элкъуьрна юкъва туна.

— Динсуз кафир большевик, акъудна яракъар вах-це! — лагъана абура Герейхановал тфенгар чІугуна. Мад фикир хъийидай вахт амачир. Герейханова тадиз нага-нар акъудна: «Большевикри яракъар икІ вахкудайди я лагъана са шумуд гуьлледив вилик квайбура-яна. Чпин итичиар ярх хъайиди акур бандитри вирибура ам яна.

— Яшамишрай Советрин власть! — лагъана Герейханов чинихъди ярх хъана, мад юзун хъувунач.

Гъаятдай тфенгрин ванер акъатайди идарада авай активди вирида гъаниз чукурна. Актив Герейханов ягъай чкадал агакъдалди бандитри адан наганарни вахчуна чпин къил баштІаң авуна.

Виридалайни вилик агакъай Мегъамеда Герейхановаи къил метІерал эцигна.

— Юсуф ваз вуч хъанва, вун ни яна? Вуна вилер ахъагъа тун! — лугъуз ам вичел хкиз алахъна. Герей ханова мад вилер ахъай хъувунач. Ам язамазни кьенвай. Герейханован мейит элкъурна юкъва тунвай юл-дашар са герен вири кисна. Гуьёрслу хъана хъиле зур-зурзавай абурун пашман вилерай цай къвезвай.

— Гъайиф юлдаш Герейханов! Вун икI къена кIан- дай хва тушир. Чна ви къисас а алчах душмандилай вах- чуда, — лагъана вичин пашман вилер михъай Шихалиди. Гзафбуру чпин рикIин ажувал къалур тавун патахъай къулухъ элкъвена вилер михъна. Ахпа абуру Герейханован ван мейит идарадин кьениз вахчуна. Мейит вахчуниз бандитри манийвалнач. Абуру чпин тарашчивилин кIва- лахал машгул тир.

Гъажифенди галай бандитрин килин дестенр муь-къуьн СтIалар галай пата кIватI хъана. Ина гъар жуьре инсанар авай. Яракъарни гъар жуьрединбур тир. Яркли магъалдин инсанрин гзафбурув гвай яракъ са патал мурз алай гъаефар тир. Пистан эцигдай ружаяр гвайбуру дамахзавай. Вердиди абуру жергейра туна вилик Гъажифенди ва ругъанияр акъвазарна. Гъинай жа-гъурнатIа «Имам» Гъажифендин вилик пагъливандин къамат авай садаварзни гъед алай «Исламдин» пай-дахни пайда хъана. Ругъанийри зикирдал, бандитрини тфенграл илигна и «къушун» муькъвй Къасумхуьруьхъ-ди рекъе гъатна, хуьр бандитри къуна виринрал чпин постар эцигна.

Къецихъай гъарайдин ван ацалтна райисполкомдин секретардин паб кIватI хъанвай чкадив агакъна.

— Ви ина вуч авайди я? Къасумхуьр атана Туьркве- рив ацIанва. Гуькумат абурун гъиле ава. Вун партийный туш. Ви ина кар авайди туш. Къарагъ садра захъ галаз хъша! — лагъана папа вичин гуьлуьз. Райисполкомдин секретарь гъакIни гъвечIи буйдин инсан яз гила мадни жум хъиз агаж хъана санихъни ва садазни килиг тавуна кисна кьил чиле туна явашдиз къарагъна папан гуьгуь- на гъатна хъфена. КIвале авайбур садни раханач, пагъ атIана амукъна. ГъвечIи геренни хъанач, къецихъай мад гъарайдин ван-акъатна. РакIар кьилеллаз курхуьруьнви Пириман вах кIвалин юкъвал акъатна.

— Я стха Пирим, вун партийни туш. Вун абуру пар тиядай герек авач лагъана чукурнавайди я. Ви абурухъ галаз вуч авайди я. Къасумхуьр туьрквер атана ацIан- ва. Къарагъ захъ галаз хъша.

— Я келлегуьз, ваз зун Гъажифенди авай патаз фена кIаизаваии? Завай билет вахчунватIани зун коммунист яз амазмайди я. Зун гъа ибуру авай пата амукъда. Къуй зун рекъиз хъайитIа гъа ибурухъ галаз кьирай! — лагъана сентралкаяр чIугуна къве хилевни вах ягъиз гъазур хъана.

— За вун кицI хъиз яна рекъидалди садра инай ква- хъа! — лагъана гъарайна. Патав гвайбуру тадиз ам къу- на акъвазарна. Вах хъайитIа, мад нефесни акъудиз тахъана экъечIна катна. Пиримакай гъелени хъел хкатза- вачир. «Регъуьни тахъана садра вуч гафар гваз атанва- тIа аку!» — лугъуз ам секин жезвачир. Активди тадиз вуч авуна кIандатIа меслят давам хъувуна. Садбуру Ма- хачкъаладай куьдек къведалди гъа и идарада акъвазун меслят къалурна. Муькуьбуру СтIалдал фин, амайбурни Шихидхуьрел фена бандитриз къарши къуватар кIватI- на абуру Къасумхуьрелай чукурун герек я лугъуз алахъна.

— Ибуру садани чаз куьмекдач. Заз чиз чун инай куьч хъана Мамрачрик фейитIа хъсан я. Махачкъаладай къведай куьмекни гъаниз фад агакъда. Ана чи штаб же- дай хъсан мягкем цлар чIугунвай кIвалерни ава. Чна гъаниз фена оборона тешкилайтIа пис туш. ГъакIни чавай бандадик акахъ тавунвай агъа пата авай хуьрерай куьмекчи кIватIиз жеда. Самур вацIун штабдин вири постара авай къуватар фадвилелди Мамрачрик кIватIиз жеда, — лагъана Мегъамеда.

Абдулбари Къазанбеков, бандитар Къасумхуьруьз гъахъайла яргъи куьчедай агъуз чукурна Иктив кIватI хъанвай идарадиз къвезвай. Къулухъай къвезвай бандитриз еке жендек акваздазни ам чир хъана. Адаз гуьлле гана. Идарадиз агакъариз тежез акурди ам уьлчуь къуна агъуз катна. Агъадихъай къвезвай магъмутахуьруьнви Мегъамедан дестедиз ам акуна. Абуруни виликай ягъиз эгечIна. Абдулбари патахъ вегъена багълариз экъечIиз алахъна. Къве патай гуьлле гузвай Абдулбаридиз фи-дай чка амукънач. Ам ярх хъана. Къарагъна катиз кIан-завайла ам бандитри къуна патав гвай агъа кьилихъай сад лагъай кIвалерин иеси фургъунчидин гъаятдиз хка-на. Бандитри ам элкъурна юкъва туна.

— Динсуз кафир большевик! Вун гила чи хурукай хкат хъийидач, — лугъуз ам ягъиз зарафатариз эгечIна бандитрин чIехида.

— Кафир гила рекъидайла хъайитIани келимшагъа- дат гъваш! — Аллагъдин патав фидайла хъайитIани му- сурманвал рикIел гъана алад! — лугъуз адал гъавалат хъана. И арада амай бандитри лашунив къар къачуна пIузар къацIурна.

— Къарадин спелар къванни хъурай! — лугъуз зара- фатда туна. КIвалин иесияр пабни гъуьл атана чпин гъаятда ам рекъимир лугъуз минетна. Бандитри Абдул бари галчIурна рекъел акъудна.

Гъа и арада активдиз хабар гваз жегъил гада атана: «АтIа фургъунчидин гъаятда бандитри Абдулбари халу рекъизва! Абдулбари Къазанбеков райондин сифтегъан большевикрикай сад тир. Милициядин начаник Шайда Пиримни къачуна «Чна ам рекъиз тадач!» — лагъана ре-къе гъатна.

— — Пагъ, ам вуч зурба кар я. Ам тек са за фена хки- дай, — лагъана Гъамиддина вичин ван акъудна. Цаци- жува «ТахъайтIани Гъамиддин вун ян феначир?» — ла гъана жузана. Гъамиддинак мадни дамах акатна. Амай- буру

чуькьнач. Эхир гьикI жедатIа лугьуз къалабулукъ къачуна. Шайдани Пирим идарадин патав гвай магьсу-лар цанвай тежрибадин участкадиз гьахьна. Ина цан-вай магьсулар хкаж хьанвай. Абур хурухъди-хурухъди фена фургунчидин кIвалериз муьква хьана. Куьчедал акъудна Абдулбари бандитри юкьва туна рекъиз гьазур хьанвайди инлай лап хьсандиз аквазвай. Мад гежна ви-же къевзвачир. Тади къачуна кIанзавай. Шайдадини Пи-рима гьарма санал акъвазна галамаз-галамаз са шу-муд тфенг цавуз яна. Бандитар чеб къаз къуллугъчийрин десте къевзвайди хьиз хьана тадиз Абдулбарини яна фургунчидин гьаятдиз катна, чуьнуьх хьана. Гуьлле Абдулбаридин гьиле акъуна ам ярх хьана. Бандитар ка-тайла кIвачел къарагъна магьсулар цанвай тежрибадин участкадиз катна. Ам Шайдадихъни Пиримахъ галаз актив авай идарадиз хтана. Абдулбари саламатдиз хтай-ди вири юлдашриз шад хьана. Адан гьилел къезил хер хьанвай. Адан гьил кутIуна. Ахпа абур яракъарни къа чуна идарадин къулукъ галай вацIуз эвичIдай жигъир-дал фена. Инлай муькъуьн Мамрачар галай патан къил хьсан аквазвай. Муькъуьн къил инсанрай ацIанвай. Абур вири муькъвйяй Къасумхуьрел къевзвай бандитрин цийи-цIийи дестеяр тир. Райондин актив жигъирдай ва-цIуз эвичIна. И чка кIечIичIлукъ тир. Инай абур яваш-яваш вацIа гьахьна СтIалар галай патаз экъечIна. Ва-цIун а падни кIечIичIлукъар тир. Муькъвйяй экъечIиз тади къачунвай бандитриз абур аквазвачир. Вирида вацIай экъечIиз тади къачунвайла Гьамиддинани цацижува эхир къил къуна. Цацужува куш-куш яна.

— Яда, Гьамиддин, чун гьиниз физвайди я? — лагъа-на жузуна.

— Ваз кичIе жемир, ви далудихъ зун гала. Къве кIуртухай атана лугьуз чунни ваз катдайди хьиз ава? Къуй а къуьрен рикI авайбур катрай, — лагъана ада гьилив вацIай а патаз экъечIзавайбур къалурна.

— Ажеб дуьз тушни. Яда кIуртуханрикай кичIе хьа-на чун вучиз катзавайди я? — лагъана цацижува адан гаф тестикъарна.

— Яда, са гьвечIи герен чун гьа и кIечIичIлукъда ацукъда. Ахпа чун кIвалериз хьфида, — лагъана Гьа миддин цацижувни галаз илис хьана гьана ацукъна юл-дашрихъ галаз фенач. СтIал патаз экъечIай юлдашриз Гьамиддинни цацижув катнавайди чир хьана.

— Сивин пагъливандивай мад идалай артух вуч кар кIанзавай! — лагъана ГПУ-дин начаникди.

— Ам гьакIни хьуй, а цацижув вучиз катна? — жузу на сада.

— Амни Гьамиддинан тум тир, — лагъана Мегъа-

— меда.

— ГПУ-дин начаник дестени галаз муькъвелай яргъай хьиз уьлчуьдал экъечI хьувуна Мамрачар галай патохъ рекъе гьатна. СтIалрин къазмайрал фидалди рехъ бан-дитрикай михъи тир. Касни абурун вилик акъатнач. СтIалрин къазмайрал агакъайла абурун вилик хуьрйяй итим атана.

— Куь автобус бандитри къуна флан касдин гьаятдиз хутахнава. Абуруз автобусда авай духтурар рекъиз кIан-зава, — лагъана хабар гана ада.

— Бандитар гзаф авани? — жузуна начаникди.

— Цуд кас къван жеда, — жаваб гана хуьруьнвиди.

— Духтурар азад ийиз тIимил инсанар герек я. ГьакI хьайила вири атун герек авач. Къевз кIандайбур ша! — лагъана начаник вич кIвенкIве гьатна. Адан гуьгъуьниз Мегъамед, Шайда, Пирим экъечIна. И гьвечIи десте хуь руьнвиди къалурай кIвалерихъ фена. Гьаятда бандитри духтурар кутIунна цлав акъвазарнавай. Чпини абурун парталар хутIунзавай. Якъин парталар хутIунна бан-дитриз ахпа абур яна рекъиз кIанзавай. Къиле начаник аваз итимар къевз акур бандитар духтурарни рикIелай фена никIер галай патохъди катна. Абурукай садни къаз хьанач. Вири катна вацIун къерехда авай к ул къуда чуь-нуьх хьана. Духтурар урус юлдашар тир. Чебни цал хьиз лацу хьана такъип вам къачуна зурзазвай. Начаник къилеваз итимар атайди чеб къииикъикай хкатпавайди чир хьана шадвилляй абурун вилерай иакъвар атана.

— ТIимил къванпи куьн геж хьанайтIа бандитри чун рекъидай. Куьп гзаф сагърай, играми юлдашар! — ла гьана абуру дестедавайбуруз къужахламишпа темеиар гапа. Ахпа автобусни вахчуна абур уьлчуьдал экъечI хьувуна.

— Юлдашар, зупни ГПУ-дин иачаник духтурар авай автобусда аваз Белиждиз фида. Гьанайпи гьа сифегъан поездда акъахпа Махачкъаладиз. Лап тади гьалда гьа-ий кьушупдин куьмек гваз хуькведа. Куьп Мамрачрик фена акъваз! — лагъана Шихалиди. Абуру автобусда акъахпа. Амайбур яхдиз Мамрачрик физ рекъе гьатна. Десте «Ажалдип дерада» авай кIуптIарихъ агакъайла абуруз чпин автобус рекъел акъвазарпаваз акупа. Дес-теди тади къачупа чеб автобусдив агакъарпа.

— Автобус вучиз акъвазарнавайди я? — абуру жу-зупа.

— Рекъеллай кIунтIарип къулукъ бандитар чуьнуьх хьапва. Чуй муьква хьайила абуру яна. ГьакI хьайила чун къулукъ элкъвена куьп гуьзетиз акъвазна, — жаваб гана Шихалиди. Рехъ атIапвай бандитар гьикI чукурда-тIа меслят авуна. Са пай рекъел акъвазна, муькуь пай къулукъ чIугуна рагъакIидай патавай тепейрал хкаж хьана.

Абурук Мегъамедпи квай. Юлдашар тепейрал хкаж хьайила рекъел аламайбуру гьужум башламишзавайди хьиз къалурна. Бандитри рекъйяй чпел гьужум ийиз акур-ди вири фикир гьапиз гана къевзвайбуруз гуьлле гуз эгечIна. Абуруз тепейрилай агъуз къевзвайбур акулач. Бандитар чебни акъван гзаф авачир. Вири 40—50 кас къван авай.

Виняй агъуз эвичизавайбур бандитриз мукъва хъапа. Гъурра гана рагъакИдай патай гъужум авурла бандитрин къил квахъна. Абуру и къакъап тепейрай агъуз атана гъужум авун гъич фикирни авуивачир. Бандитриз фикирни ийидай вахт **амукънач. ВацI** галай патахъ загъамлухриз катна чпин къил къакъудна. Загъам-лухриз гуълле гана. Гъа вакIар фин тийидай загъамлух-рай бандитар вацIухъди катна. Гила рехъ бандитрикай михъи тир. Мад маса душуйш затI тахъана абур Мам-рачрик агакьиа. Хуьруьнуурувай жузурла ина бандита! авачирди хабар гапа. Десте ина авай рекъип кIвалерг секии хъана. Абур къваицип, къакъап паруни алай кIва-лер тир. Чпихъни мягкъем къапуяр галай. Шихалиди вн-ри секип хъайила абур сапал кIватIиа.

— Зунпи ГПУ-дин пачаник и духIурар авай автобус-да акъахпа Махачкъаладиз фида. Ча я пака ва я муь-куь йикъаи лап фад экуьнахъ гъанай куьмек гъида. Чуи куьмекпи галаз жезмай къван фад хуькведа. Куьп и ка-раулкада акъваза. Квез штабпи тешкилун герек я, — ла-гъапа Шнчалидп. Штабдик Мегъамед, Шайда, Пирим ва масабурнп кутупа. Шихали ГПУ-дин начапикни галаз автобусда аваз Махачкъаладиз фена. Штабди вичип кIвалах башламишпа...

Гъайиф хъи икъвап хъсаи башламиш хъайи базардин югъ и гуьзел макапда фадвилелди рикIерик къурху ку-тадай, чапда фул твадай хаталу са йикъаз элкъвена. Гъамиша элдай ацIана жедай идарайрин вилик патар, гур майданар сад лагъана каспи амачиз баябап хъана. Куьчсяр ацIанвай, алукиа чIаганвай жегъилрин гелни амукънач. На лугъуди и хуьр фадлай инсанри гадарна-вай хаталу чка я. Зарафат туш, бейхабар куьчедиз экъе-чIун хъайитIа низ чидай къван адан къилел вуч къведай-тIа. Куьчейра аквазвайбурихъ къуьне тфенг, юкъва яргъи гапур аваз вилер ивиламиш хъана цIийи къурбандрихъ къекъезвай, чпизии инсафдидай хабар авачир Мегъаме-даипи Вердидин итимар тир. И къурхулу инсанри къуд пад гуьзетиз вуж гьалтдатIа, пел тепилмиш жеда тIа, пин иви хъвадатIа лугъуз гъур-гъурдин ван туна. Базар-диз геж жез акупа къилеллай кепкапи гъиле къуна тади кваз гъапихъ физвай касдин гуьгъуьниз гъарайдии ван ацалтпа са шумуд къачагъди чукуриа. Бейхабар вичел яракъар гваз гзафбур тепилмиш хъун акурди базардиз физвайди «вуч хъанватIа, ибуру зал вучиз гъужумзаватIа, якъип абуруз зуп къакъудпа рекъиз кIаизавайдп я», — фикирна кIвачер хадалди катиз башламишна. Вилик квайди катиз акурди гуьгъуьна гъатнавайбуру тфен-гар худда туна. ЧIув авуна патавай гуьллехяр фейила катзаван кас виче акурди гъисабиа ярх хъана. Гъа и ар ада бандитар агакьна ам къуна гатаз эгечIна. И кас аялрихъ базардай герек шей-шуьн къачуз атанвай къуп-ши хуьруьн колхозчи тир. Гатана рекъиз акурла касди дад-бидадиа.

— Динсуз кафир и ви къилел алайди вуч затI я?— лагъана кепка тIуш гана кукIварна гадарна. Вични гъа- кIан колхозчи тирди акурла тфенгдин къундахдив гата на: «Менсебсуздин хва, вун гъакIан кесиб хъана ви бах- туни гъана. Хъфизмазни колхоздай квахъ. Нагагъ вун колхозда амукъайтIа, чна ви хамуна нагъвар твада!» — лагъана къве къуьлни эцIайна чукурна.

Хуьруьн къилихъ галай кIвалера авай къве къунши-дин папа куш-кушдалди рахунарзавай.

— Я чан вах, ваз атIа къуншийрин кIвалера вуч гъай-гъуй, тара-тадн аватIа акутIун, — лагъапа къилив куьчедин муькуь пата авай яргъи балхунар галай къве мертебадин кIвалер къалурпа.

— Бес абурук тади акат тавуна чак акатдани!— Гъуьлери спеларпи твана кепкаяр, папары хъайитIа, шут- къуяр гадарна пнпIер алукина къекъведайла фурсунип гъилей куьчейра гъакъзавачир. ИкIпи жедайди я гъа. Гила гъакIа къекъуьрай тIуи?— лагъана къвед лагъай папа айгъамдин хъверна.

— ТахъайтIани абуру шуткъуяр жагъурна алукина итимрини чпин аялрии гъвечIи бармакар алукина чебни ваз гъи йикъа гъатпаватIа акуначни!

— Чи кIвалерай гуж хъайи касдини, гъикъван за гъа- рай-вургъай авунатIани вичип чуру-спел михъиз твана къекъез хъана. Заз гъадакайни кичIезва, — лагъана сад лагъай папа.

— Вувв, я руш, ваз акъвап кичIе вучизда? Ви итим тIимил йикъара цIийи гъукуматдин итимрин арадиз экъечI тавурай. Спелар яргъи хъун хъувурла экъечIрай. Ам акъвап" четип месэла туш хъи. Ви гъуьл а динсузрин арадани авайди тушир, — лагъана къуншидиз меслят къалурпа. Сад лагъай папаз шад хъана.

— ГъакI ийиз туна кIанда. Вун гзаф сагърай, чан зи вах! — лагъапа ам секин хъана. Ихътии рахунар ва крар чка-чкадал, кIвале-кIвале физвай. Мегъамедаини Верди- дип итимрин падл к акат тавуп патахъай гъарда вичиз чараяр аквазвай.

Гъьл къейидалай къулухъ Арифайди сифтедай гъуь-луьз фип хъийидач лагъана фикирна. Хейлип вахтара акъвазни авуна. Мад гъикъван гагъди хендеда яз амукъ-дай къван. Жегъил дишегъли мад уьмуьр амай къван гъуьлуьз тefена акъвазачир хъи. Арифа капI-теят ийиз-вай дипдар дишегъли тир. Жез хъайитIа, дин-иман гвай садаз физ кIанзавай. Къасумхуьрел Арифадиз кутугай хътии динэгъли гьалтнач. Ида адан къаст чIурнач. Къе тахъуй пака хъуй лагъапа ам гуьзетиз акъвазна. И вил алаз акъвазун яргъал феиач. Къибле патан Дагъустанда тIвар- ван авай алим Штул Гъажифендиди Арифадиз уьлчуьр ракъурна. Вичиз атуп теклифиа. Мад вуч гуьзе-тун лазим къвезмай. Фикирни тавуна адаз финал рази хъана. Гъажифеидидизни жегъил свае бегенмиш хъана. Арифа -иеинки адап уьмуьрдин юлдаш хъана. Ам гъакI-пи Гъажифепдидип крарип, фикиррин юлдаш ва сирдаш-пи хъапа. Арифадизни Советрип власть гъа Гъажифеп-дидиз вичиз къван такIан тир. Эгер мумкипвал хъайитIа, Арифа вичпи ачухдиз майдамдиз экъечIиа

советрихъ га-лаз жеиг тухуз гъазур гир. Герек хъайитIа, гъа и рекъе чаини эцигдай. Арифадип вил алай дуьшуьш атана. 1930-йисуз Къиблепатан Дагъустаидин са жерге район-ра Советрин властдип аксипа банда гъазурупип кIвалах тешкилна. И кардии къилени адап гъуьл Гъажифенди акъвазна. Мад идалай хъеан дуьшуьш гъат хъиийдайни? И банда гъазурунин карда Арифади активвилелди ишти-ракна. Адаз дипдип рекъе дишегълийривайни чIехи гъу-наарар ийиз жедайди успатиз кIанзавай. Гьелбетда пай-гъаздбардип вичин девирдапи ахътин къегъал дишегълийр тIимил хъайиди туш. Гила заван вучиз ахътин гъуинарар ийиз жедач. Арифади лап рикIип ситкъидай вичини гъахътип гъуинарар ийида лагъапа гаф гапа. Советрин къуллугъчияр чукурна вичип гъуьл къиле авай Мегъаме-дапии Вердидин бапдитри Къасумхуьр къурла Арифадип шадвилин къил-тI\VI хъапач. Гила килиг за вуч гъуинарар ийидатIа лагъапа чIехи къегъалвилер авуиип шавкъупа гъатна.

Къе пяпихъ Арифади чIехи къупагълук г\звай. Адап кIвализ «мусурмап къушунрип» вири чIечибуьр, вилик-къилик квайб\р кIватI жедайвал тир. Гъажифендиди гзаф метлеб авай, важиблук крарип патахъай абуруз лазим меслятар гудайвал тир. «Гъукумат» гъилиз къачур-далай къулукъ «уьлкведа» шариатдиди Имягкем къайда, м\сурманрип а дипсузри чIурпаван къанунар эхциг хъу-вуп чарасуз тир.

Гъажифенди диндин «къушунрип» къиле аваз, Ислам-ши мукъаддас пайдах вилик кваз Къасумхуьрел атайла гзафбуру адаз чпин кIвалериз атуп теклифна. Абуруз чухсагъул лагъай Гъажифенди вичин свасан кIвализ хтапа. Бандитрип къилин штабпи гъа Гъажифенди ацукъ-паван Арифадип кIвал хъана. Арифа вични давамна «Имамдип» патав гваз адан меслятчийрикай сад хъана. Гзаф дамах къачупвай Арифади къенин къунагълук «Имамдиз» лайих авай, тарифуниз хае тирди туькIуьрун рикIелай ракъуриач. Вичиз куьмекдиз мукъва-къилий-ризни эвериа чIехи къунагълукдиз гъазурвилер акупа. Герек шенэрикай, иедай-хъвадай шейэрикай Вердиди адаз дарвал гапач. Гьерер, дуьгуь, гъери ва маса шейэр булвилелди «Имамдип» гIварцIиз лайих къведайвал ар-тухни алаз агакъарпа. Арифади: — «чан зи вахар! Гъич са куьшкайни дарвал чIугварвал ийи'мир, вири ава, кIанзавайди чи тIварцIиз килигайвал вири галай-галай-вал гъазурпа дуьзаруп я Чун беябуьр жедайвал тахъуй, зи вахар. Имамдиз вичизини гурлу къунагълухар кIан-дайди я. Суфра бул ва девлетлуди хъунухъ ада гъамиша зал тапшурмишзавайди я», — лугъуз хъапа ада. ЧIехи-дап папап гIалабуьри куьмекдиз атанвайбуьр мадни шав-къипа тупа.

Няни мукъва хъупивай эвернавай мугъмаиар «Имамдип» кIвализ къезвез башламишна. МичIи хъайила ичинви Верди вичип итимарни галаз этапа. Вердидилайни геж магъмутахуьруьпви Мегъамед атапа. Мегъамед ва адан дусIар къилелай кIвачелдп яракъламиш хъапвай. Алай яракърип къилел экуьнахъ чип ягъай Геренханован иага-парпи вичин юкъва кугIуппавай. Мегъамед къекъведай-ла ам куьчейра гъакъзамачир. Вири эвернавай мугъма-пар агапа гъаз\р хъапа. Хъуьцуганрни юкъва ацукъна-вай Гъажифендип ш вичип чI\рудилан гъит аладарна яргъал ш д\ъа кIел'1, 1 «амин» тагъапа. КIвалевайбуруна гъакI авупа. А\пг. Гъижифгпди ш уьуьуь япа туьд ачу-харпа А I,а сада-ш: килиг тIГин, къил чиле тупа, вич-ви-чихъ галаз раха>вап \ъиз башламшша.

Аллагъ паат. -! ; .имушаичии ^пчрдалди чпа динсуз д\ нIмапрпк.ш чп В;м<!н ;пад ав\на А дипс\з кафирри Iьрпаиап мусл р м а п р и н мукъи^иIС къанунар гила зпгод I;ш\и;1 чисI !\BI.ин I\|вап<I къшда. Чи инкъи-лабтип ли Iик квлн къи пш месэла халкъариз секипвал, г\ п, ипI, а хал а I ^чцигчп ;< III^ж алачиз, гъикъван геж хъанватIапи, къе-пака ипиз туьрквер атана акъатда. Абуьр чи мусурмап дипдин даяхар я. Абуьру атанамазпи вири кафирар тергда. Абуьр этапа акъатдалди къайда х\ън, диIДип къанунар эхцигун ва шариат къиле тухун патахъай чпа гъукумат тешкил авуп лазим я. Чъунуьхун вуч герек ава, квек гъукуматдин къиле акъваздай хътин савадлу пнсаиар квач. Им куьп герек авап ипсанар туш лагъай гаф туш. Куьн чаз виридалайни азиз ва масаи-б\ р я. Амма куьп савадсуз хъупиз килпгпа, чна савад аван дипдин, шариатдип тереф хуьдай, вичелайпи кар алакъдай сад къиле эцигуп чарасуз я. Чна, вирида, хъсапдиз фикир авуиа гъахътип кас вуж ятIа инал мес-ляг авун герек я. Буьр, гъа къиле акъваздай кас вуж ягIа лагъ! — геклифиа Гъажифендиди. Гьарда сада» тIвар къупа. ТIварар къурбуьр гъукуматдин къил хуьшз лэпихлубур яз акулач. Гзафбуьр абуьр хкъагунал рази хъаиач. Верди кIвачел къарагъпа. Ам виридаз килигна. КIвалевайбуьр\ и къилип бандигдн вуж меслят къалур-датIа акваз япар хкажпа.

— Заз чиз, гъуьрметлу Имам, виридалайни и кардиз лайих кас Абдулгъалим я. Ам хъсаи гъавурда авай, вич-пи варлу хзандай я. И диисузри адаз югъпи гайиди, ам саймишайдини туш. За Абдулгъалим хкъагун тIалабза-ва! --лагъапа ада. Вири Вердидип теклифдал рази хъа-на. Абдулгъалиман патав «Инкъилабдин» чIехибуьру ве-килар ракъурпа. Адаз чпин къарардикай хабар гана ра-зивал къачуп физвайбуьрал тапшурмишша. Абдулгъалим къе санизпи экъечIайди тушир. Адаз ина хъанвай крари-кап хабар авай. Ам я шадни тушир, я паш'маини. Ада вич са патакии акахъдач лагъана гаф гапвай. Векилар атаила ада къабулна, вичикпи гъалаба акатна. Векилри бапдадиди чIехибуьру» къарар адаз малумарна. И ва» хъапила адак сад лагъана хъуьруьп акатна. Тадиз ада вич гъилиз вахъупа.

— Квехъ вуч къуват ава хъи, куьне гъукуматдихъ га-лаз дяве тухузва. Квехъ я яракъар, я вердишнавай аскер авач"?—лагъапа ам рази хъаиач. Векилар гьар гъилледалди ам алакъриз алахъпа.

— Вучиз чахъ къуватар авач. Чахъ чIехи туьркия хътин гъукумат гала. Чи гуьгъуьнаваз къунши районар ва Азербайжанни къарагъзава,— лагъана векилри.

Абдулгъалим фикирди тухвана акъваз хъапа.

— Залай а къуллугъ алакьдач. Маса алакьдай кас жагъура. Зи тIвар куьне къунал зун шад я. Квез чухса-гъул, — жаваб гана Абдулгъалима. Векилар хъфена.

Абдулгъалим рази тахъуи абур фикирдик кутуна: «Яраб вуж хъягъайтIа хъсан ятIа?»
Магъмутахуьруьши Мегъамед гъурслу хъана вичин къапарай акъатна.

— Куьн акъван фикирдик акатмир. Абдулгъалим ре- кив гъун зи хизе хъун.

Пака^гмахъ зуп адахъ галаз къил- Iи рахада. Аквап адавай заз хиве такъуиа акъваз жетIа. АкI тахъайтIа зи тIвар Мегъамед туш!

— Аферин, ваз чан хва, инкъилабдин рекъе вун хътин рухваяр чаз гзаф герек я. Чи пайгъамбардинни са гъиле тур, муькуь гъилени къуръан аваз хъайиди я. Туьрквер къвезамазни за вини Вердидин гъунаррикай абуроз ха бар гуда. ГъакIни за ваз, чан хва Мегъамед, забитIви- лин тIвар гун абурувай тIалабда. Рахун алачиз туьрквер- ри ваз забитIвилини тIвар гуда, — лагъана Гъажифен- тиди.

ЗабитIвилини тIвар ван хъайи Мегъамедап къил мадии \каж хъана. Ада дамах къачуна. Гъажифендидин и хиве къун кIватI хъанвай бандитрикай чIехи паюниз хуш хъа-нач. Абурун сифетрик серии акатна. И кар «Имамди» вичиии къатIана.

— Чан рухваяр, за туьрквериз куь виридан патахъай ихтилатда. Якъин абуру, квез виридаз тIварар ва квез лайих авай къуллугъар гуда. Диндин рекъе куьне авур къегъалвилер абуру рикIелай ракъурдач! — лагъаиа ада виридан гуьгъуьлар къуна. Идалай къулухъ Гъажифен диди Къасумхуьрел алай гъалдикай дестейрин чIехибу- рувап хабарар къуна.

— Куьгъне гъукумат алудна адан итимар катайдалай къулухъ вири идараяр сагъ ва саламат яз чи гъиле гъат- на. Виринра чи итимри гуьзчивал ийизва. Магъазииар, складар, банк абурун гъилий вахчуна чи итимри хуьзва, халкъдин мал тарашунар, чуьнуьхунар хъанвач. Виринра секинвал ава, вири саламатдиз чи гъиле гъатнава, — ла гъапа Вердиди. Ахпа Мегъамед къарагъна забитIвилиз лайих заланвилелди рахана:

— Гъурметлу Имам! Чи къегъал къушунри Къасум- хуьр динсуз кафиррикай тамамвилелди миьхъна. И вах- тунда тIимил къван а динсузрикай пучни хъана. Чи къу шунри мусурман стхайриз басрух ганач. Мергъаметлуви- лелди гъерекатна, халкъдик кънач, а динсуз кафиррин къил Герейхаиовни чи къегъалри телефна. Чуи иннз атай-ла хура акъвазиз тахъай райопдал алай большевикар катна фена Мамрачрик галай къванции кIвалера чуьнуьх хъапва. Къепин йифиз зи къегъалри абур садни амачиз гъаиа пучда. Шайдадизни Мегъамедаз гъикI ава чеб къванцин кIвале чуьнуьх хъуналди зи хурукай хкатдай-ди хъиз. Къасумхуьруьн к>ъчейра яракъар куьрсарна фуре ийиз акурла виридаз чпихъай кичезвайди хъиз ава. Чеб ахъин къегъал рухваяр тиртIа ипан катпа кIаи-дачир. За чпин лешер кицIериз гадарда. Ахпа чпиз чун вужар ятIа чир жеда. Пакамахъ штабпи галаз зун агъуз эвичIда. Цару хчин ятахрал фена гъапа ацукъда. Душ- мапдип къватар Белиждай къвез хъайитIа рекъер атIа-на гъана амаз абур тергда. Дипиз абурукай каспи ахъай-дач. Вуй, гъурметлу Имам, гъукуматпи галаз гъа ипа акъваза.

Мегъамед рахадайла Гъажифендидип кIуфукай хъвер хкатзавачир. А вичи кIвач эцигай чкадал къил эдигиз гъазур бапдиI адаз гзаф бегенмиш хъапа. Адаз ихътип-буру гъикъван гзаф хъапайтIапи мадии кIамзавай.

— Гъурмеглу Гъажифенди! Чуи туьрквер къвезва, туьрквер къвезва лугъуз халкъ алахъриз алахънава. Абур чеб гъипа ава, чаз абур аквазвач эхир? — сада суал гапа. Гъажифендидип хъ^ьруьш къунвай сифет де- гиш хъана аIугъаиа.

— Я чаи хва, в\л зи чIалахъ ягъазвачпи? Аб\р къе- пака агъапа акъатда. Акупа ваз къил-гум авачир къван Iуьрк къушунри кафирар садни амачиз тергна, ГъакIни урусадип амай чкайрайни и кафирар ч\к\р\п а гъукумат абуруп гъилий вахчупвайчп и. II йикъарс! I заф чкайрай зи паIав векилар этапа чшпш и динс\зар ч\к\р\зава ла- гъапа хабар гапва. Ваз гъикI ава Iек са ч\п къарагъаиа- чайди \би). — Гъажифенди иш и жавабди виридаз шад авупа, абур сектшарпа. Важиблун месэлая] вири гъял авупа мягъаиа Гила цIи п п «Пмамднп» кIвале гур къу- !агъл>\иы тIуьн-хъз пин межлис башламиш хъана. <I м а м и I» пичнп с\фра гъар ж\ьрет.нн пямсгалди бе- зетмишна ПпшIлай къул^хъ уьлчуьдаI фин-муп амуькпач. Къ<I(чм\^ьруьш]]IИ Белиждип арада алакъа миьхъиз атIана. Уьлчуьдал инихъ-аиихъ физвай сад-къведпи тар тир. Караулкадиз мукъва жезвайла абурни яргъай физва. Апа яракъламиш хъанвай къуллугъчийрин десте авайди виридаз чизва. Югъ хурушум хъунивай Мамра-чар галай пад къурхулу хъана. Къуд пад бандитрив ацIанвай и чка низ хуш жеда. Караулкада авайбурун гъални хъеан тушир. Мегъамедани Шайдади бандитри чпел вегъедайдал гъич шакпи ийизвачир. Абуруз бандитри мичIи хъунухъ гуьзетзавайди якъин чизвай. Абуруз Мамрачрин патарив баидитрии кIеретIар кIватI жезвайди хабар гана. Няииз постуниз мукъва жезвай сад къуна штабдиз хкаиа. Ам магъмутахуьруьнви Мегъа-меда ракъурпавайди тир. Ада и чубапдив эмир вугаиа ракъурнавай. Адап тIалабуп ихътинди тир: «Къасумхуьруьн къуллугъчийар! Куь гъукумат амач. Гила гъукумат чи гъиле гъатнава. Квевай Мамрачрин караулкада чуь-иуьх хъапа къил хуьз жедач. За, мусурмаи къушунрин чIехида, магъмутахуьруьши Мегъамеда квез змирзава: квева гвай яракъар вири хкапа чав вахкун. Зи штаб Цару хчип ятахдал ала. Чпа квез чкIана куь кIвалериз хъфидай ихтиярпи гуда. Квек къадач. ТахъайтIа куьп вири чка рекъида, тергда. Яракъарни чпа вахчуда, нянал-ди зун куь жаваб гуьзетиз акъвазда!» Адан и чар вири алай чкадал кIелна. Гъелбетда, магъмутахуьруьнви Ме-гъамедап теклифдал садни рази хъапач. Чеб дяве ийиз гъазур тирди

малумарпа. Абуру Мегъамедаз чар кхъена гъа чубапдиввахкана ам рахкурна:

— Маг'мутахуьруьпви Мегъамед! Ви тІалабунар ваз амуькрай. Жув кІевиз акъваз. Чпа вун пака пяпалди ви штабни галаз тергда!..

Нянихъ хуьре садани жуьрэтна эквер куькІуьрнач, хуьр мичІивили басмишпа. Арабир элуькъзавай кице-рип вап къевзачиртІа, инал хуьр алайдиди гумай ийиз жедачир.

Тепеда.І алан лал къепвай Мамрачрин хуьр вап-сес авачиз баябап тир. Мегъамед давампа постарал физ, къуд пад І \ ъзетиз секипсуз тир. И йифиз бапдитриз чІу-ру къастар авайди, абуру караулка элкьуьрна къаз ала-хъайди магъмутахуьруьпви бандит Мегъамедап чарчелай къ^лухъ шак алачир месэла тир. Ам постар ахтармишпа хтапа,

— Квез дусІар, вуч аватІа чидапи?—лагъапа ада юлдашрихъ элкьвепа. — Къетш югъди бандитри чун вилив хуьз хъана. Гила няниз мукъва хъайила абур караулкадив агатиз башламишнава. -Мамрачрин дереда ван-сес авачиз лал къенва. На лугъуди инра чан алай касни амач. Им пис аламат я. Ида бандитриз чун алцуарна къаз кІанзавайди лугъузва. Чунни гзаф саях хъана гъа-зур яз акъвазна кІанда. Гъар гъикІ хъайитІани, чна и караулка Шихалидбур хкведалди хвена кІанда. Аквада хъи, квез абурни я экуьнахъ ва я хъи чІехи част жедал-ди хтана акъатна.

— Килиг дустар, кичІевална виже къведач. Дуьз я, абур гзаф ава, чун тІимил. Амма абурув я бегъем яра-къар гвайди туш, я абуруз яракъар бегъем ишлемишизни чидайбур туш. ГъакІ хъайила уьткъемвилелди чна абу-рал гъужум авун лазим я. Гвай патрумар къенятдалди ягъа, тади къачумир, — лагъана Шайдади. Ахпа абуру бандитри гъужум авурла пи вуч авуиа кІандатІа тайи-нарна.

Мегъамеда гегъенш план гана. Вири адал рази хъана.

Мегъамедни Шайда мад ацукъ хъуьвнач. Постарин арада гъамиша къекъвез, шак алай хътин ван-сес гъере-катар ахтармишиз хъана. Са арадилай Мегъамед вичихъ галаз хушуналди къвез гъазур вад касни къачуна кара-улкадин вилик галай тепедин загъамлухриз гъахъна гуь-зетиз а'къвазна. Абурухъ Пиримни галай. Йифекай хей-лип вахт фейила бандитрин бамиш ванер къвез абур яваш-яваш караулкадив агатзавайди мал ум хъана. Абур гзаф мукъуфдалди къвез алахънавай. Дикъетдалди къуд пад гуьзетзавай Шайдадиз бандитар юзадамазни чир хъана. Ада постариз бандитри гъужум башламишнавай-ди хабар гана. Постарал вири кисна, секинвал арадал атапа. Абуру бандитар постарив мукъва хъун гуьзлемиш-завай. Хур галчІуриз-галчІуриз бандитар караулка алай тепедал хкаж жезвайди дикъетдалди яб гуз гуьзетзавай постараллабур кватІизвай. Бамиш ванер постарив мукъва хъана. Бандитри ядалди постарай абуруз цІай гана. Гъа и арада бандитрин чІехидаз къарагъна тапан-чи япа гъужум авунин сигнал гуз кІанзавайла хкажай гъиле гуьлле акъуна. Гъилляй тапанчи аватна тепедилай кІамуз авахъзавайдап гъарайдип ван акъатиа. Дестеди бандигриз гуьлле гана. Абуру гъарай акъатна ярхар хъайибурузни килиг тавуна гурра гана караулкадал гъужумна. Бандитар караулкадиз лап мукъва хъана. Постарал алайбур хура акъвазиз тахъана къулухъ чІугуна. Къасум.\\ьр галай натай бапдитар караулкадив агат-па. Десгедип гъал четип хъана. Бапдитар караулкадил цІав мукъва \ьапа гъайай хкаж жез алахъиа. ЦІар къа-къан тир. Бапдитар къванер кІватІиа кІвачерик куп па \каж жез башламишиа. Загъамлухра илис хъанвай Ме-Гъамед итимарпи галаз тепедилай илясна караулкадал вегъезвай бандитрин къулухъ экъечІпа. Мад акъваздай вахт амачир. Геж хъуппи мумкин тир. Абуру галамаз-галамаз ругуд касдини тфенгар япа жезмай къвап кІеви вапцелди гурра гана бандитрин къулухъай абурал гъужумна. Бандитар гъич фикирни тавур Белиж галай латай гъужум авун акурла акахъна. Дестедиз Белиждай куьмек атайди хъиз хъана гъич са куьнизни килиг тавуна гъа акатайвал катиз эгечІна. Кеферпатахъай гъужум-завай бандитар гъарайдин ван ацалтна катиз акурди муькь патарихъайи гъужумзавай бандитар къулухъ элкьвена катна гъарда вичин килиз чара ийиз алахъна. Къасумхуьр галай патахъай цІал акъахзавай бандитри гъа цІалай агъуз къудгъунна чпин юлдашрин гуьгъуь-аиз чукурна. Бандитар катиа дестедин хурукай хкатна. Мад югъни хъана дестеда авайбур садни ксанач. Гъа катай баидитарни югъни хъана мад караулка галай па-тахъни хтанач.

Югъ ахъа хъана. Йифиз катай бапдитар мадни чІехи къуватар гваз хтана караулкадал гъужум авун мумкин тир. Махачкъаладиз фенвайбур яраб мус муьмек гваз хуькведатІа лугъуз караулкада авайбур давамна Бе-лиждин рехъ вилив хуьзвай. Абуру Белиждип рекъиз разведкани ракъурна. Яргъал фенач. Ракъурпавайбуру гъекъни каф хъаиа хтана, Белиждин рекъай руг цавун аршдиз акъудна чІехи къушун къвезвайди хабар гана. Виридаз шад хъана. Бармакар хутІунна цавариз гадар-на гурра гана. Гуьгъуьлар шад хъаиа абур рехъ гуьзе-тиз акъвазна. Са арадилай вилик квай тепедин къулу-къай къвезвайбур хкатна. Абур караулкадихъ атана. Вилик броневйкар, гуьгъуьна велосипедрал ва балкІанрал алай ГПУ-дин къушун авай. Къвезвайбурухъ Дербентда школайра кІелзаван курсантарни галай. Абур караулкадиз мукъва хъайила гъанавайбуру гурра гана къвезвайбур шадвилелди къаршиламишна. Къасумхуьрелай тухвай автобус агахайла адай Шихали, ГПУ-дин нача-ник ва мад са юлдаш эвичІна чеб икъван шадвилелди къаршиламишайбурун вилик фена къужахра гъйтна.

— Дагъустаи гъукуматдин векил я, — лагъана Ши- халиди къецІивалзавай юкъвап буйдип ацІай жендек авай кас танишарна.

Гъукуматдин векил, Шихали, ГПУ-дин пачаник, къу-шундин командир, Мегъамед ва Шайда меслятар авун патал караулкадин гъвечІи кІвализ гъахъна. Гъукуматдин векилди вич вучиз ракъурнавайди ятІа лагъана.

— Къасумхуьрел хъайи вакъайри чи Къиблепатан Дагъустандип виридан рикІер

тIарна, чи кьилер агьу- зариа. Чи душмаприн футфадалди са бязи гьавурда ава- чир, авам зегьметчияр гьукуматдиз акси кьарагьна бунт тешкилна. Кьурагьал ва Кьасумхуьрел гьуж>мпа район- дин идараяр чпий гьиле вахчупа. Заз иниз ракъурдайла гьук^матди ихьтин тапшуругъ гана: жезмай кьван фад бунт тергин. И карий меслятдалди ийиз алахьин. Душ- манри алцурарпавай халкъ алакьарпа гьарма чпий кIва- лериз рахкурп. Яракьарпи чав вахкана хьфейбурухъ галаз са гьахь- гьисабни тежен. Абуру чпий кIвалахар хьувурай. Абуру}к кяйдач яракьар вахкун тавуна катая- бур чна душманар яз гьисабда. Бунт кьарагьрайбур, абурун кьиле авайбур гьел'бетда чи душмапар я. Абуруз гьич са жуьре мергьямет инсафни ийидач. Гьажифенди дин патав заз чи векилар ракъуриз кIанзава. Гьажифен- дидивай дяве тавуна меслятдалди а алцурар хватая зегьметчияр чукIурпа чпин хуьрериз рахкуруи тIалабда. Вирида чпив гвай яракьар чав вахкана хьфирай. Чна абурук кядач. Белки бандитрип чIехибур меслят жен. Чна ракъурзавай векиларни чпиз гьурмет авай, гьавур- давайбур хуи лазим я. Абурухъ чунни инанмишбур ва Гьажифендидихъ галаз рахаз чидай'бур хьапа кIапда. Де вужар ракъурдатIа лагь! — теклифна ада. Гзаф ве- ревидар авурдалай кьулухъ кьве векил ракъурун, чеб- ни сад зайтархуьруьви, муькуьдипи кьурагьви хьун меслят акуна. Тадиз абуруз эверна. Буч авупа кIаидатIа гьавурда туна абуру ракъурна.

Векилар Гьажифендидин патав физ Кьасумхуьрел ре-кье гьатна. Са шумуд чкадал абуру кьуна акьвазарна. Нин патав физвайбур ятIа якьин хьайила ахьайпа фи-дай ихтияр гана. Векилар Кьасумхуьрел Арифадий кIва-лерип варарив агакьна. Юкьва яргьи гапур, кьуьнепи ружа авай, пагьливандиз ухшар авай, касди абуру акьва-зарпа.

— Акьваз, гьиниз сук жезва? Куьн вужар я?

— Чан хва, чуп Дагьустан гьукумагдин векилди Гьа жифендидин патав меслятариз ракъурнавай ксар я. Зуч Зайтархуьрай, захъ галай ютдашни Кьурагьай я. Чуч кьведни халисан мусурман итимар я, — лагьана чеб Гьа жифендидин патав ахьаюн тIалабна.

— Яваш садра, тади кьачумир. Гьар атайди акI имамдин патав ахьайзавайди туш, — лагьана вичин чин чIурна "мад са жавабни гун хьувунач. Эхир атанвай ве килар гьаятда авай кьванерал ацукьна. Абуру ацукьна амаз садбур Гьажифендидин патав кьвез, садбур хьфиз хьана. Атайбур кьапудаллай касди «Буюр!» лугьуз ра къурзавай. Эхир акьвазиз тахьай кьурагьви адан патан фена, чеб вужар ятIа мад са сеферда лугьун хьувуна ахьаюн патал минетна. Кьапудал алайди чукькни таву на кIвалин кьенез гьахьна хтана.

— Кьенез фена ракIарал акьваза. Гьажифендиди гзаф важиблу месэляяр гьяззава. Ахпа куьн кьабулдай- вал я, — лаГьана векилар кьенез ахьайна.

КIвалин кьеняй рахунрин ванер кьвезвай. Векилар фена ракIарихъ акьвазна. Са арадлай хьиз юкьван яша-рин кIубан дишегьли кIвалай эьечIна мугьманриз килигна.

— Куьн вужар я, вуч кIанзавай'бур я? — жузуна. Ве- килри чеб вужар ятIа лагьана. Дишегьлидин пIузаррик са жизви хьвер акатна, вич хвена.

— Тимил кьван акьваз хьия. Имамдин гьиле тадиз авуна кIандай кIвалах ава. Ахпа ада куьн кьабулда, — лагьана муькуь кIвализ фена. Векилар хьайитIа, мад яргьалди ракIарихъ гуьзетиз амукьна. КIвалин кьеняй шад рахунрин ва стаканрин ванер кьвез хьана.

— Зун Николая вахтунда округдин начаникдин па тав фенай. Ада зав икьван вахтунда гуьзетиз турди ту- шир, — лагьана зайтархуьруьнвиди.

—*Ам начаник тир, им хьайитIа мусурманрин «чIехи имам я». Чара авани, мад гуьзет хьийин, — жаваб гана кьурэгьвиди.

— Заз Гьажифенди хьсан чидай кас я. Вучиз ада икьван лавгьавалда! — зайтархуьруьнви нарази хьана. Муькуь юлдашди мад чукькни хьувунач. Эхир ракIар ахьа хьана. Векилриз «имамдин» патав эверна. Абуру кьенез гьахьна. «Имам» хьуьцукганрин юкьва ацукьна- ва. Адан виликпи кьурьан ква. Ада севтиналди кьилди- кьилди аятар кIелиз вилик ацукьнавайдаз лезги чIалалди лугьузвай «Имам» и кардал гзаф машгьул тир. Атай-буруз ам гьич вилин кIакIни хкажна килигнач. Векилри «Ассаламалейкум!» лагьана гьурметдалди салам гана чебни гьилер хурудал эцигна кIвачел акьвазна. «Имам-ди» чукькнач. Патав гвайда абурун салам кьуна. Аятар кIелиз лезги чIалалди хьлагь хьийиз хейлин вахт фена. Атанвайбур) ара-бир уьгьуь ягьиз чебни авайди хабар гузвайтIани ^Имамди» абуруз гьинай яни лугьузвачир. Ам вичин кIвалахдал машгьул тир. Аятар кIелна куь-тягьна «Имам» кьил хкажна атанвайбуруз килигна.

— Куьн вуч ксар я. Куьн ни ракъурнавайбур я? — жузуна ада. Векилри чеб вужар я ва ни ракъурнавайди ятIа хабар гана.

— Куьн вучиз ракъурнавайди ятIа куьрелди лагь! — теклифна Гьажифендиди. Зайтархуьруьнви гьилер хурал эцигна вилик хьана.

— Гьурметлу Гьажифенди! Чун дин-иман гвай му- сурманар я. Чахъ са чIуру ният затI авайди туш. Чна я табни ийизвач. Чунни мусурманар я куьнни. Мегер чи мусурман стхайрин писвал кIан жедани, аллагьди яр- гьазрай. Чун кье Мамрачрикай атайбур я. Мамрачрик гзаф кьадар, кьилелай кIвачелди яракьламиш хьанвай, гьукуматдин кьушунар атанва. Абурув броневикар, пу- леметар ва гзаф кьадар маса яракьарни гва. Атанвай кьушундихъ Дагьустан гьукуматдин векилни гала. Якьин гьамни ваз ван хьанвай кас я. Ада чун ви патав меслятариз

ракъурнавайди я, — лагъана ада. Тимил къван вилер агъузана чилиз килигиз акъвазна. Гъажифен диди жузуна: вуч меслят я, лагъ кван!

— Меслят ихътинди я: дяве авуна иагъахъ ерда ке- спб халкъар къирмишун куъз герек я? Чна чун вучиз ре- кызвайди я? Ада атанвай къван халкъ яракъар вахкана гъарма вичин хурууз, къвалит рахкурун меслят къалур- зава. Хушуналди яракъар вахкана хъфейбурухъ галаз гъукуматдин са гъахъ-гъисабни авач. Зайтархуруунвиди гъукуматдин тлалабун малумарна, Гъажифендиндин чин члур хъана.

— Эгер абуру тапарар авуртла, гафунилай элквей- тла вучда? — суал гана ада.

— Гъукуматди гайи гаф къилиз акъудда лагъана зун замин акъвазда. Чна таб авуртла чи чанаралди жаваб гуда, — хиве къуна зайтархуруунвиди.

— Эгер чна къушунар чуклурна рахкур тавуртла вуч? — хъел кваз жузуна ада.

Векилар акъваз хъани Ишил къван фикирна.

— А члавуз Мамрачрик квай гъукуматдин къушунри ужумна куъ къушунар пучда ва гъич садазни инсаф идач. Им дяведин члур тежер къанун я, — жаваб га- зайтархуруунвиди.

— Куън гъа ихътин ахмакъ гафар гваз атанвайбур и? Квез диндин рекъе чанар эцигиз гъазур гъикъван лкъар аватла чидани? Мамрачрилай КъасуЧмхуурел ведалди гъа чкаяр ацланвай къван халкъ акуначни? >вед лагъайдини, къе-пака туъркверин къил- тум авачир ван къушунар къведа. Абуру чун ваъ, чна динсуз ка- фар тергда, — лагъана Гъажифендиди.

— Гъурметлу Гъажифенди! Ваз хъел къемир, хъсан Икир ая. Куъ къушун яракъар гвачир, дяве тухудай айдаяр течир инсанрикай туърклуурнавайди я. Абуру- й къушунлин хура акъвазиз жедач. Гъа сифте ягъунра \р вири п\ч жеда. Вун нагъахъ ерда чи кесиб халкъар ирмишунал рази жемир, меслят хуухъ, — лагъана къу- гъви рахунрик акахъна. Ида Гъажифенди вичин тля- най акъудна. Ам 'мадни хъиле туна.

— Динсуз кафиррихъ галаз зи са ра. чун затли жс- ч. А кафирар Ростовдилаини анихъ квахърай. Захъ юа гаф амач! — лагъана хъилей женг акъатнавай Гъа- Ифендиди. Къурагъви векилдин нефес къурана. Мад ам хун хъувунач. Зайтархуруунви Гъажифенди секин ^далди акъвазна. Ахпа адан вилик атана.

— Гъурметлу Гъажифенди, Ростов гзаф яргъа аваГг а я. Анра са мусурманни авайди туш. Анра хашпере- р я авайди.

Ша вун меслят хуухъ. Им еувабдин карни жеда, — гъана зайтархуруунвиди.

— За вун акъуллу инсан яз гъисабзавай Ягъалмиш ана. Вун дин-иман гадарна а менсебсузрин гелез фен-й кас я къван. Зи гаф сад я. Зун а кафиррихъ галаз Ич са члавузни меслят жедач. Зи къегъал къушунри \р гъа Ростовдал къван чукурдалди зунни секин же-ч. Хъфена ахцбгъжуваз лагъ: гъич га рахун-меслятни ачиз чеб кафирар Ростовдилай анихъ квахърай! — Иай жаваб гана ада. Векилар къвалей экъечина. Куъ- диз экъечидалди абур кисна.

— Заз гъа икI жедайди чизвай. Ам гъавурда тваз жедай инсан туш, — лагъана къурагъвиди

— За ам алакъриз жеда лагъана фикирнай. Ам къ^ъ- зуъвили хибри авунва. Адаз вичи вучзаватла чизмай хътинди туш., — алава авуна зайтархуруунвиди.

— Мад чун жезмай къван меслятдал гъиз алахъна. Чна вучин. Халкъар пуч хъунин тахсир адан вичин хиве жеда.

— Са покидан хиве тахсир Иатда лугъуз, тахсирсл халкъар пуч хъуниз гъикI рехъ гуз жеда?— фикирлу я лагъана зайтархуруунвиди.

Ракъурай векилар хтана. Абуру Гъажифендидихъ га! лаз чпин рахунар хъайи- хъайивал ахъайна.

Гъукуматдин векилди меслят ийиз Шихалидиз, ГПУ дин начаникдиз, къушундин командирдиз, Мегъамеда, ва Шайдадиз къилди эверна.

— Чехи имам хъунин сефигъ хиялри гжи авунва зегъерлу гъуэлягъ Гъажифендиди меслят хъунухъ къа булнач. Ада чун дяве авуниз мажбурна. Гъа икI ятИан алцурар хъанвай халкъ чара атлун тавунамаз пучуни рехъ гумир. Кичлерар гана чукурна чпин къвалери хъфидайвал ая. Жезмай къван тимил телефуналди дяв куэтягъиз алахъун лазим я, — лагъана ада. Идалай къу лухъ Къасумхуурел гъужум авунин приказ гъазурна а! къушундиз къелна. Къушундин командирди чпи Къасум хуър 24 сятдин вахтунда вахчудайди малумарна...

Бандитривай мукъварив агатиз тахъана яргъарила гуэзетзавайди дурбуйрай килигзавай командирдиз акун Къушунди гъужум башламишайла бандитрикни гъерека акатна. Броневик пудеметрай гуэлле гана къушунди вилик акахъна. Уълчуудилай СтИал вацI галай патах гегъенш майдан къу на къушунди гъужумна.

Са десте бандитри рекъел экъечина броневикдал те пилмиш хъана ружайриз худ гана. Виликай чпел къве' вайбуруз броневикдай гуэлле гана. Абурукай чехи на рекъел ярх хъаиа. Амайбурни гъарайдин ван ацалтна ре къелай вацI галай патахъ загъамлухриз вегъена кати башламишна. Рехъ миухъ хъана. Броневикди са къв залп гана виликди гъужумна. Абурун вилик мад банди тар экъечI хъувунач. Яргъарилай пахъ-пахъ ийиз р жар ягъиз чуънуухъ жез хъана.

Магъмутрин къазмайрал Цару хчин ятахда шт тешкилнавай, «ЗабитИвшин» чин къачуз гъазур хъанг Мегъамеда «Имамдин» вилик гайи гаф къилиз акъуду патал Изаф чалишмншвална Ада сифтени-сифте хтаI-

штаб алай чка къайдада туна. Цару хчин ятах «Къачуз тежер къеледиз» элкъуърна. Виринрихъай дерин ханда-клар яна яргъи къаратикенралди кевна. Аниз гъахъдай тек са рехъ туна. Инални «ъаравулар акъвазарна. Ви-• ридаз штабдиз къведай ихтияр авайди тушир. Дестейрин . члехибурувай къвез жедай. «Имамдин» къунагълухдай ам дуъз гъа и штабдиз хтана. Мамрачрик квай караул-!* кадавайбур тергиз дестеяр ракъурна гъалиб хъунин хабар гуъзлемишиз штабда акъвазна. Гзаф вахтар ам шадвилин ха'бардал вил алаз хъана. Яргъай хуьквезвай-бур акурла адан «ЗабитИвилин» чинер эцигиз гъазур хъанвай къуьнер куьрс хъана. Ам вични гъуьргъуь хъана. «Штабдин» гъаятда авай члехи къванцел ацукъ хъана.

— ГъикI, гъикI квевай караулкада чуьнуьх хъанвай къуд-вад кгас тергиз хъанач? Куьн абурухъай катна хта на! — лагъана вичивай-вич хуьз тахъана фена вичин куь- мекчийрикай садан цлвел кутуна яна. Кае и еке жен тек авай «ЗабитИди» ягъайла иагъвар авай шенаел хъиз чи- лел ярх хъана. И кар акур муькуьбур дарма-дагъин хъа на гъарда вичин къилиз чара авуна. Мегъамедан сивяй каф чиклизвай. Адаз вуч авуна кландатла чиз амукънач. Хейлин вахт ам гъа хъиле гъатна хъана.

— Вуна зун багъишламиша, амле! — лагъана ада мукъва касдин гуьгъуьлар къачуна. Ихътин Таре хъайи Мегъамеда дестейрин члехибуруз эверна чпин итимар хъеандиз дяве тухуниз гъазурун, уьтквем яз вердиша- рун тапшурадишна. Ахпа ада штаб мадни мягъкемариз эгечна. Штаб элкъуърна къвед лагъай цацарин жагъу- налди мягъкемар хъувуна. ГПУ-дин къушунди Мамрач-рикой гъужум башламишайла Мегъаадеда абурун хуруз лап хъеан дестеяр ракъурна. Вич штаб мягъкемариз хъфена. Броневик вилик кваз къвезвай къушундин хура акъвазиз тахъай бандитрин дестеяр къулухъди катиз-ка- тиз Магъмутрин къазмайрал агакъна. ЗабитИвилин се фигъ хиялри гижи авунвай къилин бандит Мегъамед ва- цIун къерехда авай вичин штабни галаз виридалайни вилик катна тамара чуьнуьх хъана. СтIалрин багълариз мукъва хъайила бандитри мад ружайриз худ гана. Бро невикди ва пулеметчикри са шумуд залп гайила катая бандитар Къасумхуьруьн муькьуьн къилиз агакъдалди ахкун хъуванач. Бандитри къилин къуватар вири и мукъ- ве кIватIна. И чка абуру мягъкемарна. Гъукуматдин къу- шуи инал тергда лагъана фикирна гъазур хъаиа. Хуьр галай патай муькьуьн къил атлана дерин хандакI яна. Инай броневикдывай ва къушундивай иляс тежедайвал мягъкемарна. Хуьр галай къиле чпин лап хъсан къува-тар кIватIна. ХандакI янавай чкадиз мукъва сенгерра са шумуд кас броневикдал гъужумдай къуватлу, кичIе туширбур акъвазарна.

«Мусурман къушунрин» вилик зкъечIна Гъажифен-дидин къилин меслятчи адан паб Арифеди, лацу бал-кIандал са гъиле къуръан, муькуьда тур аваз, абуруз эхирдал къван дяве тухуниз эвер гузвай. Адаз пайгъам-бардин руш, Гъазрет Алидин паб гъазрет ФатИматаз хъиз гъунарар къалуриз кIанзавай. Арифани члехи имам Гъажифендидин клани паб туширни. Ам тахъайтIа, гъазрет ФатИматалай квелди агъуз тир. Белки Арифеди гъадалайни артух гъунарар диндин рекъе къалурин. Ихъ-тин хиялри гъевесда тунвай Арифеди галат тавуна гъе-рекат ийизвай.

— Мусурман стхаяр! Къвезвай кафиррин къушун- рихъ галаз эхирдал къван къегъалвилелди дяве ая. И рекъе къейибур шагъидар жедайди я. Чебни гъич са ра-хунни алачиз гъасятда женнетэглияр жеда. Члехи имам Гъажифендиди куь патахъай югъ-йифди дуьаяр кIелиз аллагъ таала эзимушандивай кафиррин нисрет атIана квез нисрет гун тIалабзава. Ада гъакIни зал квез хабар гун тапшурмишна: чи мукъадас дин къакъудзавай ка- фиррип нисрет атIун анихъ амуькьрай, абурун гуьллеяр- ни квек акат хъийидач. Къуркъушум хъуьтуьл памбаг- диз элкъведа. Гъич абуру тIарни хъийидач. ГъакI хъа- йила кичIе тахъана гъужум авуна абур терг ая! — лугъуз чка-чкадал бандитрин вилик лап члехи гъевесдалди ра- хазвай. Ада лацу балкIан гъална санал акъваз тийиз вири бандитрии вилик физ къушундин руьгъ хкажзавай. Лацу балкIандал къиврах акъвазнавай и клубан ди- шегълиди бандитрик ашкъи кутазвай. Бандитри адаз члехи гъурметдалди килигиз адан тариф ийиз хъана.

— Дугъриданни Арифа «ичIе паб туш. Машаллагъ, лап гъа имамдиз вичиз хае паб я, — лагъана са бандит- ди муь'куьдаз балкIан гъална клубан яз физвай Арифа къалурна.

— Уьтквем па'б хъиз гзаф дилавар дишегълини я, ваз ада халкъ гъикI вичиз муьтIуьгъарнаватIа аквазвачни!

— Лап пайгъамбардин руш гъазрет ФатИматаз ух* шар авайди я.

Квез ван атаначни?— ымамди а кафиррин гуьлле- яр чак акатдач, памбагдиз элкъведа лугъузвалда. Садра а муькьуьн къиле кIватI жеавай кафиррин къушун Чахъ агакънайтIа, за кичIени тахъана абурун лап вилик фена гъазават ийидай.

— Са вуна ваь, чнаии вирида гъакI ийидай. Вири сад хъиз гъазаватдизэкъечIдай хътин рахунар муькьуьн къи ле сенгер къунвай бандитрин арада физвай. Муькьуьн Мамрачар галай къиле куьрелди ягъунар хъана. Къушун муькьуьн къиляй броневик вилик кваз Къасумхуьруьхъ- ди «ъвез башламишна. Муькьве сенгер къунвай бандит ри абуруз гуьлле гуз эгечIна. Гъужум ийизвай къушун абуруз ябни тагана чебни ягъиз-ягъиз броневикдин гуь- гъуьна аваз къвезвай. Сенгерриз мукъва хъайила, яни муькьуьн Къасумхуьр галай къилиз агакъайла броневик- да авайбуруз рехъ атIанвайди акуна. Вилик атIанвай гъаркъуь хандакIдай а патахъ экъечIиз жедачир. Броне вик

акъвазна, са кве залп цавуз яна бандитар катрай лагъана. Сифте сенгерра акъвазнавай хянавай ксари ярхарун патал къудгъупна броневикдал вегъена, цавуз залпар ягъуни абур мадни къудурна. Гъажифендидин гуьллеяр акатдач лагъай гафарин ч'алахъ ягъана. Икъ- ван ч'авалди цавуз ягъиз газвай командирди бандитриз гуьлле це лагъана эмир гана. Маса чара амачир. Къвез- вайбуру броневик ярхарунни мумкин тир. Ида къулу- хъай къвезвай къушунни энгеларна вилик пад къунал гъизвай. Гъак' хъайила тадиз са шумуд залп гана. Бро- невикдив мукъва жезвайбуру вири зак'ат'на гуьнедай агъуз вац'лухъди авахъна. Абурун гуьгъуьна аваз гъужум ийиз рекъел экъеч'айбурун ч'ехи пайни гъанал ярх хъа- на. Сагъ амукъайбуруни гъарайдин ван ацалтна гъа ака- тай патахъ катна къил къакъудиз алахъна. Багъларин къаратикенрив къевнавай къакъан жагъунар гила гъа чпи хиял авурвал памбагар къван таза хъана акъахуниз- ни килиг тавуна гъабурулай илясиз катна гъарда вичин къилиз чара ийиз алахъна. Мукъуьн къиле сенгерар ат'анвай майдан буш хъана. Бандитрин гелни амукънач. Къушунни атана агакъна. Рекъин юкъвал янавай гъар къуь хандак' ац'ур хъуьуна броневик ва гуьгъуьнаваз къушунни хуьруьз гъахъна. Къушун вири яракърай са шумуд залп яна школадин вилик квай ч'ехи майдандал к'ват' хъана. Къасумхуьр бандитрикай тамамвилелди михъи авуна. «Ч'ехи имамди» вичин Гъазрети Фат'имата хъиз гъунарар ийиз гъазур Арифа пабни вахчуна вирида-лайни вилик къвенк'ве гъатна катна вичин хам хвена. Школадин вилик квай ч'ехи майдандал халкъни к'ват' хъана митинг башламишна. Гаф гъукуматдин векилдиз гана.

— Юлдашар! Девлетлуйрини ругъанийри тешкил авур банда кук'варна Къасумхуьр абурукай тамамви-лелди михъна. Бандитрин къилевайбуру тамариз катна. Гъаф бандитарни тамариз фенва. Гъикъван абуру зарар гана, гъикъван тахсир квачир зегъметчир гелеф хъунал гъана. Гъуьрметлу дуьстар, душмандин ширин мецихъ инанмиш хъуни вуч авунат'а квез хъсандиз аквазва. Мад ихътин душманрив куьн алцуриз тамир. Им квез гъикъван туькъуьл ва залан ят'ани хъсан ибретдин таре хъуй. Душманриз къанзавайди ихътин тапарралди чпин власть эхциг хъуьуна мад куьн зулумдик кутун хъувун тир. Вара-вара мад абурун ширин мецерин ч'алахъ ягъаз тахъуй!

Исятда чи вилик акъвазнавай къилин везифа бандит-ри авур чук'урунар, къайдасузвилер тадиз туьк'уьр хъуьуна гатфарин тавунамай къвалахар къилиз акъудун я. Къвед лагъайдини, бандитри катдайла чпив гвай яра-къарни хутахнава. Абуру тадиз к'ват' хъувун лазим я, Гъак'ни тамариз катнавайбуру хкиз алахъна къанда. Идан патахъайни чна къенин йикъалай хуьрериз брига-даяр тешкил авуна ракъурда. Зав адан патахъай кхъен-вай муражиатнамаярни гва. Вири хуьрера жемьатар к'ват'на абур къелна халкъ гъавурда тун лазим я. Гъу-куматди тамариз катнавайбуру вири тадиз къвалериз ху-тун герек тирди малумарнава. Абуру чпив гвай яракъар-ни вахкана къанда. Ихътинбурухъ галаз гъукуматдин са гъахъ-гъисабни жедач. Абуру чпин къвалахар авурай. Абурук садани къадач, гъукуматди гъил къачузва, эгер тамара акъвазна ч'уру крарал машгуьл хъайит'а, ахъ-тинбуру гъукуматди халис бандитар — душманар яз гъисабда ва абурухъ галаз дже тухуда ва жазаярни гуда, — лагъана ада. Митингдал Шихали ГПУ-дин къушунрин ч'ехидини рахана. Митингдилай гуьгъуьниз райондин къуллугъчир къвалериз хъфена. Ял яна чеб къайдадиз хкана пакад йикъалай къвалахал хъфена. Банда тергдал-ди Гъамиддинни цациви азарлу я лугъуз къвалаяй экъеч'нач. Идарайри къвалах башламиш хъувурла чпиз тапан документарни туьк'уьрна къвалахрални хутун хъуьуна. Гъукумагдин векилди бригадаяр туьк'уьрна хуьрериз рекъе туна. Физвайбурув жемьатриз къелун патал муражиатнамаярни вугана. Абурухъ кве аскерни агалдарна. Къушун катрай бандитрин гуьгъуьниз фена. Варзни хъа-нач вири там ар, дагълар бандитрикай михъна. Къасум-хуьруьн ва къурагърин районар тамамвилелди бандитри-чай михъи авуна. Банда тешкил авурбуру ва къиле акъ-вазнавайбуру вири къуна. Къилин тахсиркар Гъажифенди дагъдай къуна хкана Махачкъаладиз ракъурна. «За-бит'илин» чин къачуз гъазур хъанвай бандит Мегъамед вичин итимарни галаз катна тамара гъатна. Банда тешкил ийидайла магъмутахуьруьнвиди гайи ширин гафар, гайи къван женнетар «ч'ехи» Туьркиядин къил-тум ава-чир къван къушунар атунар ва маса крар вири таб акъатна. Мегъамед хътин гъарайзавай чакъалар къушун-дин хура акъвазун анихъ амукърай, гъа сифте гъужумда катна" тамара чъуьнуьх хъана. Абурун ширин меци алцу-рарнавай ва къин тавуна амукъайбуру къваливай-йикъавай хъана вагъши гъаиванар хъиз тамара гъатаила къили ванна гъавурда гъатна. Чпи ч'ехи гъалат' авунвайди абуру къат'ана. Гила абур чпин гжи къилер хуьнин къайгъуда гъатна. И «Мусурман» къушунрин «игит» рух-ваяр чпиз нек гайи хайи дидеярни маса гана хам хуьз гъазур хъана. Абурухъ гъа чпи лугъудай мукъаддес са зат'ни амукънач. Магъмутахуьруьнви Мегъамедахъ вичин мукъва-къилиярни т'имил авачир. Абуруни ц'ийи гъу-куматда ягълу чкаяр, женнетдани сифте чкаяр къанза-ваз бандадик акахъайбуру тир. Гила хъайит'а, ч'ехи ам-леди тапарарна къваливай-йикъавай авунвай и «къегъал-риз» чпин «Забит'и» жезвай амле тахсиркар яз гъисабна адавай кънсас вахчуз къанзава. Мегъамеда гъукуматди яракъар вахкана къвалериз хтайбурук къазавач лагъай гафар вири тапарар я, абуру чун алцуарзавайди я лугъуз вичихъ галайбуру чиниз акъудиз тазвачир. Нянихъ къайи рахунар хъана ксай и «ч'ехи» инсан мад къарагъ хъуьунач. Гъамишалугъ ксана. Ам гъа вичин амлейри яна пучна.

Муса кабинетда кьилди ацукьнавай. Мад касни ава-чнр. Мусадн хуьзвай сергьятрал чин тийидай шаклу ин-санар кими тушир. Вирида са вучатлани жеда лугьуз гуьзетзавай. Виридан вил са квел ятлани алаз абур гзаф секинсуз тир. Вири ибур веревирд ийизвай Муса вични дарихмиш тир. Душманар гьазур жезвайди адаз фадлай малум хьанвай. Абуру зегьметчи халкьар члурукла алакьриз Советриз акси банда гьазурзавайди гила лап ачух хьанвай. Кимерал, жемьатар кIватI хьанвай чкайрал герексуз рахунар, гьукумат вилай вигьез куьгьне вахтар тариф авунринни кьил-тум авачир. Иллаки и эхиримжи йикьара Советриз акси рахунар лап гзаф жез вилик пад кьунни четин хьана. Ихьтин залан фикирри тухванвай Муса кьарагьна пенжердал фена виликай яргьай хьиз аквазвай Шагь дагьлариз килигиз акьвазна. Гьамишан-да кьилер живеди кьунвай Шагь дагьларин гьайбатлу гуьрчег акунри ам гьейранарна. Са герен адан фикир няниз мукьва ракьинин экуьник ишигьлаван хьанвай куклушри чпел желбна. Ам тIебиатдин и гуьрчег акунри кьарсурна дерин таьсирдик кутуна. Лап рак ахьайна дежурни кьенез гьахьайлани ада кьатIанач.

— Юлдаш Муса, гьенел ви патав кьез кIанз са кас акьвазнава, — лагьана ада.

— Вуч кас я? — жузуна Мусадн.

— ВужатIа чаз лугьузвач. Ваз хабар гудай кIвалах авалда. Вични ругьанийриз ухшар авай фекьидин кIалуб алай кас я.

— Атурай! — ихтияр гана Мусадн. Дежурни экьечI-на. Кьуьне ацIай гьебейр авай юкьван яшар фекьидиз ухшар авай кас кьенез гьахьна.

— Ассаламалейкум! — лагьана мехреждалди ада са-лам гана.

— Ваалейкумсалам, буюр! — жаваб гана Мусадн. Ам атанвай ругьанидиз дикьетдалди килигна. Яраб и фекьн диз штабдай вуч герек хьанватIа фикирна. Атанвай кас-ди гьалтна мукьфдивди гьебейр ахьайна. Анай са шу-муд чкада чпер тунвай кьурьан акьудна Мусадн вилик эцигна. Муса тажуб хьана. Ина са сир авайдан ам гьа-вурда акьуна.

— Ана гьикI хьана, фекьн халу! Ваз зун кьурьандай имтигьан авуна Гьажифендидин куьмекчивилиз хутахиз кIанзавани? — лагьана ам мугьмандин чиниз килигна. Мугьмандин вичин гьал кIусни дегишарнач. Сабурлуви-лелди, секин сесиналди ада жаваб гана:

— Эхь! Гьадан эхир ийидай дуьаярни гьа чпера ава, — лагьана ялна чуру алудна хьуьрез-хьуьрез рахана,

— ГПУ-дин начальникдин чар гьа и чперикай ибарат т. Чичекдин целди кхьенвай чарар вуна кIелайди тушни? — лагьана атанвайда.

Мусадиз вири ачух хьана. Ам гьавурда акьуна.

— Ацукь юлдаш «фекьн», ял ягьа. За чар кIелда, — лагьана ада кьурьандин кьеневай чипер акьудна. Абур са-сад лампадин экуьнал кьуна цIай гуз кIелиз эгечIна. Чпер цIай гунивай чIулав хьана чернилдалди кхьенвай чар хьнз кIелиз хьана.

«Юлдаш Муса! Чаз авай делилриз килигна кье Кьу-рагь районда буи г башламиш хьанва. Пака ам Кьасум-хуьрел агакьда. ГьакI хьайила куьн гьазур хьана акьва-за. Чаз куьн ина герек жеда. Чна идан патахьай кьез алава хабар гун хьийида. А чIавуз куьн тадиз чаз куь-мек гуз ша. Гьелелиг Азербайжандин сергьятар мягькем хуьх. Чи патай гьаниз, я гьа патяй и патаз шак алай хьтин касни ахьаймир Кьвед лагьайдини ам я хьн, Са-мур вацIун кьерехарни са акьван секин яз архайин туш. Эвелни-эвел гьа куь хуьруьнви Мегьамедрасул ва адан итимрал давамна вил алаз хуьхь. Абурун гьерекатар не-зердикай хкудмир. Идалайни алава гьа куь кьунши хуь-рера чаз авай малуматриз килигна гзафбур бандадин актив членар я. Абуруз халкь члуру рекьиз тухудай мум-кинвал гумир. Вилик пад вахтундамаз яхь! Постар ар-тухара ва гужлу ая!»

26/IV-1930 ГПУ-дин начаник».

Чар кIелунивай Мусадн гьал лап дегиш хьана. Адаз душманри чпин члуру кьастар кьилиз акьудун патал бунт башламишнавайди якьин хьана. Вири кьуватар эцигна Самур вацIун дереда бандадиз рехь гудач ва ам гьа башламишдалди тергда лагьана ада кьин кьуна.

— «Фекьн» халу, гьанра вуч хабарар аватIа, халкь-ди вуч лугьузватIа ахьая кван. Вун иниз гьикI атана, кас-мас гьалтначнн? — жузуна адавай Мусадн.

— Меркезда халкьдин ийир-тийир хьанва. Са бязи-буру сивел вуч атайIани лугьузва. Халкьдик кичIерар кутазвайбурни ава. ГьакI хьайила халкьни нихь инан-миш хьана кIандатIа чин тийиз секинсуз хьанва. Дуьз лагьайтIа, зи кьилел гьвечIи хьтин дуьшуьн атана. Зуч иниз гьа бандитрин макан Арал тамай атана. КIан ква-чир вирел кьван зал касни гьалтнач, саламат атана. Зал бандитар расалмиш хьана. Абуру зун кьуна.

— Вун фекьидин кIалубда гьахьнавай жасус тахьуй гьа, — лагьана гьебейр ахьайна кьекьвена. Кьурьан ва диндин маса ктабар яз акурди кьанач. Зун кьилелай кIва-челди лап дикьетдалди ахтармишна. Белки вав чинебан чар гва жеде лугьуз шакна. ЗатIни жагьанач. «Вуна чун, багьишламиша. А динсуз кафирри чун гьа икIа ах-тармишуниз маж, бурзава», — лагьана зун ахьайна.

Мад кье идалай кьулухь адавай меркездиз хьфиз же-дацир. Мусадн аь чпин дежурнидал тапшурмишна. Ви-чини начаникдиз чар кхьена гьазурна. Пака югь хьайила мугьмандин вугана рахкурдайвал хьана. Идалай кьулухь штабдин членар кIватIна начаникди ракьурнавай чарчихь галаз абур танишарна. Тадиз авуна кIандай серенжемар кьабулна. Постар артухарна ва гужлу авуна. Мегьамедрасулан, Гьажирамазанан

гададин ва фе-кьи Гьасанан квалерал гуьзчияр эцигна. И йифиз абур ксанач. Югъ ахъа хъана. Чар гваз атай мугъман рахку-риз хъанач. Ам рекъе тваз кІан хъайила Къасумхуър бан-дитри кьуна райондин актив Мамрачрик рекъе гьатна-вайди Мусадиз чир хъана. И йифиз фекьи Гьасанан кІва-ле Мегъамедрасулан итимар кІватІ хъана. Геж хъиз абур чкІана хъфена. Аквадай хътин саналди тир чІуру гьере-катар абурувай ийиз хъанач. Къасумхуър бандитри кьур-ди чир хъайи фекьи Гьасан, Исамуддин ва мад са шумуд кас Мегъамедрасулан итимар кьилди-кьилди экъечІна бандитрик акахъна. Мегъамедрасул, Манкьули, Гьажирамазанан гада ва ЦІару ачух яз бандитрик акахънач. Хуьре акъвазна. Амма вини магъледа авай шкъакъ туьк-венчи ружани къачуна садазни чуйкъни тавуна са къе-рехдай яна фена бандитрик акахъна.

Гъа и йикбан нисинилай вегъейла гъвечІи десте бан-дитарни галаз Верди вич и патариз, Синен хуьрериз ата-на. Ада сельпо ва сельхозснабдин магазинриз ва склад-риз вичин тІвар авай муьгьуьр яна лап кІевелай вичин ихтияр авачиз а чкаяр ахъай тавун буйругъна.

Ахпа ада анра авай бандитрин пата авайбурухъ галаз кІватна рахунарна. Вуч авуна кІандатІа абурухъ галаз меслятарна экъечІна хъфена.

Къасумхуър бандитри кьуна. Гьукуматдин кьуллугъ-чияр Мамрачрик финифи Мусадик теспача кутуна. Ил-лаки Герейханов кьиникъ адаз дерт хъана. Хейлин гагъ-да вуч авуна кІандатІа ГПУ-дин начаникди чпиз чар ракъурда лугъуз ам вил алаз акъвазна. Атай чар хъа-

11. йхир Мусадис комиссарднхъ галаз Къасумхуър га-Ійвал фин меслятна. Гьазурвилер куьтягъна куьмек гуз къе гьатна. Паласадин тепейрал акъалтайла вилик пай Мусадиз Мамрачар галай патахъай ба'лкІанрал І.чайбур къевзвайди акуна. Ибур вужар хъун мумкин рр? Гьелбетда и арада бандитрилай гьейри вуж жедай ъван. Адаз Мамрачрик ГПУ-дин кьушун атуникай ха-ар авачир. ГьакІ хъайила ада дяве авуниз кьулай, тькІвей чка ахтармишна вичин десте гьанал акъвазар-І на. Къевзвайбур чирун патал вилик итимар ракъурна. Гакъурайбур хтана. Къевзвайбур ГПУ-дин кьушунрин парталар алай аскерар тирди хабар гана. ГьакІ ятІани Муса десте гьазурна акъвазна. Яргъал фенач. Вилик квай тепедин кьилел балкІанраллайбурун десте акъатна. Дурбуяр вигъена Муса къевзвайбуруз килигна. Дестедин кьиле милициядин начаник Шайда авай. Абур атана Ігакъна, гуьруьшмиш хъана. Шайдади акъудна Мусадив Іакет вугана: «И пакет ви гьиле вугун тапшурмишна-Іайди я», — лагъана ада. Пакет Мусадис вичи ахъайна чІелна комиссардизни кьалурна.

Пакетда Мусадиз Къасумхуърел атун тавун, Ахце-І ъиз фена гьанрин дагълара авай бандитрихъ галаз дяве Іухун тапшурмишна. Идалай гьейри ЦІехуьлрин муькъ-ийй Азербайжанда авай бандитар чи патаз ахъай тавун-ии теклифна. Десте кІватІна Мусадис цІийи тапшуругъ-дикай абуруз хабар гана.

— ГьакІ хъайила чна маршрут дегишарзава, — лагъана элкъвена паласадай Вини Ярагъдал экъечІна. И рекъе абурал бандитар гьалтнач. Абурун гелни аманир. И хуьруьн жемятдин гьал хъсанзавачир. И кар къа-І Іай Мусадис вуч хъанватІа лагъана вичи-вичик фикирна.

— Ана гьикІ хъанва жемятар! Заз куь гьал хъсан аквазвач эхир? — жузуна ада.

— Къе иниз бандитар атана хъфенвайди я, абур ня- нихъ хуьквен хъийидаивал я. А чІавалди чавай чпиз ви-ридаз жедайвал тІуьнар-хъунар гьазурун тІалабнава. ГьакІни чи чкайра авай коммунистар ва активистар чпин гьилиз вугунин тапшуругъни ганва, — хабар гана жемятди.

— Бес хуьруьн вилик-кьилик квай кьуллугъчияр гьинава?

— Низ чида гьинра чуйнуьх хъанватІа.

— Алад, абур жагъурна чи патав гъваш!

Хуьруьнбуру абур жагъурна Мусадис патав гъана.

— Юлдашар! ИкІ виже къведач. Хъсан хъанач. Куьн яракъламиш хъана вири санал кІватІ хъана кІандай. Чазни авай гьалдикай тадиз хабар ганайтІа пис жеда-] чир. Къез Мамрачрик ГПУ-дин кьушунар атуникай ха-І бар авачни? Абуру пакамахъ Къасумхуър бандитрикай^ азад ийида ва фадвилелди чи район алчахрикай михъда.

Югъ няниз мукъва хъана, Дестеди йиф ина акъуддай-вал хъана. ДесІедиз недай продуктар герек тир. Мага-зинар агалнавай. Абур ахъайиз туна дестедиз герек шейэр пулунихъ къачуна.

Яргъарилай килигиз акъвазнавай бандитривай мад йифизни и хуьруьв агатиз хъхъанач.

Югъ хъайила чІехи уьлчуьдал экъечІна ЦІехуьлрин муьгъ галайвал рекъе гьатна. ЦІехуьлрин муькъуьз мукъва са хуьре постуна авай дежурни чкадин бандитри яна адан тфенгарни вахчунвай. И кардикай хабар хъайи Муса пуд-къуд кас куьмекни къачуна гъа хуьруьз фена. Ам гьикІ хъайи кар ятІа чирна. Серенжем къабулна. Хуьруьз фидайла: «Комиссар! Вуна десте яваш-яваш ви-нелди ЦІехуьлрин муькъуьхъди твах ва гьанал чун гуьз-лемиша. Геж тавуна чунни хкъведа», — лагъана фена. Десте муькъуьв агакъна

Мусадбур хтана акъатнач. Ко-миссарди вилик фин давамунин эмир гана. Абур муькъ-ве гъахъна. Десте тИмил къванни феначир хьи, муькъуьн муькуь къиляй пулеметрай ва винтовкайрай гуьлле гуз эгечІна. Бейхабар гужлу гуьлле гайила дестедиз цавари ван авуна абур чкІай хъиз хъана. Абурун къил акахъна вуч ийидатІа чиз амуькънач. Яраб вуч хъанатІа лугъуз гъакІ амуькъна. Гуьлле гун давамна. Чара атІайла, къу-лухъ элкъезни тахъайла муькъве ярх хъана хур галчІу-риз-галчІуриз муькъуьн чеб атай къиляй экъечІиз алахъ-на. Гуьлле гузвайбуру къилерилай ва кІвачерикай ягъиз-вай. Фургъунрик квай балкІанрикай къена тИмил къван инсанрални хирер хъана. Яргъа амаз гужлу ягъунрин ван хъайи Мусадиди тади къачуна. БалкІанар къудалди гъална чеб муькъуьв агакъариз гьерекатна. Дестедиз мукъва хъайила акур гъалди адак гъалаба кутуна. Десте къайдадай акъатна вири рукварай ктад хъанвай. Хирер хъайибур, цІархар хъанвайбур, къейи балкІанар акурла адак тади акатна.

— Яъ, ина вуч хъанва? Им квел атанвайди вуч гъал я? — лагъана адай гъарай акъатна.

— Муькъуьн вини къиляй бейхабар бандитри чун *та*, — хабар гана комиссарди.

— Муькъуьн къилиз разведка ракъур гавунамаз бес куьн вучиз фена? Заз чиз абур бапдитар туш. Бандитриз акъван пулеметарни жедайди туш. Муькуь патайни абу ру къилерилайни ягъич, — лагъана Мусадиди. Лацу перем яргъи паядал акъалжна цавуз хкажна. Са арадилай муь къуьн къиляй ягъунар акъвазарна. Ара секии хъайила лацу пайдахни Аюбав в>гаи Муса муькъуьн а къилиз рекъе гъатна. Лацу пайдах гвайбур муькъуьн къиляй янач, ахъайна. Муькъуьн къилиз агакъай Мусадиди ина авайбур Азербайжандин гъукумагди ракъурнавай аске- рар тирди акуна.

— Я юлдашар! ИкІ авуна хъсан хъанани? Чун сер- гъатар хуьзвай постарин десте я. Ахцегъиз бандитрихъ галаз"дяве тухуз физвайбур я, — лагъана Мусадиди вичин документар къалурна. Абурун командирди документар кІелна Мусадиди вахкана.

— Багъишламиша, юлдаш Муса. Чаз чир хъанач. Куь патар вири бандитри къунва, анай инихъ касни ахъаймир лагъана чаз эмир ганва. Я куьне чаз са- малу-мат затІни ганач. Чнани куьн бандитар хъиз хъапа ягъайди я. Квез хата-затІ хъанани, — жузуна ахпа ада.

— Эхъ, са шумуд балкІанни къена, къезил хирер хъа- йибурни ава.

- Мад хъайи кардиз вуч хъийин. Чи ІбалкІанрикай къачуна фургъундик кутун хъия, хирерни чна инал ку-тІуниз гада. Чаз духтурни ава, — хиве къуна командирди. Мусадиди балкІанарни вугана Аюб дестедиз эвериз рахкурна. Десте атана муькъуьн къиле акъвазна. Дух-турди хирер кутІунна. Инал абуру ял яна тІуьн-хъун тешкилна. Цехуьлрин муькъве Азербайжандин аскерар акъвазна. Муса вичиз герек шейэрни абурувай къачуна Ахцегъиз рекъе гъатна. Ахцегъиз агакъайла десте хуьруьн агъа къиле Самур вацІун къерехда авай къеледа акъвазна. Муса райондин чІехибурун патав фена ина авай гъалдихъ галаз таниш хъана. Ина авай бандитрин къи-лел масанрай катая бандитарни инин дагълара кІватІ хъанвай. Чкадин дестейрихъ галаз бандитар авай чкаяр чирна абур тергунин план туькІуьрна. Мусадиди дестеди ина са вацра къван бандитрихъ галаз дяве тухвана. Къа-къан дагълара, дерин дерейра, рагара авай бандитрихъ, галаз дяве тухун четин хъана

5-кь и л ДУШМАН ДУШМАН Я

Самур вацІун къерехда авай постар вири кІватІ хъувуна штабни галаз къиле Муса аваз Къасум-хуьрел куьмекдиз рекъе гъатна. Маргъузарди къуна кІвале тек ацукънавай Мегъамедрасулаз штаб х>ърйя хъфейла, вичелай дагъ алатайди хъиз къезил хъана.

— Ахвайш, гъакІ ман! «Дере хелвет туьлкюьбег», ги-ла завай фадлай рикІе авай къастар къилиз акъудиз же-да, — лагъана дериндай хур ацІай пefес къачуна. Мад вуч кІандай къван? Къасумхуьр Гъажифендидин къушун-ри къуна советрин гъукумат алуднава. Къе-пака Дагъус-ганда к\ьгъне вахтар хъижеда. Хуьре авай штабни квахъна хъфена. «Я рабби чеб гъамишалиг квахърай ман, амин! — лагъана пІузарар фитІинна. Штаб хуьре амай къван адавай затІни ийиз хъанач. Гила мад вуч гуьзетзавайди я. Бесрай гуьзетай къван. Яргъал вахтара фикирарна туькІуьрнавай планар тадиз къилиз акъудна кІанда. Вири ибур фикир авуивай ам мадни руьгъла-миш хъана гъилевай кагърабадин теспягърив мадни ван кутуна. И крар къиле тухун патал вужар желбна кІан-да, нив и планар къилиз акъудиз тада лугъуз веревир-дер ийизвай. Гъетбетда Гъажирамазанан гада, ЦІару ва мад 4—5 кас желб авун лазим тир. Ада чкадал герек

къвезвай ксар магьмутахуьруьнви Мегьамедан дестедик акахьиз ракъур тавуна тунвай. Манкъули хъайитIа, инив агуд тавуна маса кIвалахар къиле тухуз тун патал хве-на. Вичиз герек итимриз кIвализ эверна. Эвернавайбур Мегьамедрасулан патав куьчедай ваь, багъдин къеняй кIвализ гьахьдай дар ракIарай къвез-хъфидай. Масабу-руз ибур аквадачир. Эвернавайбур атана. Мегьамедра-рула вичин план аччхарна. Сифте нубатда Сувар арадай акъуддайвал хъана. Амни шариат суддин къарар-далди яна рекьин меслятна. Суддин къарар гьазурна кIелна. Вири рази хъана. Суддин къарар Сувараз Гьажирамазанан гадади кIелна, ахпа ам хурал эцигна ЦIа-руди яда. Идални са ЦIарудилай гьейри амайбур вири рази хъана. ГьакIани ажуз кас яз гуьллеламишун тапшурмишиз акурди чанда фул гьатна зурзас эгечIна.

— Ваз куькай кичIезва. Ви далудихъ чун гала, — ла гьана Гьажирамазанан гадади ЦIарудин рикI кIеви ийиз алахъна. ЦIаруди сакIани хевзавачир. Ам гзаф шинда-къариз и кардикай къил къакъудиз алахъна. Мегьамед расулаз хъел атана.

— За икъван чIавалди вун уткъвем итим яз гьисабза- вайди тир. Вун къуьрен рикI авай аждагъан тир къван. Килиг гьакIан рахунар, шиндакъар мийир. И кар ша риат судди вал тапшурмишзава. Вуна суддин къарар кIанзни-такIанзни къилиз акъудун лазим я. ТахъайтIа ваз пис жеда, ви язух я! — лагъана гьам кичIерар куту на ва гьамни гзаф пул гунни хиве къуна. КичIела зур- зазвай ЦIарудиз хиве къунилай гьейри маса чара амуьк- нач. Хъайиди хъуй лагъана ийир-тийир хъанвай ЦIару рази хъана. Идалай къулухъ гьи чIавуз, гьинал кIватI жедатIа ва гьикI и кар къилиз акъуддатIа меслят хъа на. Яракъар авачирбуруз Мегьамедрасула вичин гьам- бардай гьана пайна. Вири чкIана хъфена. Эхирдай Гьа- жиразаманан гада экъечIна.

— Килиг ягъалмиш жемир. ЦIарудихъ эсиллагъ да- лу акализ жедач. Вуна ам хъсандиз вилив хуьх. Маса- низ катдай мумкинвал гумир! — Мегьамедрасула адал тапшурмишна.

— Вун архайин хъухъ. Адавай гьич санизни катиз жедач, — хиве къуна ада. Атайбур хъфейдалай къулухъ рикIикай гар кIвахъай Мегьамедрасул архайин хъана багъдиз экъечIна.

Штаб хуьряй рекъе гьатдалди Мусадни Али ва Сува-рахъ галаз меслятна герек итимриз штабдиз эвериз туна. Абурук Пенжали, Гьашимни галай. Мусадни кIватI хъанвайбуруз хъанвай гьалдикай хабар гана.

— Юлдашар! Кьасумхуьр бандитри къунва. Чун бан- дитрихъ галаз дяве ийиз гьаниз физва, — лагъана ада хуьре вуч авуна кIандатIа кIватI хъанвайбурал тапшурмишна.

Штаб хъфейдалай къулухъ Алидини Сувар хуьре авай постар мадни мягькемарна. Советдин идара штаб жеда. Ина герек чкайриз ракъурун патал Суварахъ галаз уборщицини акъвазда. Постар Алидини Пенжалиди ахтармишдайвал меслят хъана. Сифте юкъуз аквадай хътин гьерекаатар ва гьазурвилер хъанач. Винел патай вири секин яз аквазвай. Ииф хъайила Алидбур мукъаят яз постарин арада къекъвез хъана. Вацран мичIер тир. Яргъарилай физвайбур чир жезвачир. Алиди гзафни-гзаф фикир хуьруьз гьахьдай рекъериз гана. И рекъерай маса хуьрерин бандитар иниз атуникай кичIезвай.

Советдин идара хуьруьн къерехда, хъчар экъечIнавай вирин патав гвай. Сувар гьамиша адет тирвал тек ваь, и йифиз уборщицини галаз идарада ацукъна. Абурун патав къве сеферда Курум, Азадни галаз атана. Суваран кабинетдин пенжерар багъдихъ ахъа жезвай.

МичIи хъайила Мегьамедрасулан итимар са-сад шартI хъанвай чкадал атана вирера чуьнуьх хъана. ЦIа-руди Мегьамедрасулан кIвале чара атIана рази хъана-тIани катунин планар гьазурна. Адаз жезмай къван и кардикай къил къакъудиз кIанзавай. ГьакI хъайила са шумудра хуьряй катиз алахъна. Хъанач. Гзаф жани-ве-ренгна къил баштан ийиз алахъна. Садра лап хуьруьн къерехдихъ къван катна. Гуьгъуьна тунвай Гьажирама-занан итимрикай сада ам къуна акъвазарна. Чара атIай ЦIару элкъвена хуьруьз хтуниз мажбур хъана. Гуьгъуьна туна гуьзетзавайбуру мад адав патав камни вегъез тунач. Нянихъ сада ам шартI хъанвай чкадални гваз атана. ЦIарудин рангар фена гьални чIуру тир. Вични эсиллагъ рахазвачир. Фикирди тухванвай.

— Ана гьикана дуст кас, фите галайдан патав фида лагъайла ви витIкъи къурана хьи. Ваз квекай кичIезва? — лагъана чуьнуьх хъанвайбурукай сада зарафатна.

— Деклени вуна зи къил денг тейин, — хъилелди жа- ваб гана ЦIаруди.

— За, дуст кас, ви рикIикай хабар къазва. Мад вуч- да, къазадикай катиз жедайди туш, — лагъана сифте зарафат авурда. ЦIару ам алай чкадилай къарагъна чуькъни тавуна масанал фена кисна ацукъна.

Иифекай хейлин вахт фена, Советдин идарадиз сад-бур къвез, садбур хъфена. Мегьамедрасулаз кIанзавай серфе акатзвачир. Ада йифиз идарада уборщица акъва-зун фикир авунвай кар тушир. Ам гила хъфида, мад хъфида лугъуз гзаф вахтунда гуьзетна. Хъфин уборщи-цадин фикирдани авачир. Мегьамедрасула уборщица хъфенамазни кIвалах башламишда лагъана фикирзавай. ИкI хъайила мумкин тир гьич са карни тахъана йиф акъатун. Имни гьиле гьатнавай серфе ахъаюн тир. Ибур фикир авур Мегьамедрасулан рикIи-рнкI иезвай. Ам къвердавай дарихмиш жезвай. Бес ада вучдай, гьихътин чараяр аквадай. Мад кIвалах гежел вегъена виже къвез-вачир. Адан къили фад-фад кIвалахиз эгечIна. Эхир ада Советдин идарадилай яргъал са магъледа са себебни авачир, садазни герек тушир гьакIан къал акъудна вири-дан фикир гьаниз желб ийиз кIан

хъана. Тадиз гъа магъ-ледиз вичин итимрикай ракъурна зурба къал-макъал, глярекат акъудна гъарай-вургъай туна. Къал-макъал акъатай чкадал жемят кIватI жезвайла чпи советдин идарадал вегъена. Сувар ацукънавай чкадин къулухъай багъдиз ахъа жезвай пенжердихъ Мегъамедрасул атана акъвазна. Гъажирамазанан гада итимарни галаз ракъа-рай идарадин къенез гъахъна. Къецихъай ванер атайди: «Яраб вуч хъанатIа?» — лагъана уборщица ракъарихъди фена, ракъарай сифте къенез гъахъай Гъажирамазанан гадади ам тфенгдин къундахдив яна. Уборщица ван акъат тавуна ацIай вишел хъиз чилиз экIяй хъана. Бандитар адалай кам яна къенез гъахъна. Ибур вуч ванер я, ана вуч хъанатIа лагъана фикирна Сувараз къил хкажна ракъарихъди килигна къарагъиз кIан хъана. Гъа и арада са шумуд касди атана ам къуна.

— Фассад, юзамир, я ванни акъудмир! Гила вун чи гъилляй санизни акъат хъийидач! — мерездалди столдал кутIунна. Гажирамазанан гада адан лап вилик атана. Амай бандитри врида адал тфенгар туькIурна. Пен жердихъ галай Мегъамедрасула ишарайралди абуруз вуч авуна кIандатIа къалурзавай.

— Яб це, фите галай иблис! Исятда чна ВИЗ шариат- дин суддин къарар кIелда, — лагъана Гъажирамазанан гадади жибиндай кхъей чар акъудна лампадин экуьнал- ди кIелиз башламишна:

— Сувара мусурманрин мукъадас дин гадарна. Ам дин-иман гумачир кафир хъанва. Аллагъ таала эзимушандиз акси экъечIна рекъяй акъатна хачперестрин па-таз фенвай и дишегълидиз гъар гъихътин жаза гайитIа-ни гъахъ я. А кафир вири жазаар гуниз лайих я. Амма чи мукъадас динди рекъяй акъатна дин-иман гумачиз, кафиррин рекъиз фенваз хъайитIани инсан хъуниз ки-лигна адаз ьергъамет авун тIалабзава. Мусурман дин-дин и адалатлу тIалабунар фикирда къур судди а дин-суз кафир хъанвай дишегъли, язух атана залам жазаари-кай азад авуна гуьллеламишун къарардиз къачунва, — лагъана къарар кIелна куьтягъна. «Рекъидалди вилик эхиратдин дуьньядиз фидайла хъайитIани «келима ша-гъадат» гъваш, аллагъдин, гъузурдиз ам мецеллаз алад!» — лугъуз Суваравай тIалабна. Сувар гъакъикъат-дин гъавурда хъсан гъатна. И къемедадин, мергъаметри-кай рахунрин эсил метлеб адаз малум тир. И бандитриз минетунин метлеб авачирдини адаз хъсан чизвай. Бан-дитри адаз инсаф ийидайди тушир, Сувара вич квадар-нач. Кисна акъвазна. Ада суддин къарардиз гъич ябни ганач. «Келима шагъадат» гъваш лугъуз къилел акъваз-навай Гъажирамазанан гададиз ам гъич килигни авунач, я адаз жавабни ганач. Ада вучдай къван. Вич бандитри рекъидайди адаз лап якъин тир. Агъмед яргъара авай, аялар кIвале. Курумни постунал алай. Ам вилик квай бандитриз ваь, яргъариз килигзавай. Гъажирамазанан гадади адаз эхиримжи сеферда «келима шагъадат» гъваш лугъуз тIалабзавай. Сувараз и алчхдин ванни къезвачир.

Ракъарихъ ярх хъанвай уборщица вич-вичел хтана. Ам месэладин гъавурда акъуна. Чукъни тавуна яваш-диз къарагъна ракъарай къецихъ экъечIна. Чпин къаст къилиз акъудиз алахънавай бандитри адаз гъич фикир-ни ганач. Къецихъ экъечIай уборщицади жемят кIватI хъана гъарайзавай чкадихъди зверна. Идарадивай яр-гъаз къакъатдалди нефесни акъуднач. Ахпа лап кIевиз гъарагъиз дад-бидад ийиз эгечIна. Адан цIугъдин ванци жемят кIватI хъанвай чка ацIурна.

— Совет дин идарада бандитри Сувар бах рекъизва. Фад куьмекдиз алад! — лугъуз ван туна. Гъа и арада майдандал постарай хтай Алини Пенжали акъатна.

— Фад жемят, Советдин идарадиз, Сувар азад ийиз! — лагъана гъарайна Алидини Пенжалиди чпи гъа- низ зверна. Абурун гуьгъуьналлаз цIайлапандин зарбуналди Курумани Азада чукурна, Гъажирамазанан гадади гънкъван тягъкимзаватIанн СIвара я «келима шагъа-ат» гъизвачир, я маса жаваб гузвачир. Вахт физвай. ^Мегъамедрасулан сабур акъалтIна. Мад гъикъван гуьзетда.

— ЦIару тадиз жуван буржи къиле твах!—лагъана Мегъамедрасула пенжердихъай гъарайна. Сувараз гъа-сятда и ван нинди ятIа чир хъана. Мегъамедрасулан ван чъайила Гъажирамазанан гада къулухъ хъана къвалав нкъвазнавай ЦIарудиз: «Гила жува башламиша!»—лагъана эмирна. Зурзун акатнавай ЦIару вилик атана. Гфенг хкажна ада лап СIваран хурал эцигна. Чахмах ялна кIвачиз акъудпа, вилер акъална тIуб галкIурна. Гъа и арада са шумуд къуьл акъур ракъур зурба ван авуна ахъа хъана. Атайбур кIвалин къене'з гъахъна. ТIуб гал-кIурай ЦIарудин гъилер хкаж хъана тфенг Суваран къилелай цавуз акъатна. Чехи ван авуна кIвале гум гъа-гайла са герен вуч хъанатIа садазни чир хъанач. Гуьлле Сувара акъун тавурди чир хъайи ЦIарудин патав гвайди гапур шуткъунна Суварал тепилмиш хъана. Пенжалиди сад лагъана адан гапур авай гъил къуна ядай мажал ганач. Пенжердай ибур гуьзетзавай Мегъамедрасула кар чIур хъана акурди вичин лап къаншарда авай Пенжали кутуна яна вич катна. Пенжалидай гъарай акъатна ам чилел ярх хъана. Ара акахъна. Курумани Азада лекъери хъиз Суварал вегъена ам чпин жендекралди хвена. Амайбуру ЦIаруни гапур гвайди къуна кутIунна. Ара акахъайла амай бандитар катна. Али Пепжалидин къил вичин метIерал эцигна: «Ваз вуч хъана, вун рахух тIун!» — лугъуз алахъна. Курумани Азада рангар фена бензе кумачир Сувар ахъайна. Курума адан чиниз, гъи-лериз темепар гана. Дидединни баладин вилерай шад-нилин накъвар авахъна. И гъал са герен давамна. Сувара гада ахъайна. Ам Пенжалидин патав фена. Пенжали-дин гъакIни яру вилер гила иви экъичайди хъиз акваз-вай. Вичини гзаф залауз нефес къачузвай.

— Эхиримжи нефес я. Хутахиз алахъна ам чна на- гъахъ инжиклу тейин, — лагъана Алиди.

— ГъакI я, — пашманвилелди жаваб гана Сувара. Эхиримжи нефесдик квай

Пенжалндин кьил гила Сува ра вичин метел эцигна. Ягълух акъудна адан гьекъеди кьунвай чин михьпа. Кьвале залан секинвал гьатна. Пен жалидин яваш-яваш къачузвай нефесдин ван къвезвай. Яргьал фенач. Эхиримжи сеферда вилер ахъайна: «Зи хцикай мукъаят хьух!» — лагъана абур акъална. Ам кутьягъ хъана. Кьвале авайбурун виридан вилер накъва-рай ацана. Суваравай вич хуьз хъхъанач. Вилерай авахъзавай накъвари адан ктад хъанвай булушкадин ху-руяр кьежирзавай.

Кьур бандитар дустагъна, Постар гужлу авуна. Пен-жалидин мейит кьвализ хутахна, Ам кьвализ хутахайла аялрин агъузарди виридан чарар цаз-цаз авуна вилериз накъвар гъана. И йифиз касни ксанач. Тадиз балкьан-даллаз сад Аюбан гуьгъуьниз ракъурна. Цехуьлрин мукъеве ял ягъизвайла ракъурай итим Мусадин десте-дихъ агакъна. Чпин патав балкьан гьална къвезвай хуь-руьнви акурла Муса са жуьре хъана: «Яраб вуч хъанва-гъа?» — ада хиялиа. Десте алай чкадал агакъайла бал-кьандал алайда Мусадиз са патахъ эверна хъайи агъвалат ахъайна. Муса хъиле зурзурна. Адаз Пенжалн бандитри кьиникъ гзаф залай хъана. Ахпа ада Аюбаз вичин патав эверна. Мусадин патав атай Аюб адал алай гьал акурла кяй хъана амукъна.

— Аюб, балкьандал акъахна исятда вун хуьруьз ахлад! Гзаф важиблу кьвалах хъанва, — эмирна яваш ванцелди Мусад.

— Ам вуч важиблу кьвалах я? — жузуна рикьикъ гъа- лаба акатнавай Аюба.

— Вуч кьвалах ягъа ваз гъана чир жеда, — лагъана вучиз ягъа чир тавуна тадиз хъфин патал эмир гана. Атанвай кас чин чурна акъвазна гьич са келимани ра- ханач. Вилик кумаз чурна хабардин ван хъана рикьикъ гъа тахъуй лагъана Аюбани атапвайдавай затни жузунач. Аюб тадиз рекъе гьатна. Хъфизвай рехъди кисна садни раханач. Рикьикъ къалабулукъ акатнавай Аюба: «Яраб вуч хъанва-гъа, вучиз икъван тадиз хъфинин буйругъ гана. Вучиз и кар Мусадиз закай чуьнуьхна?» — лугъуз сад-са- далай залан фикрар рикьикъ гъиз къвердавай мадни се- кинсуз хъана. Гьикъван вереврдар авуна юквар-чипер янатгани сакьани и месэла адавай гъализ хъанач. Эхир ада: «Белки тадиз авуна кьандай кьвалах хъана жеда», — хиялна ахътин чехи крар хьунухъ фикрдин гъанач. Ам вичиз теселли гуз алахъна. Абур хуьруьз агакъна. Эвериз атай касди балкьан идарайрихъ гьал тавуна Аюбабурун кьвалер галай патахъ элкьурна. Аюба ран- гар гана садлагъана адан рикьикъ ван къачуна. Кьвалерин вилик гзаф инсанар кьватл хъана акур Аюбан ийир-тийир квахъна. Ада чехи мусибат хъанвайди къатгана. Адак зурзун акатна вилерни кьежена. Вичихъ галай касди гила адаз гьакъикъат хабар гана. Аюбай гъарай акъатна, вилер накъварай ацана. Абур кьвалерив агакъна. Гуж-баладалди салам гана ам гъаятдиз гъахъна. Гада хтана акурла папари йикъ-шуван авуна. Шел-хвалдин ван къуд патахъ чкьана. Аюб вилер михъна кьвализ гъахъна, бубадин мейитдин патав фена. Бубадин бензе кумачир чиниз, яру вилериз теменар гана. Тимил къван адан мейитдин кьилихъ акъвазна. Ахпа гьенел экъечина жемьат акъвазнавай чкадал фена. Эхирдал къван вич са-бурлу яз тухвана. Вичин рикьикъ ажузал къалур хъуву-нач. Мейит пакад юкъуз кучуддайвал меслятна. И юкъуз райондин меркездай Мегьамедни хтана. Адахъ ГПУ-дин аскердин дестени галай. Абур тамар бандитрикай михъи авун патал атанвайбур тир. Десте атайди хуьр мад се-кин хъхъана. Жемьатди архайин яз чпин кьвалахар ийиз башламишна. Буба кучуддайла Аюба кьин къуна: уьмуьр амай къван классдин душманрихъ галаз амансуз даяе тухуда ва герек атайгъа чандилайни гьил къачуда лагъана. Буба кьейи Мегьамедрасул гьина чуьнуьхъ хъа-йитгани жагъурна тьукуматдин гьиле твада лагъана къаст авуна. Гъа йикъсалай район бандитрикай михъза-вай дестедин актив членрикай, вични кичле тушир, цаяуз ракъурайгани гъаниз физ гъазур, сад Аюб хъана.

Кар терсина элкьейди Мегьамедрасул Пенжали яна тамуз катна. Юлдашар гуьзетиз гъана акъвазна. Тимил вахтни фенач тамай шартл эцигнавай сигналрин ванер атана. Мегьамедрасула вич алай чка абуруз малумарна. Гъажирамазанан гада са шумуд бандитни галаз адан па тав атана. Абурув виридав яракъарнигвай. И йиф абуру тама акъудна. Югъ хъайила Манкъулиди абуруз не-дай-хъвадайдини ракъурна. Пакад юкъуз Пенжали кучу-дуникай ва хуьруьз аскерарни галаз Мегьамед хутуни-кай хабар гана. И хабарди Мегьамедрасул фикрдик ку-туна пашманарна. Манкъули саникни кутун тавуна гъа ихътин крарин патахъай хуьре тунвайди тир. Ам са па-такни акахъ тавуна акъвазна.

Мегьамед хтайди Мегьамедрасул бандитарни галаз Кьуба патаз катна. Аскерар амай къван гъанра акъвазна ахпа мад тамариз хтана. Суваранни Алидин кьилиз яд чимда лагъана абуру меслятна.

Пенжали ягъун, Сувар рекъиз кьан хьунухъи Мегьамед гзаф хъиле туна. Куьруь вахтунда и тамар бандит-рикай михъна абурувай къисас вахчуда лагъана Мегьа-меда кьин къуна. Штабни авай и хуьре Мегьамедрасула-вай ихътин кьвалахар, шулугъар гъазурна кьиле тухуз хъун ва бандитар галаз тамариз катун гьикъ хъайи кар ягъа Мегьамедан кьил акъатзавачир. Ада са шумуд юкъуз и тамар капалай авуна. Мада адан гьиле касни гьатнач. Бандитар инра амачир. Маса чкайра абуру же-мят гзаф инжиклу ийизвай. Мегьамед аскерарни галаз гъа чкайр бандитрикай михъиз фена. Ада вич фидалди дестедихъ галаз Ахцегъиз фенвай Алидаразни эвер хъу-вуна. Ада хуьруьн актив кьватгана вуч авуна кьандатгана лагъана. Чиб хъфизамазни яргъариз катнавай Мегьамедрасул вичин десте галаз хтана, халкъдин секинвал чур-дайди кьейдна. Адан итимар хуьре амазмайди гъа Ман-къулиди вичи абуруз хабар гана. Гъа кьейи Ман-къулидилай вил алуд тавун, адан нихъ галаз алакъа аватгана чирун тапшурмишна. Мегьамедрасул хтайвални ам къун патал гъазурвилер акун лазим я. Али къуьзуь хъуниз

килигна и кар ада Аюбални Алидарал тапшурмишна. Мегъамед аскерарни галаз маса тамара авай бандитар тергиз фена.

Са акъван вахтар алатнач. Мегъамедрасул вичин бандитарни галаз и тамариз хтана. Ада чуьнуьхунар, тарашунар ийиз жемятдин секинвал чурна. Хуьрерай малар чуьнуьхиз Къуба пата гуз хъана. Гила чуьлдиз малар ахъаюн хаталу тир. Абурукай кичеа жемятди-вай мад тамаризни физ хъижезмачир. Гъиле гъатай ком-сомолар ва колхозчир гатаа рекъизвай. Аюбни Алидар ксанвачир. Абуру бандитрин нихъ галаз ва гъихътин алакъаяр аватла чирзавай. Йифериз, хъайитла, хуьруьз гъахъдай рекъер вилив хуьзвай. Хуьруьз къвез хъфизвай-бурун, хуьрй бандитрин патав физвайбурук къзавачир Эхирдал къван вири чирун абурун метлеб тир. Бандит-риз чпин гуьгъуьна кас авачирди хъиз чирун абуру хъсач яз гъисабзавай. Архайин хъайила Мегъамедрасулни Гъа-жирамазанан гада хтана гъиле гъатдатла аквазвай. Ан-жах и къве бандит гъелелиг хуьруьз къвезвачир, я абурун Манкъулндихъ галаз кеве алакъаии хъунухъ акваз-вачир. Тимил вахтни феиач Аюбани Алидара Манкъу-лндин Мегъамедрасулахъ галаз алакъа авайди, ара-бир гуьруьшмишни жезвайди чирна. Магъмутахуьруьвни Мегъамедан десте чукуьрайла аскерин хурукай катна хтай Исамуддинни Мегъамедрасулан дестедик акахъ хъувун-вайдини абуру чирна. Абуру парталар дегишарна бандитрин калубда гъахъна тамара къекъвез гел жагъуриз алахъна, Яргъал фенач. И карни абуру чирна. Самур вацун къерехда, Къуба патаз мукъва къалин тамун юкъ ва, майдан ава. И майдан малар ацукъарзавай чка тир. Загъамлухриз дикъетдалди вил вигъейла гъана инсанар чуьнуьх жезвай чкани авайди малум хъана. Югъ хуру-шум жезвай. Инра чан алай касни аквазвачир. Ван-сес авачиз секин тир.

— Вуна гъикI фикрзава, ам вуч чка хъун мумкин я? — гъилив загъамлухра авай чка къалурна Аюба.

— За гуман ийизва, им бандитрин макан я. Абуру йифериз инриз къвезва. Къакъудай ва чуьнуьхай малар гъа ипа хуьзва. Чпикайни гъа и магъарада къаравулар акъвазва, — жаваб гаа Алидара.

— Бес чна гила вуч авун лазим я?

— Чна ина вуч жезватла чирна кIанда.

— Ам гъикI чирда. Чун къве кас я, абуру гзаф?

— Чна яргъай атла загъамлухра гъахъна инал вуч жедатла вилив хуьда. Ахпа вуч авуна кIандатла авай гъалариз килигна чна кIвалахда, — лагъана Алидара. Абуру и майдандалай тимил яргъа авай загъамлухда гъахъна гъана чуьнуьх хъана. И чка лап винел ават та- вунамаз аквадай чка тушир. Ана бандитриз герек къве- дай са затни авайди тушир. Загъамлухда чуьнуьх хъана къуд патлахъ вил вигъена. Яргъал чуьгунач. Къуьне ру- жани аваз Манкъули са касни галаз атана майдандал акъатна. Инихъ-анихъ вил экъуьрна вичин юлдашдихъ галаз рахана патав гвай загъамлухда туькIуьрнавай ма- гъара хътин чкада гъахъна къуд пад гуьзетиз акъвазна. Тимил къван вахтни феначир хъи, къуд кас малар вилик кутуна гъална гъа и майдандал атана. Абурукай чулав хъама бармак алай Сума чуруда туплар сиве туна шартI хъанвай уьфт яна.

— Чун я, киче жемир! — лагъана Манкъули юлдаш- ни галаз магъарадай экъечIна абурун патав атана. Гъи- лер яна гуьр\ьпшиш хъана куш-кушдалди рахана.

— Ядаяр, куьн архайин хъухъ. Ври за агъадиз ахъайда. Куьн ада рикIелай ракъурданди туш, — лагъа- на Манкъулиди абуруз гаф гана.

— Аллагъ валай рази хъуй. Мад чи умуд вак ква, — лагъана малар гъайибур абуруз сагърай лагъана хъфе- на. Манкъулиди юлдашдихъгалазIГъайи малар гъисабна кIуниз эгечIна. Вири гъвечи-чIехи малар цIувад авай,

Майдандал физвай крариз килигиз акъвазнавай Алидарни Аюб малар гвайбуру хъфейла чуьнуьх хъанвай чка-дай экъечIна.

— Гила хъсан вахт я. Чуп яваш-яваш абурув агатин ва садлагъана чна гъужумда.

— Лап хъсан, ша фин, абуру ван-сес тавуна Манкъу-лидбурув агатна малар кутIунзавайбурун къулухъай атана.

— Гъилер хкаж, юзамир! — лагъана абуру къведани кевиз гъарайна. И векъи ван галукъайла кутIунзавай маларни ахъа хъана, къуьневай тфенгарни аватна, чпиз- ни хабар авачиз, гъилер цавуз хкаж хъана. Чпел тфенгар туькIуьрнавай Алидарни Аюб акурла абурун зегъле фена кIвачер буш хъана.

— Чан хтулар, чуй ямир. Чи тахсир авайди туш! — лугъуз минетиз башламишна. Къведни сафуна авайди хъиз зурзас абурун сас-сарав къвезвачир. Алидара абурувай тфенгар ва гапурар вахчуьа.

— Алчах бандитар! Гъайиф хъи куьн кесибрикай хъа на, тахъайтIа куь дуван за гъа и гапурдалди аквадай! — лагъана Алидара ам шуткъунна акъудна. Йиф тиртIани гапурдин гъулдандин тияди нур гана. Алидаран пагъли- вандин къамат гъиле авай гапурдин нур гузвай тия акурла абуру къведни митIерал акъвазна.

— Аллагъдин хатур аватIани чи аялрин язух ша. Ви ри авайвал ахъайна. Чун рекъимир! — дад-бидадна Ман къулиди, пIузарар сад-садал текъвезвай, са пай авахъна са пай амай макъар хътин, чебни хъипи, сарар адан дуьздал акъатна. Гила и агаж хъанвай алчах мадни игренж аквазвай.

— Икьван ажувал куыз герек я. Чаз вири авайвал ахъагъа. Куьн сагъ амукъда, — теклифна Алидара.

— Чан хтулар, за исятда ахъайда. Чакай сад малар гъанвайди хабар гуз Къуба патаз Мегъамедрасулан па-тав фида. Мукъуди абур къведалди малар хуыз ина акъвазда. Ахпа абуру и малар гваз хъфена гъа пата хиритИда. Хъйи пулунихъ яракъар къачуда ва итимар ада. Идалай гуьгъуьниз са йифиз, геж хъиз, чи хуьруьз, къведа. Сифтени-сифте Суварни Али рекъида ва гъаК!-! гъиле гъатай активистарни. Ахпа катна масанриз фе-з чпин къил къакъуддайвал я, — хабар гана ада.

— Абур малар тухуз шумуд кас ва мус къведа? — ал гана Алидара.

— Идалай вилик ихътин вахтара абур лап фад югъ члум жез-тежез къведайди тир. Чебни къуд-вад кас >ван жедай, жаваб гана Манкъулиди.

— Квекай хабар гуз вуж фида?

— Гъамиша и юлдаш фидайди тир.

— ГъаК! хъайила шак тавун патахъай гъам фин хъу- рай, — лагъана адахъ элкъвена давам хъвуна, — за 'лик амаз ваз хабар гузва. Эгер вуна чаз и кIвалах авайди абуруз лагъана и месэла терсина акъатайтIа, .а вун жагъурна гъа инал асмишна мейигни туна ча- къалриз ем жедайвал ийида. Ви аялар ва мукъвабурни Иергда. И Манкъулидикай вун гъич рахамир. Адан ду-ванни чна ийида. Вун гъавурда гъатнани? — жузуна ^Алидара. Чиниз мейигдин ранг янавай Манкъ\лидин юл-Лашди тахъин ван ацалтна зурзазвас:

— За гъа вуна тапшурмишайвал ийида, — лагъана киве къуна.

— АкI ваъ, къин яхъ! — теклифна Алидара.

— Аллагъдин гъахъ тир калам къуръан заз къалум [съуй, зи зсил-несил терг хъуй эгер за гъа вуна тапшур- кишайвал тавуртIа, — къин къуи ада. Идалай гуьгъуь- виз кас Къуба патаз фена мус, гъикI къведатIа, бандит- риз гъихътин планар аватIа чирна хтана чпиз хабар гун {апшурмишна ам ракъурна. Чеб ам хутун гуьзетиз гъа кна акъвазна. Ракъурай кас югъжез мукъва авайла хта- ||а. Мегъамедрасул итимарни галаз алукъзавай йикъан

)ен лап геж хъиз къвезвайди хабар гана. Абурук Гъа-(иразаманан гадани жеда, чебни вад кас къвезва. Ма-ар гъалдайбурни са къуд кас жедайдини малумарна. Iалар гзаф гъанвайди ван хъйи Мегъамедрасулаз гзаф шад хъаналда. Идалай къулухъ къве бандитдинни гъи-ер кутIунна абур Алидарал тапшурмишна Аюб и хабар заз Суваранни Алидин патав хуьруьз хъфена. Ада чпи уч авунатIа ва гъикI чирнатIа ихтилатна.

— А бандитрин дуван акун патал тадиз итимар гъа- Iурна тамуз хъфин я, — лагъана Аюба,

— Гъикъванбур герек къвезва? — жузуна Сувара.

— Абур вад кас чеб, къудни малар гъалдайбур къве- дайвал я. ГъаК! хъайила чунни къве сеферда абурулай артух хъайитIа хъсан я, — жаваб гана Аюба.

— Ракъурайда табайтIа вучин. Белки абур чун къ - < гзаф къведа жал? — суал гана Алиди.

— Алидара абуруз ахътин кичIерар ганва хъи, л табун, гъилле-филе авун мумкин туш, — лагъана Аю

— АкI яз хъайила бес чна вужар ракъурин? — жу на Алиди,

— Хуьруьн актив желбна кIанда. Зунни къведа, — жаваб гана Сувара.

— Вун жедач, — лагъана Алиди.

— Вучиз зун жедач? — Сувар рази хъанач.

— Вун галачизни чавай а бандитар къаз жеда. Вун гъелени хъсан хъанвач. Мад ви къилел бала атайтIа чна Агъмедаз вуч жаваб гуда. Чун акъван тIимил авач. Гъе- лелиг чаз дишегълийрин куьмек герек къвезвач, — Али ди гъич хевнач. Гзаф гуьжетрилай къулухъ Сувар фип тавунал рази ийиз хъана. Ракъурзавайбурун список къу- на ва абуруз хабарни гана. Эвернавайбур кIватI хъана. Алиди куьрелди абур авай гъалдин гъавурда туна. Вири рази хъана. Гъазурвилер куьтягъна яракъламиш хъана. Югъ хурушум хъайила абур къилди-къилди хуьряй экъечIна. Тама санал кIватI хъана. Ахпа абур Аюба ге рек чкадал тухвана. Жезмай къван ван-сес тавуна чине- ба финиз фикир гана. Сифтедай Аюб са юлдашни галаг чкадин секинвал ахтармишиз физ, ахпа элкъвена хтанг дестени тухуз хъана. Гъа и къайда касни гъалт тавуна садазни такуна абур малар кутIуннавай майдандал агакъна. Инал абуру вуч авуна кIандатIа, бандитар гъикI къадатIа план туькIуьрна гъардаз вичин везифая| чирна. Чкайрихъ галазни танишарна. Мегъамедрасу. къун тек са вичел тапшурмишун Аюба тIалабна. Адан Палабун къабулна, Гъажирамазанан гада Алидара къа даивал хъана. Амай бандитар гъар сад къве касди къа даивал меслятна. Фикир тавур манийвилер арадиз акъа тайтIа тIимил яргъал хъиз пуд-къуд кас гуьзетчиярн I акъвазарна. Ибурун везифа вадедама» хабар гана абур акъвазариз алахъун тир. Меслятна вирида чпин чкъа > къуна. Йиф мичIи хъана. Тамун нихчиррин ва чакъалри I ван къуд патахъ чкIана. Йифекай хейлин вахт фена. Та I тамамвилелди секин хъана. Мукал хътин варз йикъах элкъвейла экъечIна. Адавай къалин тарар авай там бе-гъем экуь ийиз жезвачир. Тамай яваш-яваш цIамар хаз, цIамар хаз къвезвайбурун ванер къвердавай мукъва хъана. Вири кисна бандитар къаз гъазур хъана. Тимил вахтни фенач вакIар атана, майдандал акъатна. Инсан-рикай малум хъайи гъайванар патахъ вегъена катна. Мад там секин хъхъана. ШейтIандин экв малум хъайила «Миргер катая» и кIечIичIлухдай мад кIвачерин ванер къвез башламишна. Са арадилай вилик Мегъамедрасул кваз адан

бандитар пайда хъана. Абур инихъ-анихъ вил экъуэриз гзаф мукъаятвилелди къвезвай. Мегъамедрасу-ланни Гъажирамазанан гададин гъилера наганар авай. Мегъамедрасул чIар акъалтна жанавурдиз ухшар хъан-вай. Адан яру хъанвай вилерай цIай чикIиз ам инсанар нез гъазур вагыши хъиз аквазвай. Абур майдандал агакъна. Манкъули адан вилик экъечIна. Манкъули вилик акахъна абур маларал тухузвайла къулухъай Алидара итмар галаз: «Гъилер хкажа, рей це!» — лагъана гъа-райна бандитрал вигъена. Мегъамедрасул а гъазур гъиле авай тапанчидив «Ма хаин!» — лагъана вилик кваз физ-вай Манкъули яна. Гъарай акъатна Манкъули чилел ярх хъана. Мегъамедрасула чеб Манкъулиди маса гайиди гъисабна ам яна. Манкъули яна къулухъ элкъвена гъа вичел гъужумнавай Аюбал туькIуьрна тIуб галкIурна. Пеленгдин зирингвилелди Мегъамедрасулал вигъена адан тапанчияр авай гъиле къуьл эцяна. Тапанчияр цава акъатна яргIал хъиз чилел аватна. Гъа и арада Аюбни Мегъамедрасул гъарайна сад-садал вигъена къуршахра гъатна. Алидара вичел вигъейла гъич юзазни тахъана Гъажирамазанан гадади тадиз гъилер хкажна рей гана. Алидара яракъар вахчуна адан гъилер ялна къулухъ кутIунна. Гъа икI амай бандитрал гъужум авурбуруни абур къуна виридан гъилер далуйрал кутIунна. Къуршахра Iъатнавай Мегъамедрасулни Аюб садан-садал тIем текъ-вез, садаз-сад ярхариз кIанз алахъна. Гъажирамазанан гададин гъилер кутIунна Алидар Аюбаз куьмек гуз фена.

— Алидар, ви куьмек герек авач!—лагъана Аюба гъарайна. Гъа и арада Мегъамедрасула гапурдин къа-къарик квай чукIул хкудна Аюб яна. Аюба давай къвез-вай чукIул авай гъил вегъена къуна менгенада хъиз чукъвеиа.

— Чинеба итмар ядай алчах, гила жув тIарам акъ-ваз¹ — лагъана кIвач галкIурна, вири къуват кIватIна эцяйна ам чилел ярхарна. Гъилевай чукIул акъудна адан вичин хурал эцигна.

— Намуссуз хаин, таб'иь хъухъ. ТахъайтIа за ви гъа чIулав рикI акъудда! — лагъана гъарайна. Мегъамедра- еулаз ракъара гъатнавай жанавур хъиз сас регъвез, за-ланз нефес къачуз ивиламиш хъанвай вилералди Аюбаз килигиз ам нез кIанзавай. Ада са гафни лугъузвачир. Хъиле бамишарнавай Аюбан гъилевай чукIул яваш- яваш адан хурудиз физвай. Икъван гагъда и женг квел- ди куьтягъ жедатIа лугъуз гуьзетиз акъвазнавай Алида- ра тади къачуна.

— А хаин акI къена виже къведач! — лагъана Аюбан чукIул авай гъил къуна акъвазарна. Аюб сад лагъана вич-вичел хтана гъилевай чукIул яргIаз гадарна.

— Алчах бандит, вун за кицI хъиз рекъидай. Мад вучда ви гъахъ-гъисаб гъукуматди вичи авурай! — лагъа на Алидарахъ галаз адав гвай яракъар вахчуна вични кутIунна. Мегъамедрасул гила къацIана ктад хъана алай парталарни кукIвар хъана, ракъара гъатнавай жанавур хъиз ивиламиш хъанвай яру вилер экъисна сас регъвез- вайла ахътин игренж гъалдиз атанвай хъи кIватI хъан- вайбуруз адаз килигизни кIанзавачир.

— Гъа и вун тирни халкъдин душман! — лагъана ам кIвачел къарагъна, Аюба вилик кутуна. Амай дуста- гъарни малар ва Манкъулидин мейитни гваз абур хуь- руьз рекъе гъатна.

Дагъустан лап фад са варз-варзни зуран вахтунда тамамвилелди бандитрикай михъи авуна. Бандитри гайи зарарар куьруь са вахтунда халкъди туькIуьр хъувуна. Социализм туькIуьрунин кар мадни зарбуналди вилик тухун хъийиз башламиш хъувуна. Колхозар тешкил ийидайла сифтедай къана килигзавай са бязи юкъвай лежберарни бандитрин эсил метлеб чир хъана абуру тухвай кIвалахарни акурла чIехи ашкъидалди колхозра гъахъна кIвалахиз эгечIна. Вири лежберар колхозриз гъахъунин, хуьруьн майишатнн социализмдин рекъел элячIунин кар мадни йигинарна.

Бунт терг авурдалай къулухъ Мегъамед райиспол-комдин председатель Мусани рай ГПУ-дин начальник хъана.

Агъмед Москвадай кIелна хтана. Ам Сувар ва аялар-ни вахчуна Махачкъаладиз обкомдиз кIвалахал хъфена.

На лезгинском языке

Редактор М. Ш и х ь е р д и е в

Художник

Ж. К о л е с н и к о в а Художественный редактор

Ф. Д ж а и а х а й

Технический редактор

З. Х а л и т о в а

Корректор М Б а б а е в а